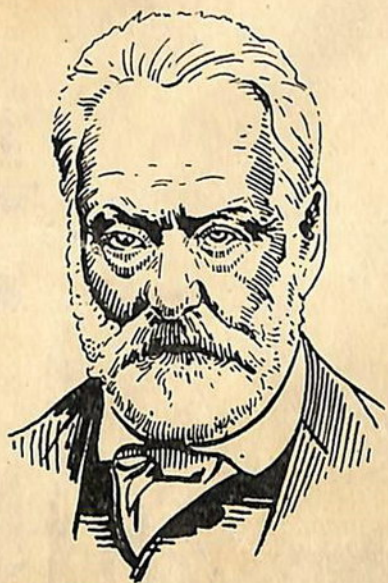

ՍԻԿՏՈՐ ՀՅՈՒԳՈՆ

ՀԱՅ

ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԶ

Ներկա աշխատությունը նվիրված է հայ գրականության մեջ և հասարակական կյանքում Վիկտոր Հյուգոյի դերի և նշանակության բացահայտմանը:

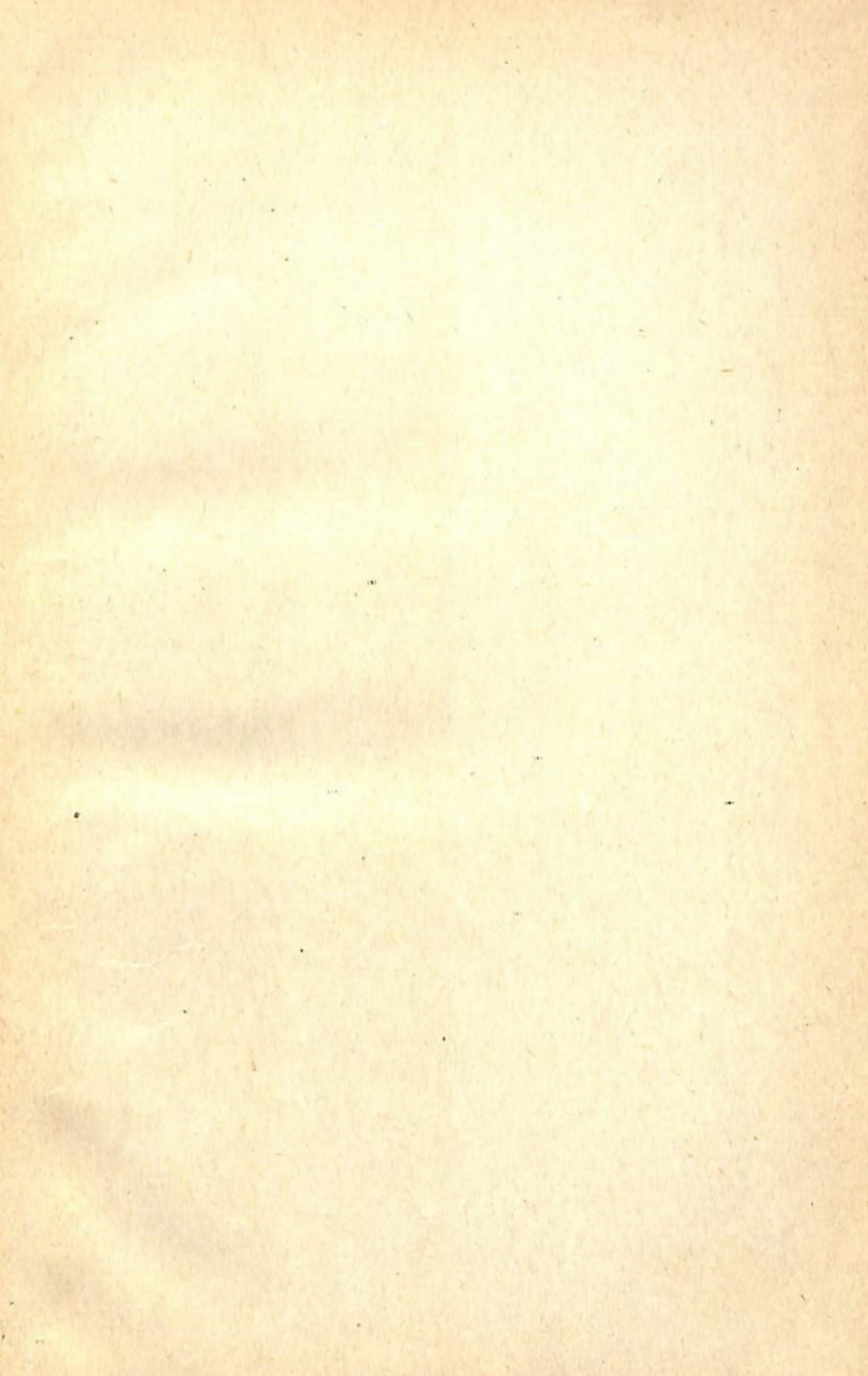
Փաստական հարուստ նյութի հիման վրա ցույց է տրված, թե հայ գրական միտքը մի ամբողջ հարյուրամյակի ընթացքում (1850-ական թվականներից մինչև 1950-ական թվականները) ինչպես է գնահատել ֆրանսիացի մեծ գրողի ստեղծագործությունը: Հեղինակը հանգամանորեն քննում է Հյուգոյի երկերի հայերեն թարգմանությունները, ինչպես և հայ առանձին գրողների վրա Հյուգոյի ազդեցություն խնդիրները: Վերջին գլուխը նոր և հետաքրքրական փաստեր է պարունակում Հյուգոյի և հայ գրական գործիչների անձնական և նամակագրական կապերի վերաբերյալ:

«Վիկտոր Հյուգոն հայ գրականության մեջ» առաջին ծավալուն ուսումնասիրությունն է՝ նվիրված հայ-ֆրանսիական գրական կապերին:

«ԳՐԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐ»

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐՈՎ ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

1. Ա. Բաբայան, Շիլլերը և հայ գրականությունը, 1959:
2. Ս. Դանիելյան, Լերմոնտովը և հայ մշակույթը, 1960:
3. Գ. Հովնան, Ռուս-հայ գրական կապերը XIX—XX դարերում, գիրք առաջին, 1960:
4. Գ. Հովնան, Ռուս-հայ գրական կապերը XIX—XX դարերում, գիրք երկրորդ, 1961:

ԳՐԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ

ГАЙК ГАСПАРЯН

ВИКТОР ГЮГО
В АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР

ЕРЕВАН—1963

✓
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

891.092 [Հյուգո]

Գ

ՀԱՅԿ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ՎԻԿՏՈՐ ՀՅՈՒԳՈՆ

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

A II
31621

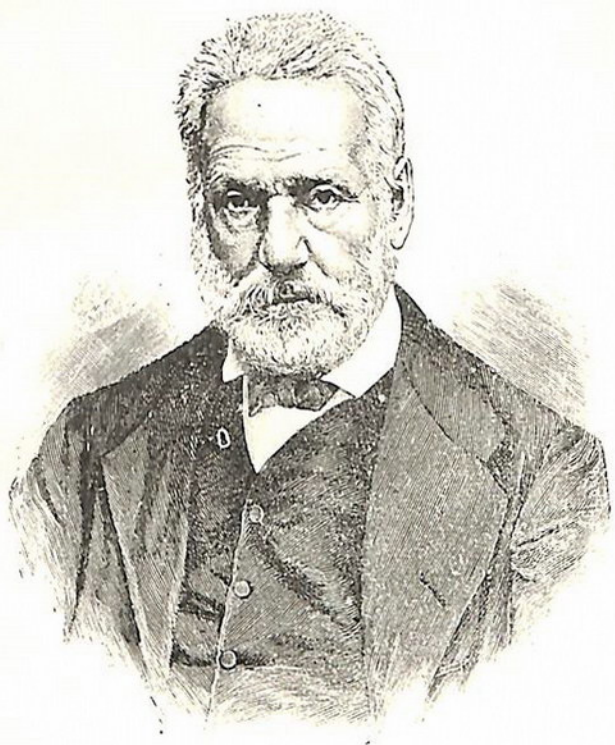

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ — 1963

HAİK GASPARIAN

VICTOR HUGO
ET LA
LITTERATURE ARMENIENNE
EREVAN—1963

Աիկառ Զուգո

Ա Ռ Ա Զ Ա Ք Ա Ն

Վիկտոր Հյուգոն համաշխարհային գրականության այն խոշոր ներկայացուցիչներից է, որոնց ստեղծագործությունները թե՛ գաղափարական և թե՛ գեղարվեստական տեսակետից որոշակի ներգործություն են ունեցել բազմաթիվ ժողովուրդների, նրանց թվում և հայ ժողովրդի գրականության վրա:

Հայ գրողներն ու արվեստագետները վառ հետաքրքրություն են ցուցաբերել Հյուգոյի ստեղծագործության նկատմամբ, ոգեշնչվել են նրա ապատասիրական-հումանիստական գաղափարներով, գրավվել՝ նրա արվեստով, թարգմանել են նրա երկերի մեծագույն մասը, բեմադրել դրամաները, յուրացրել և ստեղծագործաբար կիրառել գեղարվեստական սկզբունքները, անձնական ու նամակագրական կապեր ունեցել նրա հետ: Ահա այս հարցերի լուսաբանման է նվիրված ներկա աշխատությունը: Հայ գրականության մեջ և հասարակական կյանքում Հյուգոյի ստեղծագործության դերի և նշանակության մասին մեր մամուլում թեև եղել են սակավաթիվ հոդվածներ, սակայն նրանցում շոշափվել են միայն առանձին հարցեր, այն էլ՝ հակիրճ: Սույն ուսումնասիրությունը հիշյալ լայնապարփակ թեմայի տարբեր կողմերը ընդգրկելու առաջին փորձն է:

Հայ առաջավոր գրական գործիչները, բարձր գնահատելով մեծ հումանիստի առաջավոր գաղափարները, նրա երկերը թարգմանել են՝ հայրենասիրական լզացմունքներ հրահրելու, բուրժուական իրավակարգում տիրող սոցիալական ներհակությունները բացահայտելու նպատակով: Նրանք Հյուգոյի ստեղծագործություններն օգտագործել են որպես գաղափարական լենք թե՛ ալգային-ապատագրական տրամադրություններն ուժեղացնելու գործում և թե՛ հետադիմական ուժերի դեմ

մղած պայքարում: Այդ տեսակետից Հյուզոյի ստեղծագործությունները խոշոր նշանակություն են ունեցել հայ հասարակական կյանքում:

Աշխատության մեջ ցույց են տրված հայ ժողովրդի պատմական վարճացման տարբեր շրջափուլերում Հյուզոյից կատարված թարգմանությունների քաղաքական-հասարակական ազդակները, նրանց կապը հայ ժողովրդի տվյալ ժամանակաշրջանի ձգտումների և իդեալների հետ:

Մեծ արվեստագետի երկերից հայերենի են թարգմանվել նրա վեպերը, վիպակները, դրամաներն ու բանաստեղծությունները, որոնց վզալի մասը՝ տաղանդավոր գրողների ձեռքով: Այդ մեծաթիվ և բարձրորակ թարգմանությունները վզալիորեն հարստացրել են հայ գեղարվեստական գրականությունը:

Հյուզոյի երկերը ստեղծագործական լիցք են հաղորդել մի շարք հայ ականավոր գրողների, որոնք ներշնչվելով հանճարեղ հեղինակի գաղափարներից կամ գեղարվեստական պատկերներից, արտադրել են ինքնուրույն ու լիարժեք երկեր:

Սույն ուսումնասիրության կապակցությամբ անհրաժեշտ է եղել պրպտումներ կատարել թե՛ հայ և թե՛ օտար պարբերական մամուլի և գրականության մեջ, ինչպես և արխիվային ֆոնդերում: Նույնպես, որոշ մանրամասներ պարզելու նպատակով, նամակագրություն ենք ունեցել արտասահմանում գտնվող հայ և օտար գրական գործիչների, նրանց թվում և Վիկտոր Հյուզոյի ծոռան՝ պ. Ժան Հյուզոյի հետ:

Ֆրանսիական հանճարեղ գրողի վերաբերյալ այս համեստ աշխատությունը, կարծում ենք, կարող է օգտակար լինել հայ-եվրոպական մշակութային կապերի ուսումնասիրության ասպարեկում:

ՎԻԿՏՈՐ ՀՅՈՒԳՈՆ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ՄՏՔԻ
ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

Վիկտոր Հյուգոն ֆրանսիական միակ գրողն է, որի
երկարամյա կյանքն ընդգրկել է գրեթե ամբողջ XIX
դարը (1802—1885) և որն իր ստեղծագործության մեջ
արծարծել է այդ դարաշրջանի գրական, հասարակական
և քաղաքական գրեթե բոլոր հրատապ հարցերը:

Մեծ գրողի աչքի առաջ՝ Ֆրանսիայի քաղաքական
կյանքի թափերաբեմի վրա հաջորդաբար անցել են Նա-
պոլեոն I, Լյուդովիկոս XVIII, Կարլոս X, Լուի Ֆիլիպ,
Նապոլեոն II: Հյուգոն տեսել է Առաջին կայսրության
անկումը, Ռեստավրացիան, 1830 և 1848 թվականների
հեղափոխությունները, Երկրորդ հանրապետությունը,
1851 թվականի պետական հեղաշրջումը, Երկրորդ կայս-
րությունը, 1870—1871 թթ. ֆրանկո-պրուսական պա-
տերազմը, Փարիզի Կոմունան, Երրորդ հանրապետու-
թյունը, և այդ խոշոր իրադարձությունների նկատմամբ
ամենաաշխույժ վերաբերմունք է ցուցաբերել իր ստեղ-
ծագործություններում:

Գրականության ասպարեզում Վիկտոր Հյուգոն կա-
տարել է պատմական մեծ հեղաշրջում: Իր համախոհնե-
րի աջակցությամբ նա կործանել է ֆրանսիական կլասի-

ցիղմի հինավուրց շենքը և նրա ավերակների վրա բարձրացրել առաջադիմական ուսման տիղմի դպրոցը: Հետագայում, երբ արդեն ռեալիզմն էր իշխում գրականության մեջ, Վիկտոր Հյուգոն շարունակել է իր ձեռքում պահել ուսման տիղմի դրոշը:

Մեծ արվեստագետը սկսել է գրել 16 տարեկան հասակում և այնուհետև ստեղծագործել է 67 տարի անդադար: Համեմատության համար նշենք, որ նրա ստեղծագործական կյանքի տեղում թյունը տասը տարով ավելի է, քան գերմանական, անգլիական և ֆրանսիական երեք այլ հանճարների՝ Շիլլերի, Բայրոնի և Բալզակի գրական գործունեության շրջանները իրար գումարած¹:

Վիկտոր Հյուգոն գրել է բանաստեղծություններ, դրամաներ, վեպեր, վիպակներ, հրապարակախոսական հոդվածներ և իր ստեղծագործություններով անխոնջ պայքարել է ամեն տեսակ բռնակալության, անարդարության և հարստահարության դեմ, հանուն ազատության, արդարության, խաղաղության, ժողովուրդների եղբայրության, հանուն մարդու լավագույն ապագայի:

Մեծ գրողի ստեղծագործությունները խոր ազդեցություն են ունեցել իր ժամանակի ոչ միայն ֆրանսիական, այլև աշխարհի այլ ժողովուրդների գրականությունների վրա: Նրա լավագույն երկերն այսօր էլ պահպանում են իրենց մեծ նշանակությունը:

Վիկտոր Հյուգոն բոլոր ժամանակների խոշորագույն գրողներից մեկն է, իսկ ինչ վերաբերում է նրա պոեզիային, ապա այն համարվում է XIX դարի ֆրանսիական քնարերգական պոեզիայի ամենաբարձր գագաթը:

Հյուգոյի ստեղծագործություններին հայ ընթերցող հասարակությունն իր մայրենի լեզվով սկսել է ծանոթանալ դեռևս անցյալ դարի 40-ական թվականներից,

¹ Շիլլերը ստեղծագործել է մոտ 24 տարի, Բայրոնը՝ 12, Բալզակը՝ 21:

երբ հայ գրականութիւնը նոր էր թեւակոխել ռոմանտիզմի շրջանը: Այնուհետեւ հայ գրողները հետզհետեւ հարաճուն հետաքրքրութիւն են ցուցաբերել դեպի մեծ ռոմանտիկը, կարդացել ու թարգմանել են նրա երկերը և ամենաջերմ զնահատանքով արտահայտվել նրանց մասին:

Հայ պարբերական մամուլը համաշխարհային գրականութեան դեմքերից ոչ մեկի կյանքին և ստեղծագործութեանը այնքան շատ ու այնքան հաճախ չի անդրադարձել, որքան Վիկտոր Հյուգոյի, և այդ փաստը, ինքնին, հայ իրականութեան մեջ մեծ գրողի վայելած ժողովրդայնութեան ամենացայտուն երաշխիքն է:

Այդ բացառիկ հետաքրքրութիւնը կարելի է բացատրել նրանով, որ Հյուգոն իր տաղանդի ամբողջ զորութեամբ պաշտպանել է ճնշված փոքր ժողովուրդներին և իր ստեղծագործութիւններում բուն զայրույթով դատապարտել է թուրքական բռնակալութիւնը, որի դարավոր զոհերից է եղել և հայ ժողովրդի ստվար մասը: Ավելին, Հյուգոն պայքարի էր կոչում ճնշված ժողովուրդներին, աշխատելով նրանց մեջ արմատավորել այն համոզումը, որ զենքի ուժով միայն կարող են ձեռք բերել իրենց ազատագրութիւնը:

Համիշտակութեամբ ընթերցելով Հյուգոյի երկերը, հայ մտավորականները ղինավառվում էին նրա հրաշունշ խոսքերով: Թե ինչպիսի խոր տպավորութիւն էին գործում այդ երկերը թուրքական լծի տակ հեծող հայ ժողովրդի մտավորականութեան վրա, կարելի է պատկերացում ունենալ «Արեւելյան» բանաստեղծութիւնների ժողովածուից, որտեղ նկարագրված են սուլթանների բարբարոսութիւնները և հերոսական հույն ժողովրդի ապստամբութիւնը: Ահա երկու տուն «La ville prise»¹

¹ Victor Hugo, Oeuvres Complètes, Société d'Éditions Littéraires et Artistiques, T. I, Paris, (s. d.), Les Orientales, p. 31.
Քանի որ Հյուգոյի բանաստեղծութիւնների բոլոր հետագա հի-

(«Նվաճված քաղաք») բանաստեղծությունից, Ալ. Մատուրյանի թարգմանությամբ.

Քո հրամանն ահա արդեն կատարվել,
Ո՛վ մեծ խալիֆ,— կրակի է մատնվել
Ամբողջ քաղաքը: Նայի՛ր, ծուխ ու բոց,
Խեղդած, խլացրած մարդկանց լաց ու կոծ,
Ի՞նչ կատաղությամբ հուր-հրդեհ ահող,
Լափում են քաղաք, լափում տուն ու տեղ:

Եվ սպանությունը, հսկայի նման,
Ոտքի է ելած այնտեղ ինքնիշխան.
Մահ ամենուրեք, ամեն տեղ ավեր...
Հոր, որդու, կնոջ անշարժ դիակներ
Ծաղկել են գետին—և շուրջն անարգել
Ճայեր, ագռավներ կերուխում սարքել...¹

Հայ ընթերցողները «Les têtes du Sérail»² («Գլուխներ Սերայլում») երկը կարդալով, տեսնում էին, թե ինչպես Հյուզոն հույն ժողովրդի ըմբոստ դավակների բերանից ատելալառ խոսքեր էր ժայթքեցնում սուլթանի և նրա հորդանների հասցեին, խոսքեր, որ հայը կարող էր լուրջ մտաբերել՝ առանց սակայն հրապարակավ արտաբերելու: Ահա այդ երկից մի քանի հատված, բառացի թարգմանությամբ.

... Եղրայրեն՛ր, ողորմելի՛ է բարբարոս օրենքների
ձնունդ Մահմուդը,
Որի հղորությունը նրան հեռացնում է մարդկանցից և աստծուց.

Հատակությունները լինելու են սուլն երկերի լիակատար ժողովածուից, համառոտության համար մենք այսուհետև կհիշատակենք միայն ընդհանուր խորագիրը, հատորը, տվյալ ժողովածուի վերնագիրը և էջը:

¹ Ալ. Մատուրյան, Բանաստեղծություններ, հատ. 2, Մոսկվա, 1898:

² „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Orientales, p. 14.

Նրա կույր հայացքն անընդունակ է դեպի երկինք

բարձրանալու,

Իսկ նրա աղետաբեր և տատանվող թագի

Ֆուրաբանչյուր զարդաձողի վրա ցցված է արյունվա մի զլուխ:

... Մեր քաջերի շարքերում փռված այդ անծանոթ մեռելները,

Որոնց պիղծ ճակատները հպում են մերոնց հերոսական

ճակատներին,

Դժոխքի և սատանայի անիծյալ որդիներն են՝ թուրքերը,

Որոնք կազմում են խավարածին մի ոճմակ, սրին սպասարկող

մի խաժամուժ...

... Թուրքերը գրավել են Միսսոլոնգին... Ընկերներ, քշե՛նք

Նրանց քնդանոթները մեր ամրոցներից, նավերը՝ մեր կայքերից,

Այրե՛նք նրանց զորապետին՝ իր քնդանոթների եռակի կրակով...

Սակայն Հյուգոն միայն իր հերոսների բերանով չի խոսում. նա հանդես է գալիս նաև հեղինակային խոսքով: Ահա, օրինակ, «Enthousiasme»² («Խանդավառություն») վերնագրով նրա բանաստեղծության առաջին տողերը, որտեղ պոետը վարակիչ ոգևորությամբ իր հայրենակիցներին կոչ է անում՝ գնալ ազատագրել ճնշված հույն ժողովրդին: Այդ տողերը ևս բերում ենք բառացի թարգմանությամբ.

Դեպի՛ Հունաստան... Պե՛տք է մեկնել. մնաք բարո՛ւ:

Նահատակված ժողովրդի արյունից հետո՝

Թող՝ այսուհետև հոսի արյունն անարգ դահիճների:

Դեպի՛ Հունաստան, բարեկամներ՝ ուր, վրե՛ժ, ազատությո՛ւն...

Ե՛րբ ենք մեկնում. հենց ա՛յս երեկո. վաղն արդեն ուշ կլինի.

Դեպի՛ ղեներբը, դեպի ձիբը, դեպի նավը Թուլոնի.

Նա՛վ... ավելի շուտ՝ թևեր են հարկավոր:

1 Միսսոլոնգի՝ հունական փոքր քաղաք Հոնիական ծովի վրա, որի բնակիչները 1820-ական թվականներին հերոսական դիմադրություն ցույց տվեցին թուրք զավթիչներին: Այդ քաղաքում էր, որ 1824 թ. մեռավ Բայրոնը, որը գնացել էր հույների ազատագրական պայքարին մասնակցելու:

2 «Oeuvres Complètes», T. I, Les Orientales: p. 16.

Մեզ հետ կտանենք մնացորդները մեր հին զորագնդերի,
եվ կտեսնենք, թե ինչպես այդ թուրք վագրերը
Իսկույն կփախչեն եղնիկի ոտքերով...

Առանց դժվարության կարելի է պատկերացնել, թե
այդ նույն վագրերի ճիրաններում հռչակվող հայ ժո-
ղովրդի վրեժխնդիր և սղատատենչ զավակները սրտի
ինչպիսի բարախումով էին կարդում բուցաշունչ պոետի
այս և բազմաթիվ այլ հոգեհարազատ երկերը և ինչպես
ոգեշնչվում նրանցով:

Արևմտահայ գրողները վերոբերյալ վերջին երկու
երկը չեն թարգմանել և գրաքննության դաժան պայման-
ներում չէին էլ կարող թարգմանել, բայց անտարակույս
կարդում էին, քանի որ նույն ժողովածուից թարգմա-
նում էին այլ բանաստեղծություններ, ինչպիսիք են
«Ուրվահանք»-ը, «Հուր Երկնից»-ը և այլն, իսկ
«L'Enfant»-ի նմանողությամբ գրում էին ինքնուրույն
երկեր:

Հյուգոն, շնորհիվ իր ըմբոստ խառնվածքի և հետո-
րական հրաբորբոք լեզվի, բռնակալության դեմ իր բո-
ղոքն արտահայտել է ցասման ուժեղ պոռթկումով, ազա-
տության գովերգը հնչեցրել է առնական հզոր ոգևորու-
թյամբ, պայքարի կոչը բարձրացրել է շեփոթի պես
ահագնաշունդ՝ հատկություններ, որոնք առիներում,
վարակում և տրամադրում են ընթերցողին: Ահա սրա-
նումն է եղել Հյուգոյի հմայքի գաղտնիքը: Եվ այդ էր
պատճառը, որ հայ իրականության մեջ անմահ պոետի
հանդեսը առաջացած վառ հետաքրքրությունը շուտով
վերածվել է ջերմ սիրո, նույնիսկ պաշտամունքի: Արև-
մտահայ գրողները հաճախ են խոսել այդ պաշտամունքի
մասին: Օրինակ, Եղիա Տեմիրճիպաշյանը իրեն հատուկ
ջերմեռանդությամբ 1880 թ. գրում է. «Կը պաշտեմ մեր
հայրն Վիքթոր Հյուգոն. ամեն դարուց և ամեն ազգերու
բերթողաց բերթողահայր կը համարիմ ես այն բա-

նաստեղծն»¹: Իսկ արձակագիր Ջիֆթե Սարաֆը նշում է. «Հյուգոյի մեկ-երկու գործերուն կրկին թարգմանությունները զինքը մեր մեջ դրած են պաշտվելու աստիճան հիացված կուռքի մը պատվանդանին վրա»²:

Լուի Արագոնն իր «Hugo, poète réaliste»³ («Հյուգո՝ ռեալիստ պոետը») խորագրով գրքում ասում է, թե Վիկտոր Հյուգոն միակ գրողն է, որի անվան կապակցությամբ մի նոր բառ է ստեղծվել ֆրանսերեն լեզվում, այն է՝ hugolâtre (հյուգոյապաշտ) բառը: Ուշագրավ է, որ հայ լեզվում ևս ստեղծվել է նույն բառը, որ հաճախ է օգտագործվել արևմտահայ մամուլում: Մեզ մոտ բնդհանրապես չի ասվում շեքսպիրապաշտություն, գյոթեապաշտություն կամ բայրոնապաշտություն, մինչդեռ հյուգոյապաշտություն բառը շատ գործածական է եղել: Այսպես, «Մեր մեջ ալ հյուգոյապաշտությունը մինչև մոլության կերթա,— գրում է Գ. Մսերյանը,— Հյուգո պատգամ մ' է կարգ մը նորել (իմա՝ նորելուկ—Հ. Գ.) գրադեպտերու համար, որոնք անոր անունով կ'երդնուն, անոր ձևով կը խոսին»⁴: Եվ կամ՝ «Ես հյուգոյապաշտ մը եղած եմ պատանություն օրերես,— ասում է Արշակ Չոպանյանը,— և այդպիս ալ մնացած եմ»⁵:

Սակայն ճիշտ չէր լինի Հյուգոյի ամբողջ հմայքը վերագրել միայն նրա հայրենասիրական և ազատատենչ գաղափարներին: Հյուգոն, միաժամանակ, գեղարվեստական խոսքի խոշորագույն վարպետ էր: Նրա լեզվի արտակարգ ճոխությունը, բառերի հնչեղ երաժշտականությունը, ոճի ինքնատիպությունը, գրական անկրկնելի պատկերները, տաղաչափական խիզախ նորարարու-

1 «Մասիս», 1880, № 2699, էջ 3:

2 «Մասիս» 1902, № 6, էջ 87:

3 L. Aragon, Hugo, poète réaliste, Paris, 1952.

4 «Մասիս», 1881, № 3055, էջ 3:

5 «Անահիտ», 1935, № 5, էջ 6:

թյունները, յուրօրինակ հակադրությունների և համեմատությունների ապշեցուցիչ գեղեցկությունը, ստեղծագործական հուժկու երևակայությունը՝ այս ամենը հափըշտակում էին հայ մտավորականներին և նրանց պատճառում գեղագիտական հոգեպարար բերկրություն:

Հայ գրական մտքի ականավոր ներկայացուցիչները քաղմիցս են արտահայտել իրենց գնահատանքը Վիկտոր Հյուգոյի նկատմամբ: Բայց այդ գնահատանքը միշտ միատեսակ չի եղել: Գրական տարբեր ուղղությունների հետևող և տարբեր աշխարհայացքի տեր մարդիկ տարբեր ձևով են ընկալել մեծ գրողին:

Կղերա-պահպանողական խորեն Նար-Պեյը 1858 թվականին «Առ Վիթթոր Հյուկո»¹ չափածո ներբողի սկզբում հիշում է բիրլիական ավանդության վրա հիմնված այն վարկածը, թե եղեմական դրախտը եղել է Հայաստանում: Նա ավելացնում է, որ աստված նախամարդուն պարգևել է արմեններեն լեզուն, որից և պոեզիան վերցրել է իր առաջին հնչյունները: Հայկական հինավուրց քնարը թեև թաքնված է անցյալի խորքում, բայց երկնքից փշող շունչը երբեմն թրթռացնում է նրա լարերը և բարձրացնում քաղցրալուր մի նվագ, որն արձագանքում է հայ պոետների հոգիներում: Ահա այդ նվագի ներշնչմամբ Նար-Պեյը իր նախահայրերի եղեմական լեզվով գովերգում է Վիկտոր Հյուգոյի հանճարը: Նա Հյուգոյի մեջ տեսնում է երկնառաք մարգարեն, սիրո, վշտի և հույսի երգիչը, մարդկային զգացմունքների բանիմաց թարգմանը և աստվածային արարչագործության քաղցրալեզու տաղերգուն:

Գրիգոր Զիլինկիրյանը, որին հափշտակում էին առավելապես Հյուգոյի սոցիալական առաջավոր հայացքները, 1868 թ. «Թշվառների» թարգմանության առաջաբանում Հյուգոյին ներկայացնելով որպես խոշոր

¹ Խորեն Նար-Պեյ, Քնար պանդխտին, Կ. Պոլիս, 1868, էջ 389:

արվեստագետի, միաժամանակ ընդգծում է, որ ամենից առաջ նա պայքարող մարտիկ է: Չիլինկիրյանը Հյուգոյին անվանում է «հեղափոխական և ապստամբ», որովհետև վերջինս «կը մերժե ամեն շինծու իշխանութունները, վերանորոգութուն կը պահանջե ամեն ընկերական հիմնադրությանց նկատմամբ, և իր կամքը կատարելու համար կը քանդե ինչ որ հին է, ինչ որ փառուն է, ինչ որ անիրավ է»¹: «Թշվառների» երկրորդ հրատարակության առթիվ Չիլինկիրյանը, փորձելով բացահայտել վեպի սոցիալական իմաստը, նշում է, թե Հյուգոն անզուգական վրձնով պատկերել է քաղաքակրթության շողշողուն ծածկույթի տակ թաքնված թշվառությունը, ոճիրն ու անբարոյականությունը, իսկ այնուհետև ցույց է տվել դրանց բուժման հղանակը: «Թշվառները» մտային զվարճությանց համար շինված թատրոն մը չէ,— ավելացնում է նա,— այլ, իրական և ընկերական փրկիսոփայությանց հանրագիտարան մը»²:

Մինաս Չերազը 1870 թվականին «Երկրագունդ» հանդեսի մեջ գրում է, թե Հյուգոն, չնայած պատկառելի հասակին, իր աքսորավայրում՝ Գերնսեյ կղզում, անդադար ստեղծագործում է երիտասարդի եռանդով. «Ինչ բոց, ինչ խանդ, ինչ ավյուն, որ կը վառեր իր գրվածոց մեջ մինչ երիտասարդ էր, նույնը կը ցոլա տակավին իր ամեն մի տողին մեջ: Մանշա փրփրուն ալիք չեն կրցած մարել կրետական հուրով ձուլված շանթը, զոր Փարիզեն ի Կոնստանտինոպոլիսի փոխադրեց Հյուգո: Միշտ միևնույն զորականի որդին է, որո գրիչը սուր մըն է Ազատության, որ չը մրոտեր: Կը կտրե»³:

¹ Տե՛ս «Թշվառների» 1868 թ. հայերեն հրատարակության առաջաբանը:

² Տե՛ս «Թշվառների» 1885 թ. հայերեն հրատարակության առաջաբանը:

³ «Երկրագունդ», 1870, № 9, էջ 142:

Հյուգոյի հիացողներից մեկն է եղել Պետրոս Դուրյանը, որը 1870 թ. գրած իր «Քատրոն և թշվառներ» գրամայում յուրովի տալիս է իր գնահատականը մեծ գրողի մասին: Դրամայի գործող անձերից մեկը իր զրուցակցին զանգամովում է, թե հայ հասարակությունը սովորաբար թատրոն է հաճախում միայն զվարճանալու գիտավորությամբ, մինչդեռ Եվրոպայում մարդիկ թատրոն են գնում մարտական գաղափարներով զինվելու համար, որովհետև թատրոնը շատ հաճախ «հեղափոխության հրաբուխ է»: Այս խոսելով Շեքսպիրի, Շիլլերի և Հյուգոյի մասին, նա ասում է. «Կը պաշտեմ ես այդ հանճարները, ժողովրդոց այն շանթեռանդն ու կարմիր զավակները»¹:

Պարզ է, որ դրամայի գործող անձի բերանով Դուրյանը իր հիացմունքն է հայտնում Հյուգոյի հանդեպ: Ի դեպ, «շանթեռանդն» և «կարմիր» էպիտետները ամենագիպով կերպով բնորոշում են «հեղափոխության հրաբուխը» մշտաբորբոք պահող հեղինակներին:

Հակոբ Պարոնյանը նույնպես խոր համակրանք է տածել Վիկտոր Հյուգոյի նկատմամբ և հաճախ է վկայակոչել նրան: 1870-ական թթ. Պարոնյանը հույս է հայտնել, որ Հյուգոյի ազատասիրական և խաղաղասիրական գաղափարները ապագայում իրականանալու են. «Աշխարհը բնդհանուր կերպով հասարակապետություն պիտի ըլլա և Վիքթոր Հյուգոյի երևակայած իդեալը պիտի թագավորե»², — գրում է մեծ երգիծաբանը իր «Արդոսի խորհրդածություններ»-ում: Նույն զլխում, Պարոնյանը մի այլ առիթով պատմում է, թե երազում տեսել ու զրուցել է Վիկտոր Հյուգոյի հետ: Զրուցյի բն-

¹ Պետրոս Դուրյան, Երկեր, Երևան, 1947, էջ 361:

² Հակոբ Պարոնյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 9, Երևան, 1938, էջ 175:

ղանին, որուն առջև խոկացած էր տասնիններորդ դարու մեծագույն բանաստեղծը»¹:

Արեւելահայ մտավորականութեան մեծ մասը համեմատաբար ուշ հաղորդակից դարձաւ Վիկտոր Հյուգոյի ստեղծագործութիւններին, բայց նրանց ծանոթանալուց հետո շատ բարձր գնահատեց հեղինակի թե՛ տաղանդը, թե՛ դեմոկրատական հայացքները:

Հայ խոշորագույն դրամատուրգ Գաբրիել Սունդուկյանը, որը դեռ անցյալ դարի 60-ական թվականներին մեծ հետաքրքրութեամբ կարդում էր Հյուգոյի աշխատութիւնները, 1902 թ. նոյեմբերի 9-ին Յուրի Վեսելովսկուն ուղղած իր նամակում գրում է. «Մայրս և դաստիարակներս մանկութիւնից սկսած այնպէս էին արել, որ խեղճի, տանջվողի, հալածվածի նկատմամբ ես միշտ վերաբերվել և վերաբերվում եմ մեծ կարեկցանքով: Օրինակ, ես երբեք չեմ մոռանա այն ցնցող տավարութիւնը, որ կրեցի քառասուն տարի առաջ բնագրում կարդալով Վ. Հյուգոյի «Le Dernier Jour d'un Condamné»² գիրքը»³:

Հյուգոյի ջերմ երկրպագուներից է եղել Րաֆֆին, որը ոչ միայն համիշտակութեամբ կարդացել է նրա ստեղծագործութիւնները, այլև ոգեշնչվել նրա վեհ իդեալներով, սքանչացել նրա արտահայտչական ձևերի անսպառ հարստութեամբ: Հյուգոյի տաղանդի մասին Րաֆֆու ունեցած բարձր կարծիքի մի վկայութիւնը գտնում ենք այն նամակում, որ 1868 թ. հունվարի 9-ին նա գրել էր իր վաղեմի բարեկամ Ավագ Աֆթանդիլյանցին: Այնտեղ Րաֆֆին հայտնում է, թե «Ծաղիկ» երկշաբաթաթերթում կարդացել է Միքայել Նալբանդյանի մահվան վերա-

1 Հր. Ասատուր, Դիմատվերներ, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 85:

2 «Մահապարտի վերջին օրը»:

3 Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականութեան և արվեստի թանգարան, Յուրի Վեսելովսկու ֆոնդ, № 371:

բերյալ հոգւածը և ավելացնում է, որ հոգւածը թույլ է.
«Ազգային այդ թանկագին Զոհի ցավալի մահը նկարա-
գրելու համար,— ասում է նա,— հռչակավոր Հյուգոյի
գրիչը պետք է և կամ Աբովյանի վառված-կրակված
սիրտը»¹:

Աֆթանդիլյանցն իր «Պատկերներ Րաֆֆիի կյանքից»
գրքում պատմում է, թե մի օր Րաֆֆու գրասենյակը
մտնելով, վերջինիս գտնում է «Թշվառների» ընթերցա-
նության մեջ խորասուզված, և նրան մի քիչ գրգռելու
համար ասում է.

«— Ի՞նչ եք այդպես վրա պրծել այդ ֆանֆարոն
ֆրանսիացու գրվածքի վրա. դրանք ընթերցողի ուղեղում
միայն երևակայական տպավորություն են թողնում,
ավելի ոչինչ:

Րաֆֆին, գլուխը բարձրացնելով, ապշած նայում է
նրան և պատասխանում.

— Մի այդպիսի կարծիք ես երբեք չէի սպասում
ձեզանից. ես այն կարծիքի էի, որ դուք Հյուգոյի փառա-
բանողներից եք... Ո՛չ: Անկասկած, դա մի կատակ է:
Ես ձեզ շատ անգամ նախանձել եմ՝ տեսնելով Հյուգոյի
բնագիր հեղինակութունները ձեր գրասեղանի վրա,
որոնք ես չեմ կարողանում կարդալ: Ես կարգում եմ
միայն հայերենի թարգմանածները, որոնք բնագրի
համեմու հոտը չունեն:

Եվ ասլա ավելացնում է.

— Երանի՛ր է քեզ, Ֆրանսիա, որ Հյուգոյի պես բա-
հաստեղծ ես ծնել... և ո՞վ կարող է հավասարվել
նրան»²:

Շիրվանզադեն Րաֆֆու մասին 1894 թ. գրած իր
հուշերում նույնպես վկայում է, որ մեծ վիպասանը շատ

¹ Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարան,
Րաֆֆու ֆոնդ, № 4:

² Ա. Աֆրանդիլյանց, Պատկերներ Րաֆֆիի կյանքից, Ալեք-
սանդրապոլ, 1904, էջ 102:

էր սիրում Հյուզոյին. «Նա ոգևորվում էր ֆրանսիական
 ռոմանտիզմի վերջին և ամենափայլուն գրողակերի
 գործերով... Նա համոզված էր, որ այդ աստղը (Հյու-
 զոն— Հ. Գ.) դեռ շատ երկար ժամանակ պետք է յուր
 լուսով նսեմացնի ամենին... Հյուզոյի հրապույրը նրա
 աչքում վառ մնաց մինչև մահը»¹: Բայց Շիրվանզադեն
 միաժամանակ նշում է, որ Րաֆֆին ծանոթ չէր գրական
 նորագույն ուղղութիւնների հետ: «Ժամանակները
 փոխվել էին,— ասում է նա,— գրականութեան պա-
 ճանջները՝ նույնպես: Ամբողջ ընթերցող աշխարհը սրտի
 բաբախումով դիտում էր այն գրականական շարժումը,
 որ սկսվել էր ռոմանտիզմի անկումից հետո, իսկ այս-
 տեղ, մի կիսակիրթ հասարակութեան մեջ, կար մի վի-
 պասան, որ դեռ հափշտակվում էր մի մարող աստղի
 փայլով»: Դրանով Շիրվանզադեն ոչ թե փորձում է
 Հյուզոյին նսեմացնել, այլ պարզապէս քննադատում է
 Րաֆֆուն, որ միայն Հյուզոն է կարդում: Իսկ «մարող
 աստղի վերջին փայլ» արտահայտութեան մեջ՝ «մարող
 աստղը» փաստորեն ռոմանտիզմն է, իսկ Հյուզոն՝ նրա
 «վերջին փայլը»: Եվ իրոք, Հյուզոն եղել է ռոմանտիզմի
 ամենավերջին և ամենափայլուն ներկայացուցիչը: Ինչ
 վերաբերում է մասնավորապէս Հյուզոյին, ապա նրան
 անվանելով «ֆրանսիական ռոմանտիզմի ամենափայ-
 լուն գրողակերի», հայ ռեալիստ գրողը խոստովանում
 է նրա տաղանդի մեծութիւնը: Դեռ 1887 թվականին
 Շիրվանզադեն «Մահապարտի վերջին օրը» գրքուկի
 հայերեն թարգմանութեան առթիւ տպագրած իր գրա-
 խոսականում հետևյալ գնահատականն է տվել Հյուզո-
 յին. «Գրքուկը բաղկացած է ընդամենը 150 էջերից,
 բայց նորա մեջ այնքան զգացմունք, գեղարվեստ և փիլի-
 սոփայութիւն կա, որչափ դժվար է գտնել... բազմաթիւ
 հաստ հատորների մեջ: Քիչ գրել, բայց շատ բան ար-

¹ «Հորիզոն», Գրական հանդես, 1894, Ա գիրք, էջ 138:

տահայտել—ահա տաղանդավոր գրչի արժանավորութիւնը, և այդ արժանավորութեան «Մահապարտի վերջին օրը» համապատասխանում է լիովին: Յուրաքանչյուր տողը այստեղ ներշնչված է հեղինակի խորին կարեկցութեամբ դեպի թշվառ դատապարտյալը, յուրաքանչյուր էջ պարունակում է յուր մեջ խորիմաստ փիլիսոփայութիւն»¹: Այս խոսքերով Շիրվանզադեն մարմնավորում է իր կարծիքը Հյուգոյի մասին թե՛ որպէս մտածողի, թե՛ որպէս արվեստագետի:

Անվանի հայագետ Մանուկ Աբեղյանը 1896 թ. գրած «Գրական դպրոցներ» խորագրով իր ընդարձակ և հմտալից ուսումնասիրութեան մեջ բնորոշում է ումանտիզմը որպէս պատմական տվյալ ժամանակաշրջանի առաջադեմ ուղղութիւն և այդ առթիւ վրդովմունք է հայտնում, որ որոշ գրողներ թերագնահատում են Հյուգոյի գրական տաղանդը: «Այդ մեծ դպրոցով է տարածվել արդի միտքը,— ասում է նա,— և այդ դպրոցը եղել է և մեզանում, և նույնիսկ դեռ հարատևում է մեր օրերում՝ մեր բանաստեղծների մեջ: Մեր բանաստեղծների մի մասն ումանտիկ է մինչև այժմ էլ: Բայց, չնայած դրան, մեր վիպասաններից մեկը... մի անգամ մոտավորապէս հետևյալ կարծիքն է հայտնել մի ուրիշի համար. «Նա հետադեմ է. չի իմանում, թե Վիկտոր Հյուգոն ումանտիկ է և Վիկտոր Հյուգո է կարդում»: Մեր այդ վիպասանն իրեն առաջադեմ համարելով, ցավում էր, որ ուրիշները հետադիմութեան մեջ են մնում նրանով, որ մեծ բանաստեղծ Վիկտոր Հյուգո են կարդում, որը ֆրանսիական ումանտիզմի մեծ վարպետն է»:

Հայ գրականութեան մեջ ծաղկող և վերելք ապրող ռեալիստական ուղղութեան ներկայացուցիչները 80-ական թվականներից սկսում են մամուլում քննադատել ումանտիզմը: Նրանք առաջադրում են ժամանակակից

¹ «Արձագանք», 1887, № 35, էջ 561:

կյանքը ռեալիստորեն պատկերելու անհրաժեշտությունը, Հյուգոյի մեծությունն ընդունելով հանդերձ, նախապատվությունը տալիս են ռեալիստ հեղինակներին:

Ահա այդ նկատառումով է, որ հրապարակագիր Գ. Մսերյանը 1881 թ. իր «Մետեօրա» հանդեսում տպագրում է էմիլ Զոլայի «Վիքթոր Հյուկո և էմիլ Լիթրե» հոդվածի թարգմանությունը: Այդ հոդվածում Զոլան Հյուգոյին համեմատելով մեծանուն բանասեր և փիլիսոփա էմիլ Լիթրեի հետ, գերադասում է վերջինիս պոզիտիվիզմը: Այնուհետև նա խիստ և բավականին անարդար կերպով քննադատում է Հյուգոյի «Les quatre vents de l'esprit» («Մտքի չորս հովերը») բանաստեղծությունների ժողովածուն:

Մսերյանը այդ հոդվածի հայերեն թարգմանության համար գրած լր առաջաբանում վերապահությամբ է բաժանում Զոլայի կարծիքը Հյուգոյի մասին, բայց միաժամանակ հայտնում է այն միտքը, թե հայ հասարակության մեջ արդեն առաջացել են նորանոր հետաքրքրություններ ու պահանջներ, որոնք այլևս չեն կարող լիովին բավարարվել ռոմանտիկ գրականության մատուցած հոգեդեն սնունդով: Ուստի, պետք է ժամանակակից կյանքից վերցնել նոր թեմաներ և դրանք բացահայտել ռեալիստական մեթոդով: Ինչ վերաբերում է անձնապես Հյուգոյին, Մսերյանը նախ ընդգծում է հայ ընթերցող հասարակության մեջ նրա վայելած մեծ ժողովրդականությունը և ապա ավելացնում. «Հյուկո անշուշտ է և կը մնա քերթողական անհավասարելի հանճար մը, վսեմ հռետոր մը, որու բերնին մեջ ամեն բառ կը զորանա, կընդարձակվի ու կորոտա եռափող շփնդե ելնող ահեղ ձայնին պես: Բայց վերջապես փող, շփնդ ու քնար մեր իրական պիտոյից չեն բավեր, ուրիշ սնունդներու ալ պետք ունինք, զորս ժամանակ է ալ փնտռելու»:

«Մասիս» խմբագրությունը արտատպում է Զոլայի հոդվածն ու Մսերյանի առաջաբանը, դրանով իսկ դրսևորելով իր համաձայնությունը նրանցում արտահայտված կարծիքներին¹։

Նույն տարիներին արևելահայ մամուլում ևս դրսևորվում է որոշակի քննադատական վերաբերմունք դեպի ռոմանտիզմը և Հյուգոն։ Նկատի ունենալով մասնավորապես թատերագրությունը, արևելահայ հեղինակները մատնանշում են ռոմանտիկական մեթոդի հիմնական թերությունները, որոնք բնականաբար առկա են նաև Հյուգոյի ողբերգություններում։

Այսպես, 1879 թ. «Մշակում» տպագրվում է «Թատրոնի նշանակությունը» վերնագրով մի հոդված, որտեղ հեղինակը (անստորագիր) Գաբրիել Սունդուկյանի և Ֆրանսիական ռեալիստական դպրոցի գովքն անելուց հետո անդրադառնում է Հյուգոյին և նշում, որ վերջինս իր դրամաներում ստեղծում է ծայրահեղ բնավորություններ և արտասույն դրություններ, որոնք տիպական չեն և ընդհանրապես իրական կյանքում չեն լինում։

Հյուգոյի դեմ ուղղված այս քննադատությունը ինքնանպատակ չէր. այն արտացոլում էր ժամանակի հայ իրականության պահանջները։ Հոդվածի հեղինակը փաստորեն հետամտում էր ռեալիստության դուրս հանել մի շարք ռոմանտիկ հեղինակների պիեսները, որոնք ներկայացվում էին թիֆլիսահայ բեմի վրա։ Նրա այդ նպատակը ակնհայտ է դառնում հետևյալ տողերից. «... Եթե այդ մեղադրանքը կարելի է բարձել այնպիսի նշանավոր մի գրողի վրա, որ ճշմարիտ է, թեև սխալ և վնասակար ուղղության՝ ռոմանտիզմի ներկայացուցիչն է, բայց այնուամենայնիվ այդ ուղղության մեջ մի հսկա է, որքան ավելի կարելի է վնասակար համարել այն մանրմունք ռոմանտիկների գովածները, որոնց հեղինակու-

¹ Տե՛ս «Մասիս», 1881, № 3055—3057։

թյունները այժմ հետզհետե ներկայացնում է Թիֆլիսի այժմյան հայոց թատրոնական կոմիտեները¹։

Այսպիսի հոգվածները, սակայն, դեռևս մեծ արձագանք չէին գտնում 80—90-ական թվականներին, և դրա համար էլ հայ մամուլում սակավ ենք հանդիպում Վիկտոր Հյուգոյի դեմ քննադատական նման ելույթների։ Ճիշտ է, Զոլայի բուռն հոգվածը մի առժամանակ որոշ տպավորություն թողեց ռեալիստ գրողների շրջանում, բայց Հյուգոյի խորարմատ հեղինակությունը, վերջին հաշվով, անսասան մնաց ընթերցող հասարակության լայն շրջաններում։ Այդ մասին է վկայում, օրինակ, Արփիար Արփիարյանի հետևյալ խոսքը. «Հյուգոյի շունչը կը սարսռեցնե, կը հովահարե ամբոխն ալ»²։

Հայ գրական ռեալիզմի խոշորագույն ներկայացուցիչներից Գրիգոր Զոհրապը, որը մեծ հետաքրքրություն մը էր կարդում Վիկտոր Հյուգոյի երկերը և հիանում նրա տաղանդով, 1893 թ. Ֆրանսուա Կոպպեի մասին «Մասիս»-ում տպագրած իր հոգվածում ասում է. «Եթե Հյուգոյի վրա պիտի սփռնանա միշտ (ընդգծումը մերն է—Հ.Գ.), եթե Լամառիի վրա պիտի զմայլինք, Գոբբեն ալ պիտի սիրենք»³։ Իսկ մի այլ առթիվոնա Հյուգոյին անվանում է «ռոմանթիֆ գրականության անմատչելի կատարը»⁴։

XX դարի առաջին տասնամյակներում հայ իրականության մեջ զնալով ուժեղանում է ժամանակակից թեմաներով պիեսներ ներկայացնելու պահանջը։ Այդ հիման վրա մի շարք պարբերականներում նորից դրսևորվում է քննադատական վերաբերմունք ընդհանրապես դեպի ռոմանտիզմը և մասնավորապես դեպի ռոմանտիկական դրամաները։

¹ «Մշակ», 1879, № 188։

² «Գեղունի», 1902, № 4—6, էջ 40։

³ «Մասիս», 17. IV, 1893։

⁴ «Մասիս», 4. X, 1902։

Նշենելով գրական ռեալիզմի դիրքերից, ժամանակի քննադատները նշում էին, որ այդ դրամաներում հերոսների հոգեբանական դրուժյուններն արհեստական են, փոխհարաբերությունները՝ բռնազբոսիկ, կոնֆլիկտների լուծումը՝ քմահաճ: Նրանք նույնպես նշում էին, որ դրամաների սյուժեն չի զարգանում տրամաբանական ընթացքով, որ հեղինակներն իրենց միջամտությամբ դեպքերը մղում են դեպի ցանկացած վախճանը և այլն:

Հիշյալ դիտողությունները արվում էին նաև հայ բեմի վրա ներկայացվող Հյուգոյի դրամաների նկատմամբ: Սակայն ռեալիստական ուղղության ներկայացուցիչները միաժամանակ ընդգծում էին, որ Հյուգոն, ի տարբերություն այլ հեղինակների, իր հանձարով հմայում և իր վեհ գաղափարներով հուզում ու խանդավառում է հանդիսատեսներին: Այսպես, 1904 թ. Թիֆլիսում «էռնանի» ներկայացման առթիվ «Մշակի» մեջ տպագրված գրախոսականում հեղինակն ասում է. «Որքան էլ այդ դրաման կեղծ-կլասիկական գունավորում ունի, որքան էլ Վ. Հյուգոն տրագիկմը նրա մեջ հասցնում է անբնական դրուժյան, որքան էլ գործող անձինք պտտում են շարունակ դաշույնի և թույնի շուրջը, բայց այն հսկայական վեհ մտքերը, հասկացողությունները, ասպետական այն զորեղ առաքինությունները, որոնցով համակված է ամբողջ դրաման, այնքան խոր հուզում, ցնցում են ձեզ, այնպես սաստիկ ճնշում բարոյապես, որ դուք նույնիսկ բնազդորեն զգում եք, թե կանգնած եք մի վիթխարի հանճարի առաջ»¹:

Հյուգոյի «վիթխարի հանճարի» հմայքը մեծ էր հայ հասարակության մի զգալի մասի մեջ:

Գրաքննադատ Վ. Նալբանդյանը 1901 թ. «էռնանի»-ի ներկայացման առթիվ գրում է, թե հայ հասարակության լայն խավերը հաճույքով են դիտում Հյուգոյի դրամա-

¹ «Մշակ», 1904, № 3, էջ 1:

ները, իսկ Թիֆլիսի դերասանական խումբը, ընդառա-
ջելով այդ շրջանների ցանկությանը՝ հաճախ բեմադրում
է Հյուգոյի պիեսները: «Սա,— ավելացնում է գրախո-
սը,— մեզ մի անհերքելի իրողություն է թվում»¹:

Ուշագրավ է, որ բացի լայն հասարակայնությունից,
հիշյալ տասնամյակներում հայ մտավորականության
մեջ էլ տակավին կար մի շերտ, որը բարձր էր գնահա-
տում ռոմանտիկ գրականությունը և վառ հետաքրքրու-
թյամբ կարդում ոչ միայն Հյուգոյի, այլև հայ գրողների՝
Դուրյանի, Տեմիրճիպաշյանի, Տյուսաբի, Մերենցի,
Պատկանյանի, Շահազիզի, Բաֆֆու և ուրիշների ռոման-
տիկական երկերը: Դրա բնորոշ բացատրությունը
դառնում ենք արևմտահայ հրապարակագիր Պարույր
Քեչեյանի գրականագիտական խոհերում, որ գրի են
առնվել 1907 թվականին, Փարիզում «Փարիզի Աստվա-
ծամոր տաճարը» վեպի բեմականացման առթիվ. «Ինչ
որ ալ ըսեն գրական արդի դպրոցներու հետևողները
րոմանդիկ գրականության նկատմամբ, որքան ալ անի-
կա այսպանվի իր չափազանցություններուն և անիրակա-
նալի մտատիպարներ երևակայած ըլլալուն համար, այ-
սուհանդերձ րոմանդիկ գրականությունը դեռ երկար
ատեն պիտի կարդացնէ ինքզինք, պիտի հուզե, խան-
դավառե մարդկային սիրտերը, զի անիկա անհրաժեշտ
մեկ կայքն է մեր մտքին: Պիտի թափառինք գուցե նյու-
թապաշտության, բնապաշտության և այլ ոլորտներու
մեջ. բայց պիտի գա ըոպե մը, որ պետքը պիտի զգանք
շնչելու հոգեպաշտության, վիպականության ոգևորիչ,
սրտապնդիչ, մաքուր մթնոլորտը, որ թեթևություն պիտի
տա մեր ծանրաբեռնված էություններուն և գետնաքարշ
կիրքերուն»²:

Նշանակում է, որ հայ ընթերցող հասարակայնության
մի զգալի մասի համար ռոմանտիզմը դեռ պահպանում

¹ «Մշակ», 1901, № 218, էջ 1—2:

² «Բյուզանդիոն», 1907, № 3170, էջ 1:

էր իր հմայքը: Այլապէս ինչո՞ւ բացատրել այն փաստը, որ նշված ժամանակաշրջանում Հյուզդոյի ստեղծագործություններն անհամեմատ ավելի շատ էին թարգմանվում ու տարածվում, քան Բալզակի, Ստենդալի, Դիկենսի, Ֆլոբերի, Զոլայի և Մոպասանի երկերը:

* * *

Հայ գրական գործիչները Հյուզդոյի ստեղծագործությանն ու արվեստին միահամուռ կերպով անդրադարձել են նրա մահվան առթիւ և ծննդյան ու մահվան տարեդարձներին: Այդ առիթներով է, որ հայ գրական միտքը բաղմակողմանիորեն պատկերել է իր գնահատանքը հանճարեղ հեղինակի նկատմամբ: Ընդ որում, պատմական տարբեր շրջաններում նշվող հոբելյաններին մամուլը հարադատորեն արտացոլել է ժամանակի մտավորականության տարբեր հոսանքների յուրահատուկ վերաբերմունքը դեպի Հյուզդոյի գրական ժառանգությունը:

Ուշագրավ է, որ Հյուզդոյի ստեղծագործությունը գնահատելիս հայ գրաքննադատությունը հաճախ ի հայտ է բերել մեկնաբանության նորանոր երանգներ: Այդ ցույց է տալիս, որ մեր իրականության մեջ Հյուզդոյի գնահատության հարցը ժամանակի ընթացքում զարգացում է ապրել:

Հայ մամուլը առաջին անգամ միահամուռ կերպով Հյուզդոյին անդրադարձել է 1881 թվականին՝ նրա ծննդյան 80-ամյակի առթիւ: Այդ օրերին Պոլսի «Մասիսը», Զմյուռնիայի «Արեւելյան մամուլը», Մոսկվայի «Փարոս Հայաստանին», Թիֆլիսի «Մշակը» և այլ պարբերականներ տպագրել են Փարիզում կայացած հոբելյանական տոնակատարությունների նկարագրությունը և Հյուզդոյի նկատմամբ իրենց վերաբերմունքն արտահայտել են՝ նրան բնութագրելով որպէս «ազատության

պաշտպան», «ղրկյալ մարդկության փաստաբան», «գթության առաքյալ», «դարուս ամենամեծ բանաստեղծը» և այլն:

Նշանավոր հրապարակախոս և հասարակական գործիչ Գրիգոր Օտյանը, որն անձնապես մասնակցել էր համաժողովրդական տոնակատարություններին, պատմում է, թե տարեդարձի օրը հինգ հարյուր հազար մարդ տողանցել են Հյուզոյի տան առաջ, իսկ ծերունադարդ պոետը իր երկու թոռներին՝ Ժորժի և Ժաննայի հետ պատուհանի մոտ կանգնած՝ ողջունել է նրանց: «Եվ այդ հինգ հարյուր հազար դաղդիացվոց մեջ, — ավելացնում է Օտյանը, — երկու հայ ալ կային, որ հեռվեն հանդիսատես ու սրտով մասնակից հղան սխրալի հանդեսին և, իբր թե իրենցն ու իրենց ազգինն ըլլար, կը գուրգուրային ու՝ կը հիանային տեսնելով... լուսափայլ գլուխը բանաստեղծին»¹: Այս խոսքերը հարազատորեն արտահայտում են այն ջերմ խանդավառանքը, որ հայ մտավորականությունը տածում էր ազատության բոցաշունչ մարտիկի նկատմամբ:

Վիկտոր Հյուգոն վախճանվեց 1885 թվականի մայիսի 22-ին: Հայ մամուլը միահամուռ սգաց նրա մահը և այդպիսով մեր ժողովրդի վշտի թարգմանը հանդիսացավ: Մեծ պոետի մահվան լուրն իմանալով, Թիֆլիսի հայ և վրաց պարբերականների խմբագրությունները միասնաբար հետևյալ ցավակցական հեռագիրը ուղարկեցին Հյուզոյի հովանավորած «Rappel» լրագրի խմբագրությանը. «Թիֆլիսի հայ և վրաց մամուլը մասնակից է լինում այն համաշխարհային սուգին, որ պատճառեց մեծ հանճարի մահը, որի անմահ գործերը ոգևորում են բոլոր աշխարհը»: Հեռագիրը ստորագրել են «Աղբյու-

¹ «Հատընտիր հավաքածու ընտիր գրվածոց», Ա մաս, Կ. Պլիս, (անթվակիր) կաղմեց Մ. Գափամանյան, Հյուզոյի տարեդարձը:

րի», «Արձագանքի», «Մեղվի», «Նոր Դարի», «Գրոհբայի», «Իվերիայի» և «Նորաթիի» խմբագրությունները¹։

Նույն օրերին մեծանուն գրողի հանդիսավոր թաղումը մանրամասնորեն նկարագրող հաղորդումներ և նրա կյանքի ու գրական գործունեության վերաբերյալ ընդարձակ հոգևածներ տպագրվեցին «Արձագանքի», «Նոր Դարի», «Մեղու Հայաստանի», «Աղբյուրի», «Մասիսի», «Արևելքի», «Երկրագունդի», «Գրական և իմաստասիրական շարժումի», «Արևելյան մամուլի» և այլ բազմաթիվ թերթերի և հանդեսների էջերում։

Պոլսի «Արևելքը» տպագրել է Հյուզոյի կյանքին ու գրական գործունեությանը նվիրված մի ընդարձակ հոգևած, որն սկսվում է հետևյալ ուշագրավ խոսքերով. «Տառնեկներորդ դարու մեծագույն դեմքերեն մին անհետացավ։ Ոչ ևս է Վիքթոր Հյուկո։ Մայիս 22-ին, ուրբաթ օր երեկոյան դեմ 83 տարեկան հասակին մեջ Վիքթոր Հյուկո կնքեց իր գոյության վաղանցիկ մասը և մտավ անմահության մեջ»։ Հոգևածագիրը այնուհետև խոսում է մեծ գրողի ստեղծագործությունների մասին, բացահայտում նրանց նշանակությունն ու դերը համաշխարհային գրականության մեջ և նշում հեղինակի ազատասիրական ու մարտաշունչ գաղափարների ունեցած խոր ազդեցությունը XIX դարի քաղաքական-հասարակական կյանքում. «Ազատության, եղբայրության, հավասարության և մարդասիրության սկզբունքներ այս դարում մեջ չունեցան առավել հզոր բացատրիչ մը և ջատագով մը։ Սովորություն եղած է ըսել, թե Վիքթոր Հյուկոյի մեջ վերացական գաղափարներ միայն կը գտնվին։ Բայց աշխարհավարներու չոր հաշիվներեն ոչ նվազ՝ այդ «վերացական» գաղափարք կը վարեն ազգրն և առաջ կը բերեն մեծագույն փոփոխումները ժողովրդոց ճակատագրին մեջ։ Եղեռնային օրինաց մառ-

¹ Տե՛ս «Աղբյուր», 1885, № 5—6, էջ 196։

քում, մահու պատժույն նվազում, բնկերային թշվառությանց սփոփման համար հետզհետե հղած տնօրինությունք, գթության հաստատությանց բաղմացում, ժողովրդային իրավանց ազատ հռչակում, բռնապետական դրությանց տկարացում, ազատ մտածություն, ազատ կյանք— բոլոր ասոնք գնահատելի բարիքներ են, զորս ի գործ ածելու համար՝ Վիքթոր Հյուկոյի պես «վերացական» մատենագրաց հրատարակությունք հզորապես նպաստած են»:

Միանգամայն ճշմարտացի այս դատողություններից հետո հոգվածագիրը տալիս է իր գնահատականը Հյուկոյի մասին՝ որպես հասարակական գործչի. «Եթե,— ասում է նա,— անցյալ դարուն քաղաքական և բնկերային մեծ հեղափոխության շարժառիթներին մին՝ Վոլթերի պես մատենագրի մը երեցած լինեին էր, անկարելի է ժխտել, թե նմանօրինակ ազդեցություն մ'ալ ներկա դարուս մեջ Վիքթոր Հյուկո ի գործ դրավ: Այս նկատումով ևս կըսեմք, թե Վիքթոր Հյուկոյի անունն անկորնչելի պիտի մնա շատ դարեր»¹:

Հայտնի արձակագիր Լևոն Բաշալյանը Հյուկոյի մահվան առթիւ մի ամբողջ հոգվածաշարք է տպագրում «Մասիսում», որն այդ տարիներին խմբագրում էր Արփիար Արփիարյանը: Հոգվածագիրը մեծ գրողին բնութագրում է հետեյալ խոսքերով. «Վիքթոր Հյուկո միայն հանճար մը չեղավ, այլ բնության երեւոյթ մը... Բանաստեղծին կյանքը կը լեցնէ գրեթե ամբողջ դարն, և դարուն հոգին կը թրթռա նորա ամեն գործերուն մեջ»: Բաշալյանը Հյուկոյի կենսագրության ֆոնի վրա պատկերում է նրա ստեղծագործական ուղին, համառոտակի անդրադառնում նրա գլխավոր աշխատություններին և վեր հանում նրա աշխարհայեցողության գլխավոր հատկանիշները՝ խոր հումանիզմը, լավատեսությունը, ան-

¹ «Արեւիք», 1885, № 407, էջ 1—2:

խախտ հավատը դեպի մարդկության լավագույն ապագան, անսահման ատելութիւնը դեպի բռնակալն ու հարստահարիչը: Հյուգոյի մեջ երկու հակընդդէմ դժացմունքի՝ ծայրահեղ սիրո և ծայրահեղ ատելութեան համատեղ գոյակցութիւնը բացատրելու համար Բաշալյանը զարգացնում է այն միտքը, թէ ծայրահեղորեն սիրողը միայն ընդունակ է ծայրահեղորեն ատելու, և Հյուգոն, որը ծայրահեղորեն սիրում էր հասարակ մարդուն, հենց դրա համար էլ ծայրահեղորեն ատել է նրան ճնշողին: Անդրադառնալով Հյուգոյի ստեղծագործութիւններում ընդգրկված թեմաների բազմազանութեանը, Բաշալյանը հիացմունքով բացականչում է. «Այդ երկար կենաց, այդ գործերու դեզին մեջ ի՞նչ ճոխութիւն, ի՞նչ զանազանութիւն: Չկա գաղափար մը, որ պաշարած չլինի անոր ուղեղը, չկա զգացում մը, որ անցած չլինի յուր սրտեն, չկա իրողութիւն մը որ վերծ մնացած լինի յուր հոգածութենէն, չկա իրականութեան երևույթ մը զոր չներկայացնէ, չկա անտեսանելի անկյուն մը զոր խուզարկած չլինի, չկա բնութեան գույն մը, հոտ մը, աղմուկ մը, որ չնշուէ, չբուրէ, չհնչէ յուր տաղերուն մեջ: Յուր գործերը աշխարհ մ'են ուր կյանքը կը զեղու»¹:

Հակոբ Պարոնյանի և Եղիա Տեմիրճիպաշյանի խմբագրութեամբ լույս տեսնող «Երկրագունդ» հանդեսը մեծ պոետի մահւման լուրը գուժում է ամենատպալուրիչ խոսքերով. «Վիրթոր Հյուկո տիեզերական բանաստեղծը ոչ ևս է... Պարտին սուգ պահել տիեզերք համորեն»²:

Հյուգոյի մահւման օրը Պոլսի Պերպերյան վարժարանի հիմնադիր-տնօրենը՝ մանկավարժ և պոետ Ռեթեոս Պերպերյանը աշակերտների առաջ արտասանում է դամբանական սրտառուչ մի ճառ. «Այս վայրկյանիս,— ասում է նա,— Յրանսա կողբա յուր մեծ բանաստեղ-

¹ «Մասիս», 1885, № 3374, էջ 1107:

² «Երկրագունդ», 1885, № 5, էջ 195:

ծին մահը: Վերթոր Հյուկո ոչ ևս է: Այս սուգը պետք չէ որ միայն ֆրանսացիոցն ըլլա, այլ բոլոր մարդկության: Հյուկո միայն Ֆրանսայի մեծագույն բանաստեղծը չէր, այլ համայն աշխարհի: Ապա հայերն ալ պարտին սգալ այս մեծ սուգը»:

Պերպերյանը անդրադառնում է Հյուգոյի առաջավոր հայացքներին և նշում, որ մեծ հումանիստը մինչև վերջ եղել է ազատության և ժողովուրդների եղբայրության ջերմ պաշտպանը: Հոնտորը հատկապես կանգ է առնում Հյուգոյի գեղարվեստական արժանիքների վրա և նրան անվանում պոեզիայի աստվածը: Խոսելով մեծ գրողի լեզվի և ոճի յուրօրինակության մասին, նա ասում է. «Հյուկո յուր հետ բերած է յուր ուրույն տարրերն կերտված ոճն... Նոր ու անլուր ֆրանսերեն մ' էր այն, զոր ո՛չ Ռաբրլե խոսած էր, ո՛չ Գոռնեյլ, ո՛չ Վոլթեր, ո՛չ Պուլտո երևակայած, և որո բաղմամբ և մեծազոր հնարից գոյությունն ո՛չ Հոմեր կասկածած էր և ո՛չ Տանդե նախդգացած: Ամեն ինչ իրեն հատուկ էր, սկզբնատիպ — իմաստն, հոգին, նյութն ու ձևը»¹:

«Աղբյուր» մանկական ամսագրի խմբագրությունը պատանի ընթերցողներին հայտնում է, որ Ֆրանսիան կորցրեց իր մեծ գրողին, որի համար ամբողջ աշխարհը ողբում է: Խմբագրությունն ավելացնում է, թե Հյուգոն անսահման սիրում էր երեխաներին, որոնց նվիրել է բաղմամբիվ բանաստեղծություններ: Հանդեսում գտնելված է մեծ պոետի «Երգ» բանաստեղծությունը, Րաֆֆու թարգմանությամբ²:

Ուշագրավ է, որ մինչդեռ բովանդակ հայ մամուլը սգում էր Հյուգոյի մահը, Վենետիկի «Բաղմավեպը» վերապահ լուծյուն պահպանեց այդ մասին: Եվ դա միանգամայն հասկանալի է: Հյուգոն կյանքի վերջին տարի-

1 «Երկրագունդ», 1885, № 5, էջ 195—202:

2 Տե՛ս «Աղբյուր», 1885, № 5—6, էջ 196:

ներին հաճախ էր հարձակվել վատիկանի և ճիզվիտների դեմ: Նա նույնիսկ կտակել էր, որ իր թաղումը կատարեն առանց կրոնական ծիսակատարությունների և առանց հոգեկորականի մասնակցություն: Մահվան անկողնում նա մերժել էր քահանա կանչել՝ խոստովանանքի և հաղորդություն ընդունելու համար: Հոռմի պապական աթոռը այդ շրջանում հաշտ աչքով չէր կարող նայել Հյուգոյի վրա: Նման պայմաններում Մխիթարյան Միաբանությունը ստիպված էր ձեռնադրել մեծ: Ի դեպ, 1860-ական թվականներից սկսած Հյուգոյի երկերից ոչինչ չէր տպագրվել «Բազմավեպում», հանգամանք, որ ամենայն հավանականությամբ արտացոլում էր վատիկանի վերաբերմունքը դեպի Հյուգոն: Մեծ գրողի ստեղծագործությունները սկսեցին հիշյալ հանդեսում նորից երևալ միայն XX դարի սկզբներին:

«Մեղու Հայաստանին» և «Նոր Դարը» Հյուգոյի մահվան առթիվ իրենց հարգանքի տուրքը մատուցեցին պահպանողական դիրքերից: Այդ երկու պարբերականներն էլ իրենց էջերում թարգմանաբար տպագրեցին ֆրանսիական ականավոր պատմաբան Ռենանի հոդվածը, որտեղ, բնութագրելով Հյուգոյին, հեղինակն ասում է. «Նա անսխալաբար անդամն էր եկեղեցու և կարելի է ասել, որ հին մայր եկեղեցու զագաթը քանդվեցավ այս ազնիվ մարդու մահվամբ, որ մեր դարում այնպես բարձր բռնած ուներ իդեալականության դրոշակը»¹: Բայց Ռենանը միաժամանակ բացատրում է, որ Հյուգոն աստված հասկացողությունն ըմբռնում էր որպես ստեղծագործության, ճշմարտության և բարության գերագույն իդեալը, որը միշտ շարժվում և առաջ է մղում մարդկության զարգացումը:

¹ «Մեղու Հայաստանի», 1885, № 40, էջ 3 և «Նոր Դար», № 86, էջ 3:

Հյուգոյի երկրպագուներից Գրիգոր Օտյանը Փարիզում գրում է մի հոդված, որտեղ մեծ գրողի մահը համարում է մեծ կորուստ ամբողջ մարդկության համար: Օտյանը Հյուգոյին անվանում է մարգարեական պայծառաստեղծությամբ օժտված բանաստեղծ, որի պոեզիան կախարդում, հուզում, ալեկոծում, խաղաղեցնում, ամոքում, բոցավառում է ընթերցողի հոգին: Վիկտոր Հյուգոն, ասում է հոդվածագիրը, մրցել է Հոմերի, Դանթեի, Շեքսպիրի, Բայրոնի և Շիլլերի հետ և հավասարվել յուրաքանչյուրին՝ իր բնագավառում:

Սակայն Գրիգոր Օտյանը, որը զգալի չափով կրել է քրիստոնեական կրոնի ազդեցությունը, «Թշվառների» մասին խոսելով, իր հիացմունքն արտահայտելով Հյուգոյի գթասիրության և ներողամտության նկատմամբ, լռությամբ է անցնում այդ վեպի մեջ արծարծված սոցիալական հրատապ հարցերի կողքով: Ինչ վերաբերում է Հյուգոյի կրոնական հայացքներին, ապա Օտյանը նշում է, որ մեծ պոետը հավատում էր աստծու և հանդերձյալ աշխարհի գոյությանը, իսկ այդ հավատը նրա փիլիսոփայության հիմնաքարն է հանդիսացել: Եթե Հյուգոն իր կյանքի վերջին տարիներին ժխտում էր հոգևորականության դերը որպես միջնորդի՝ աստծու և մարդու միջև, ապա, ըստ Օտյանի, այդ նրա համար էր, որ մարգարե-պոետը ուզում էր ուղղակի կապվել արարչի հետ¹:

Ի տարբերություն Օտյանի, հանճարեղ դերասան Պետրոս Ադամյանը Հյուգոյի մահվան առթիվ գրած իր բանաստեղծության մեջ ընդգծում է հատկապես նրա հայրենասիրությունը և նկարագրում, թե ինչպես մարտիկ-պոետը պաշտպանում էր բռնակալության լծի տակ

¹ Տե՛ս A. Tchobanian, Victor Hugo, Chateaubriand et Lamartine dans la littérature arménienne, Paris, 1935, p. 36—38.

հեծող ֆրանսիական ժողովրդին, «կուրծք ընդ կրծքի» մարտնչում ֆրանսիական հեղափոխությանը դավաճանող Նապոլեոն III-ի դեմ և իր հզոր գրչով փշրում գերության շղթան.

Հեղափոխյալ Ֆրանսան երբ կը ճգներ
Մերթ խուժանին կամ մերթ հսաց լուծին տակ,
Արյունաղանդ հորիզոնում անլիհներ
Փայլեցավ նա իբր սփոփանք երկնառաք:
... Իրոք ոգին սավառնաթև գայր ի կռիվ
Կուրծք ընդ կրծքի Պոնաբարթյան թռչնույն հետ,
Մարտնչեցավ անդուլ, անխոնջ, գիշեր, տիվ,
Եվ պարտելոյն փետրից շինեց ահեղ գրիչ,
Որով երբեմն գերյաց շղթան խորտակեր...

Վերջում հայ բեմի խոշորագույն վարպետը ողբում է ֆրանսիական խոշորագույն գրողի մահը և իր ժողովրդի վշտի թարգմանը հանդիսանալով, ասում է.

Անսահման է աշխարհի սուգն ու աղետ,
Որն որ այսօր յուր շիրմին շուրջ բոլորի.
Մերուկ էր և խոթացյալ նա թեպետ,
Այսուհանդերձ ո՞վ հավատար, որ մեռնի!...

Հյուգոյի մահվան առթիվ «Գրական և իմաստասիրական շարժում» ամսագրի 6-րդ համարում տպագրվում է մեծանուն պոետին ձոնված անստորագիր մի բանաստեղծություն, որը հավանորեն պատկանում է Եղիա Տեմիրճիպաշյանի գրչին: Ահա երկու քառատող այդ երկից.

Ի ձեռին միշտ ունեի ջահ, մերթ՝ խարազան.
Լույս տար աղգաց և հալածեի զգազան.
Ժալոնն ըզջուր ժալթքեցըներ կենսատու.
Փետուրն ափին մեջ փողփողեր լուսատու

ի ֆեյյանդին ամպ մ' էր ժըպտուն, վարդագուն,
ի Կերնըսեյ՝ ամպ մ' էր թուխ, թանձր, ահագուն.
Շանթից ընդ գլուխս արձակեր նա թագակիր,
Ոյբ փայլերին ի մեջ ազգաց սըզակիր:

Երկի վերջում հեղինակը հայրենասիրության կոչ է անում և ընթերցողներին հորդորում օրինակ վերցնել Հյուգոյից, որը տարագրության մեջ քսան տարի տանջվել է՝ բռնակալության ճիրաններում հեծող իր ժողովրդի համար:

* * *

Հայ մամուլը Հյուգոյի մահից հետո էլ շարունակեց նրա մասին գրել շնվաղող ոգեորոթյամբ: Մեծ գրողի հմայքն առանց ընդհատման շարունակվեց հայ իրականության մեջ և նրա գործերը թարգմանվեցին նոր թափով: 1885 թվականին վերահրատարակվեց «Թշվառները», 1886 թվականին լույս տեսավ «Կլոդ Գյո»-ն նոր թարգմանությամբ, 1887 թվականին՝ «Մահապարտի վերջին օրը» նոր թարգմանությամբ, 1888 թվականին՝ «Արքայն զբոսնում»-ն նոր թարգմանությամբ, 1891 թ. առաջին անգամ թարգմանվեց «Եղբայրը եղբոր դեմ» («Իննսունհրեք թվականը» վեպից), 1897 թ. նույն գիրքը նորից հրատարակվեց, 1898 թ. լույս տեսավ «Լուկրեցիա Բորջիան» նոր թարգմանությամբ, նույն ժամանակաշրջանում Հյուգոյի պոեզիայից թարգմանվեցին բազմաթիվ նորանոր բանաստեղծություններ: Էլ չենք խոսում XX դարում կատարված թարգմանությունների մասին: Նոր թարգմանությամբ լույս տեսած վերոհիշյալ երկերը ինքնըստինքյան վկայում են Հյուգոյի ստեղծագործությունների նկատմամբ հայ մտավորականության ցուցաբերած անմար հետաքրքրության մասին:

1 «Գրական և իմաստասիրական շաբթում», Կ. Պոլիս, 1885, № 6, էջ 97:

1902 թվականին հայ մամուլը ոգեշունչ պաթոսով նշեց հանճարեղ բանաստեղծի ծննդյան հարյուրամյակը: Հիշյալ օրերին ամբողջ հայ մամուլի էջերը լցվեցին մեծանուն հեղինակի ստեղծագործությանը նվիրված հոդվածներով, նրա պոեզիայից կատարված թարգմանություններով, հոբելյանական հանդեսների նկարագրություններով և այլևայլ հաղորդումներով: Այդ հոբելյանին արձագանքեցին համարյա բոլոր հայ թերթերն ու հանդեսները:

«Մշակը» Հյուգոյին նվիրեց մի ամբողջ էջ, որտեղ հոդվածագիրը (Վ. Նալբանդյան) անմահ գրողի կյանքի ու գրական գործունեության մասին հանգամանորեն խոսելուց հետո ավելացնում է. «Կան ընտրյալ մեծություններ, որոնք ոչ միայն ազգային, այլև համաշխարհային հռչակ են վաստակում և այդպիսով իրանց անմահություն, մնայուն նշանակության շրջագիծն ավելի ընդլայնում: Այս տեսակ ընտրյալ, առաջնակարգ մեծությունների շարքին է պատկանում նաև Վիկտոր Հյուգոն»¹: Ապա, անդրադառնալով Հյուգոյի գաղափարական էվոլյուցիային, քննադատը նշում է, որ 40-ական թվականների վերջերից պոետը գնալով ավելի առաջադիմական է դառնում և իր լուսամիտ հայացքներով սկսում է ուժեղ պայքար մղել կղերական հոսանքի և կառավարական հետադիմական տարրերի դեմ, խիզախորեն պաշտպանում է սահմանադրական-ժողովրդական սկզբունքներն ու մամուլի ազատությունը, իսկ հետագայում անողոք կերպով մերկացնում Նապոլեոն III-ի բռնակալական էությունը:

«Նոր Դարի» առաջնորդող հոդվածում ասվում է. «Ֆրանսիան տոնեց յուր մեծ բանաստեղծի՝ Վիկտոր Հյուգոյի ծննդյան հարյուրամյակի հիշատակը, Ռուսիան տոնում է յուր մեծ բանաստեղծ Գոգոլի մահվան հիս-

¹ «Մշակ», 1902, № 33, էջ 1—2:

նամյակի հիշատակը... այդ երկու նշանավոր գրողներն էլ մարդկանց միտքը լուսավորելու, ազգերին միմյանց մոտեցնելու, բարեկամացնելու գործին են ծառայել... երգել են եղբայրության, ազատության, խղճի ազատության, մարդասիրության երգը»¹:

Նույն թերթի հաջորդ համարում տպագրվում է Հյուգոյի մասին մի ընդարձակ հոդված, որտեղ հոդվածագիրը (Ա. Եդիգար) «Դարերի լեգենդի» հեղինակին բնութագրում է հետևյալ խոսքերով. «Բավական չէ, եթե ասենք, որ Հյուգոն տասնիններորդ դարի և նոր Ֆրանսիայի ամենամեծ ազգային բանաստեղծն է, այլ նա բոլոր ժամանակներին պատկանող հանճար է»²:

Հյուգոյի հորեկյանին այս անգամ անդրադարձել են նաև Վենետիկի Մխիթարյանները: «Բաղմավեպի» 3-րդ համարում տպագրվել է Կ. Մենաշիի հոդվածը՝ Արսեն Ղազիկյանի թարգմանությամբ: Հոդվածում տրված է Հյուգոյի համառոտ կենսագրությունը և հիշատակված են նրա մի շարք երկերը: Սակայն ուշադրավ է, որ այդ երկերի թվում նշված չեն «Փոքր Նապոլեոն» և «Մի ոճրագործության պատմություն» պարսավադրերը և «Պատիժ» բանաստեղծությունների ժողովածուն, որոնցում Հյուգոն ամենաբուռն զայրույթով դատապարտում է Նապոլեոն Երրորդի կատարած պետական հեղաշրջումն ու նրա բռնակալությունը:

Ինչ վերաբերում է հոդվածում հիշատակված երկերին, ապա հեղինակը դրանք բնութագրել է յուրովի, կարծես կամովին անտեսելով դրանց գաղափարական բովանդակությունը: Այսպես, օրինակ, նա «Արևելյան» բանաստեղծությունների ժողովածուն որակում է՝ «լուսեղ և պսպղուն, ինչպես արևելքի երկինք մը աստղերով մրրկված»: Միայն այսքան: «Փարիզի Աստվածամոր

¹ «Նոր Դար», 1902, № 33, էջ 1:

² Նույն տեղում, № 34, էջ 1:

տաճարը» վեպը ներկայացված է որպես նկարչական վերին աստիճանի հարուստ հակապատկերներով մի պատմություն, որը ներթափանցված է նոր գեղեցկագիտությամբ և պարունակում է կենդանի նկարագրություններ: «Թշվառները», «Ծովի աշխատավորները» և «Մարդը, որ ծիծաղում է» վեպերը համախմբված են մեկ պիտակի տակ, որպես «անմոռանալի ռոմաններ, որ պիտի դրդեն բոլոր երիտասարդ սրտերը, պատանիներուն համար պիտի չհիննան երբեք: Այսպես, մշտատե երիտասարդություն մը կհանդիպի գունագեղ, հրապուրիչ պատմություններու, որոնց մեջ վեհանձն զաղափարները կեռան, կխոնվին, ինչպես կեռա արյունը երիտասարդական երակներուն մեջ»: Իսկ «Իննսունեքեքը» վեպի բովանդակության մասին լուկ երկու բառ. «Կիսառաքան ձեղափոխությունը»¹:

Հանձին Հյուգոյի հոգվածագիրը տեսնում է միայն գեղեցկության, ճշմարտության և բարության առաքյալին, միանգամայն անտեսելով ազատության առաքյալին, բռնակալության դեմ անողոքաբար պայքարող բոցաշունչ մարտիկին:

Անդրադառնալով մեծանուն հեղինակի գրական ժառանգությանը, հոգվածագիրը նշում է, թե գեղագետների շատերի կարծիքով Հյուգոյի մնայուն երկերը մանուկների մասին նրա գրած բանաստեղծություններն են միայն:

Անանուն գեղագետների վկայակոչությամբ ոչ մնայուն համարելով Հյուգոյի սոցիալական բնույթի երկերը, հոգվածի հեղինակն ակնհայտորեն ձգտել է հանճարեղ գրողի այդ գործերն արժեզրկել:

Եթե Վենետիկի Միսիթարյանները բավականացել են միայն հիշյալ միտումնավոր հոգվածով, ապա Վիննա-

¹ «Բաղմավեպ», 1902, № 3, էջ 145—148:

յի Մխիթարյանները «Հանդես ամսօրյա»-ում ոչինչ չեն տպագրել Հյուգոյի մասին:

Այս փաստերը բացահայտում են Մխիթարյանների այդ ժամանակաշրջանի վերաբերմունքը Հյուգոյի նկատմամբ:

Նույն օրերին «Մուրճ» ամսագրում տպագրվել է ականավոր պատմաբան Լեոյի ընդարձակ հոդվածը, որտեղ ամենից առաջ ընդգծված է Հյուգոյի հումանիզմը: «Անուններ կան,— ասում է Լեոն,— որոնք հավասարապես սիրելի են աշխարհի բոլոր ազգերին: Դրանք այն մարդկանց անուններն են, որոնք գործել են ամբողջ մարդկության օգտին, որոնց կյանքի ամբողջ նշանաբանը եղել է ամենալայն մարդասիրությունը, բոլոր մարդկանց և բոլոր ազգերի եղբայրությունը: Վիկտոր Հյուգոն այդ համաշխարհային սիրելիների թվում մի առանձին գեղեցիկ տեղ է գրավում: Նրան տված է հանճար՝ գրչով բարձրացնելու մարդասիրության, ընդհանուր եղբայրակցության և ազատության հավիտյան անմահ գաղափարները: Վիկտոր Հյուգոն մեծ բանաստեղծ էր: Բայց այդքանը դեռ բավական չէ: Նա մեծ մարդ էլ էր: Եվ տալով մեր ընթերցողներին այդ մեծ մարդու համառոտ կենսագրությունը, մենք կատարած կլինենք մեր մարդկային պարտականությունը մի այնպիսի տոնի առիթով, որ լուկ Ֆրանսիական տոն չէ, այլև համաշխարհային»:

Այնուհետև Լեոն շարադրում է Հյուգոյի կենսագրությունը և համառոտակի անդրադառնալով նրա ստեղծագործություններին, Հյուգոյին ներկայացնում է թե՛ որպես գրողի, թե՛ որպես պաշքարողի: Լեոյի բնութագրումները բերում ենք ի համեմատություն Մենաշիի բնութագրումներին: «Արևելյան մոտիվներ» ընդհանուր վերնագիրը կրող ոտանավորներից մի քանիսը,— ասում է Լեոն,— նվիրված են այն հերոսական կոիվներին, որ

մղում էին հույները 1820-ական թվականներին թուրքերի դեմ՝ իրենց հայրենիքը ազատելու համար: «Դարերի լեզենդաները» երգում են զանազան հին պատմական անցքեր և ավանդույթյուններ: «Պատիժ» վերնագրի տակ ոտանավորների մի երկար շարք դատապարտում է նապոլեոն Երրորդին՝ 1851 թ. դեկտեմբերի 2-ին կատարած հեղափոխության պատճառով: Այդտեղ հանրապետական Հյուզոն իր սրտի ամբողջ դառնությունն է թափել այն մարդու վրա, որ խլեց Ֆրանսիայից ազատությունը, որ թափեց ժողովրդի արյունը իր փառամոլ նպատակների համար: «Սոսկալի տարի» վերնագրով ոտանավորները ֆրանս-պրուսական պատերազմի և Փարիզի պաշարման ժամանակներն են նկարագրում: Այնտեղ Վիկտոր Հյուգոյի հանճարը վառ հայրենասիրության հետ ներկայացրել է մի հաղթված ազգի բարոյական ուժը, հպարտությունը և պատերազմի սարսափները, մարդկային վայրենության արհավիրքները:

Իսկ «Թշվառներին» կեն հետևյալ գնահատականն է տալիս. «Մեծ բանաստեղծը 1862 թվին հեռու արտրավայրից իր հայրենիքին ուղարկեց գթասրտության, մարդկայնության ամենամեծ գաղափարի և սիրո հրաշալի խոսքը... «Թշվառներին» մեջ երևում է Վիկտոր Հյուգոյի ամբողջ տաղանդը, որ իր զարգացման ամենաբարձր կետին էր հասել. դա դժբախտների պաշտպանությունն էր, որի մեջ բանաստեղծը դրել է իր ամբողջ հոգին»:

Անդրադառնալով մեծ գրողի ստեղծագործությունների հայերեն թարգմանություններին, հոգևածագիրը ասում է. «Վիկտոր Հյուգոն մեզ էլ դաստիարակել է իր հրաշալի գրչով»: Այնուհետև նա նշում է, որ հայերենի թարգմանվել են «Թշվառները», «Փարիզի Աստվածամոր տաճարը», «Կլոգ Գյոն», «Մահապարտի վերջին օրը» և մի շարք բանաստեղծություններ: Բայց քանի որ Հյու-

գոն անմահներին կարգն է անցել իր պոեզիայով, ապա
լեռն պահանջում է, որ նրա բանաստեղծական գոհար-
ները ավելի մեծ թվով թարգմանվեն¹:

Դժվար կլինե՞ր Հյուգոյի ծննդյան 100-ամյակին
նվիրված բոլոր հոգվածներին առանձին-առանձին անդ-
րադառնալ: Նրանք բոլորն էլ այս կամ այն ձևով ընդ-
գծում են Հյուգոյի մեծությունը և այդպիսով դրսևորում
հայ գրական մտքի գնահատանքը մեծահռչակ գրողի
նկատմամբ:

Վիկտոր Հյուգոյի հոբելյանին նվիրված տոնակատա-
րությունները Փարիզում տեղի ունեցան փետրվարի 25-ից
մինչև մարտի 2-ը: Այդ օրերին Պանթեոնում պետք է
կայանար կառավարական հանդես, ուր Ֆրանսիական
Ակադեմիայի կողմից ելույթ էր ունենալու պատմաբան,
քաղաքական գործիչ Գաբրիել Հանոտոն, որը 1895—
1896 թթ. հայկական կոտորածների ժամանակ արդա-
րացնում ու ջատագովում էր սուլթան Համիդի հայաջինջ
քաղաքականությունը:

Ֆրանսիական Ակադեմիայի կողմից Հանոտոյի ընտ-
րությունը, որպես ներկայացուցիչ, զայրույթ է առա-
ջացնում հայ մտավորականության մեջ: Հայ գրողները
դատում են, որ սուլթան Համիդի ոճիրն արդարացնող
պետական գործիչը անարժան է ներբողելու այն մեծ
հումանիստին, որն ամենաբուռն կրթությունը դատա-
պարտել է սուլթանների ոճիրները: Արշակ Չոպանյանը
փարիզյան «Petit République» պարբերականի փետրվարի
25-ի համարում տպագրում է մի բողոք, որի հայերեն
թարգմանությունը ղեկավարում է նաև «Անահիտի» մեջ²:
Իր բողոք-հոգվածում հայ գրողը վարմանք և զայրույթ
է հայտնում, որ ազատության և արդարության անմահ
երգչի հիշատակին կայանալիք հանդեսում ելույթ է ունե-

¹ «Մուրճ», 1902, № 2, էջ 212—229:

² «Անահիտ», 1902, № 2, էջ 34:

նալու մի անձնավորութիւն, որը «հակամարդկային ամենեն մեծ ոճիրին ատենը դահիճին հետ եղավ զոհերուն դեմ»: Հոգւածագիրը հարց է տալիս, թե ինչպիսի՞ համարձակութեամբ սուլթան Համիդի բարեկամը վեր պիտի կենա ներքողելու «Մի ոճիրի պատմութեան» մեծ հեղինակին: Ակադեմիայի կատարած այդ անհարմար ընտրութիւնը, ասում է Չոպանյանը, միայն ցավ և ապշութիւն կարող է պատճառել բոլոր ժողովուրդներին և մասնավորապէս սուլթան Համիդի կողմից կոտորւած հայ ժողովրդին:

Փարիզում հրատարակւող «Pro Armenia» երկշաբաթաթերթը շուտով արձագանքում է Չոպանյանի բողոքին: Թերթի հրատարակիչներն ու խմբագիրներն էին Անատոլ Ֆրանսը, Ժան Ժորեսը, Պիեռ Քիյյարը և ուրիշ հայասերներ, որոնք այդ թերթի միջոցով պաշտպանում էին հայերի օրինական իրավունքները, պահանջում էին Հայկական հարցի արդար լուծումը, դատապարտում սուլթանի կաղմակերպած հալածանքներն ու ջարդերը, կոչեր անում ֆրանսիական և եվրոպական այլ կառավարութիւններին և հասարակական կարծիք ստեղծում ի նպաստ հայերի: Դեռ 1896 թվականին Անատոլ Ֆրանսը, Պիեռ Քիյյարը, ինչպէս և էմիլ Զոլան, Ալֆոնս Դոդեն, Ֆրանսուա Կոպպեն և այլ ականավոր ֆրանսիացիներ համատեղ մի կոչ էին ստորագրել, ուղղված ֆրանսիական կառավարութեանը, որպէսզի վերջինս միջամտի և վերջ տա հայկական կոտորածներին: Սակայն կառավարութիւնը չէր ընդառաջել այդ կոչին¹:

Երբ Գաբրիել Հանոտոն ելույթ ունեցավ Վիկտոր Հյուգոյի հոբելյանական հանդեսին, «Pro Armenia»-ի խմբագրութիւնը թերթի առաջին էջում գրեց հետևյալը. «Պարոն Գաբրիել Հանոտոն համարձակվել է Պանթեո-

¹ Հիշյալ կոչի ձեռագիրը, ստորագրութիւններով հանդերձ, այժմ պահպանվում է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականութեան և արվեստի թանգարանում, Ա. Չոպանյանի արխիվում:

նում Վիկտոր Հյուգոյի գովքն անել: Մենք կարծում ենք, որ պոետի հարյուրամյակը ավելի արժանավոր կերպով նշած կլինենք վերստին տպագրելով այն էջերը, որ նա գրել է 1876 թվականին՝ սերբիական կոտորածների ժամանակ: Բավական է «Սերբիա» բառը «Հայաստան»-ով փոխարինել, որպեսզի թվա, թե նրանք հենց երեկ են գրվել, և ահա սկսական գործիչները, որոնք այժմ Հյուգոյին ակամայից գովերգում են շրթների ծայրով, նորից կսկսեն նրան ամբաստանել, թե չափազանցում է, և կփորձեն նենգափոխել ղոհների թիվը: Պարզ է, որ «երեկ»-ը վերաբերում է 1895—1896 թվականներին, իսկ ակնարկված «նենգափոխումը»՝ հայ ղոհների թվին:

Այնուհետև խմբագրությունը բերում է 1876 թ. օգոստոսի 29-ին Հյուգոյի գրած հոդվածը, որտեղ նկարագրված են սուլթանի հրամանով Սերբիայում կատարված գաղանությունները. «Մենք եվրոպական կառավարություններին պիտի վարմացնենք,— ասում է Հյուգոն,— նրանց հայտնելով, թե ...այսօր մեզ մոտ, մեր աչքերի առաջ սպանում են հայրերին ու մայրերին, վաճառում անչափահաս աղջիկներին ու տղաներին, իսկ մանուկներին, որոնք շատ փոքր են վաճառվելու համար՝ սրի հարվածով երկուսի են բաժանում, թե ընտանիքներին վառում են իրենց տան մեջ, թե մի քանի ժամվա ընթացքում մի ամբողջ քաղաքի, օրինակ Բալակի 9 հազար բնակիչներից մնացել են միայն 1300 հոգի... Թե հղի կանանց մարմինը ճեղքում են՝ չծնված զավակներին խողխողելու համար, թե այդ կանանց կմախքներից կույտեր են գոյացել հրապարակների վրա, թե փողոցներում շները կրծոտում են բռնաբարված երիտասարդուհիների գանգերը, թե այս ամենը ուղղակի ահավոր են, թե դրանք արգելիլու համար բավական է միայն եվրոպական պետությունների ձեռքի մեկ շարժումը, թե այդ ոճիրները գործող վայրենիները սարսափելի են, իսկ

նրանց թույլ տվող քաղաքակիրթները՝ զարհուրելի... Հնչել է ձայն բարձրացնելու ժամը: Բարձրանում է ընդհանուր ցասման ալիքը: Կան այնպիսի ըոպեններ, երբ մարդկային խիղճը վեր է կենում և կառավարություններին հրամայում է՝ հնազանդվել իրեն»: Մի քիչ ներքև Հյուզոն հարց է տալիս. «Ե՞րբ պիտի վերջանա այս փոքր, հերոսական ժողովրդի նահատակությունը»¹:

Այստեղ նշանակալից է այն, որ թերթի խմբագրությունը Հյուզոնի հարյուրամյակը առիթ ծառայեցնելով, հրապարակում է սերբական կոտորածների մասին մեծ հումանիստի հոդվածը և սերբական ու հայկական կոտորածների միջև զուգահեռներ անցկացնելով՝ մի անգամ ևս ֆրանսիական հասարակության ուշադրությունը դարձնում է Հայկական հարցի վրա:

Եթե մենք մի քիչ երկար կանգ առանք «Pro Armenia»-ի վրա, այդ նրա համար է, որ հիշյալ թերթը դիպուկ կերպով արձագանքել է Հանոտոյի նկատմամբ ֆրանսահայ մտավորականության վերաբերմունքին և Վիկտոր Հյուզոնին գնահատել է հայ իրականության առնչությամբ:

Հյուզոնի ծննդյան 100-ամյակը տոնելու համար, բացի Պանթեոնից, Փարիզի քաղաքապետարանում ևս տեղի ունեցավ կառավարական հանդես, ուր հրավիրվել էին ֆրանսիական և օտար պատգամավորություններ, նրանց թվում և փարիզահայ արվեստագետների միություն և գրողների միության պատգամավորությունները, հանձին ականավոր հայ նկարիչ էդգար Շահինի և գրող Ա. Զոպանյանի: Վերջինս հայ պատգամավորների անունից արտասանում է ֆրանսերեն մի սրտառուլ ճառ, որը հետո տպագրվում է Վիկտոր Հյուզոնի ծննդյան հարյուրամյակին նվիրված Ոսկեմատյանում: Մենք այդ ճա-

1 „Pro Armenia“, Paris, 1902, № 8, p. 1:

ռից բերում ենք քաղվածքներ, նույնիսկը հեղինակի
թարգմանությամբ¹.

«Պարոններ,

Վիկթոր Հյուկոյի հիշատակին, զոր Ֆրանսա կը տոնե
այս պահուս, կը բերեմ խոնարհ, բայց ջերմեռանդ
հիացման տուրքը հեռավոր ու դժբախտ ժողովրդի մը,
և վստահ եմ, որ այս տօգույն ծաղիկը զոր կալելցնեմ
տիեզերական հիացմունքի շքեղ փունջին, մասնավորա-
պես պիտի հուզե հոգին մեծ բանաստեղծին, որ դժ-
բախտները, կեղեքչալները սիրեց, և որ ազատության
համար մաքառողներն ու տառապողները պաշտպանեց»:

Այնուհետև հետտուրը նշում է, որ հայ մտավորական-
ները միշտ խանդավառ հետաքրքրությամբ են կարդա-
ցել Հյուգոյի ստեղծագործութիւնները, սքանչացել նրա
գեղարվեստական վարպետությամբ, պաշտել են մեծ
մտածողին հատկապես այն պատճառով, որ ազատու-
թյուն և ժողովուրդների եղբայրություն է քարոզել և
անողորմ պայքար մղել բռնակալության դեմ: Բացահայ-
տելով մարտաշունչ պոեզի «Արևելյան» և «Պատիժ»
ժողովածուների քաղաքական-հասարակական կարևոր
նշանակութիւնն ու դերը, Չոպանյանն ընդգծում է, որ
այդ բանաստեղծութիւնները հայ ընթերցողների սրտում
արծարծել են պայքարի սրբազան կրակը: Խոսելով այն
մասին, թե հայ մտավորականութեան համար ինչ է ներ-
կայացնում Հյուգոն, նա ասում է. «Հյուկոյի անունը
հայոց համար խորհրդանշանական անուն մը դարձած է.
ան կնշանակե արդարութիւն, ազատութիւն, գեղեցկու-
թիւն, գաղափարի համար ազնիվ տառապանք, և կնշա-
նակե՝ Ֆրանսա. որովհետև Ֆրանսան մեզ համար հա-
վիտենական զինվորն է մարդկային հոգւովն այդ վեհ
խոյանքներուն, այդ նվիրական հավատալիքներուն. և
Ֆրանսան ամբողջապէս խտացած-նույնացած է Հյուկոյի

¹ Տե՛ս «Անահիտ», 1902, № 2, էջ 34—35:

գործին մեջ: Ահա ինչու Փարիզի հայերը պարտք համարեցան մասնակցիլ այս հանդեսին, որով Ֆրանսա իր մեծ քերթողին հանճարը կփառավորեք»:

Ճառախոսն այնուհետև ավելացնում է, թե հայ ժողովրդի մեծարանքի տուրքը մատուցելու համար Հայաստանից էլ պատգամավորութուններ կգային, եթե ցավալի պայմանների բերմամբ հայերը իրենց մայրենի երկրում ճնշված ու կաշկանդված չլինեին: Եվ հոգևորն իր ճառը վերջացնում է հետևյալ նշանակալից խոսքերով. «Վստահ եմ սակայն, որ այս պահուս բոլոր հայերը մտքով ձեզի հետ հաղորդակից են, և ձեզի հետ կօրհնեն հիշատակը ձեր բարի հսկային, որուն մեծ ստվերը զիրենք կամրապնդե իրենց տաժանելի պայքարին մեջ, և որուն անկորուստ ձայնը բոլոր արդար դատերուն անխուսափելի հաղթանակն իրենց կապահովե»:

Սփյուռքի հայությունը 1935 թվականին նշեց նաև Վիկտոր Հյուգոյի մահվան 50-ամյակը: Այս անգամ, ի տարբերություն նախորդ հոբելյաններին, մեծանուն հեղինակի ստեղծագործությունը գնահատելիս սփյուռքահայ մտավորականությունը անդրադարձավ արդեն այժմեականություն ներկայացնող մի նոր հարցի: Եվրոպական որոշ քննադատներ, Հյուգոյի գեղարվեստական բարձր վարպետությունն ընդունելով հանդերձ, ձգտում էին նրան նսեմացնել որպես մտածողի: Հակադրվելով այդ քննադատներին, հայ գրական գործիչներն իրենց ելույթներում նշում են, որ գեղարվեստական խոսքը չի կարող ուժեղ ու գեղեցիկ լինել և միաժամանակ՝ զաղափարապես թույլ: Նրանք ընդգծում են, որ Հյուգոյի՝ մեծ թափով, հարուստ լեզվով և անզուգական պատկերներով արտահայտած մտքերը միշտ խոր և իմաստալից են եղել, որ նրա խոհերում և դատողություններում տարտամ, հիվանդագին կամ անհասկանալի ոչինչ չկա:

Փարիզահայ գրողների կազմակերպված հոբելյանական հանդեսին արտասանած իր ճառում Արշակ Չոպանյանն ասում է, որ Հյուգոն չափազանց շատ է արտադրել և բնականաբար նրա բոլոր երկերը չեն կարող հավասար բարձրության վրա կանգնած լինել: Նա Հյուգոյին նմանեցնում է Արարատին և Մոն-Բլանին, որոնք ունեն նաև համեմատաբար ավելի փոքր գագաթներ: Չոպանյանը Հյուգոյի քննադատներին մեղադրում է այն բանի համար, որ ճգնել են հանճարեղ գրողին վերագնահատել՝ հիմնվելով միայն նրա երկրորդական երկերի վրա:

Անդրադառնալով նույն հարցին, գրող ու գրականագետ Փայլակ Սանասարը նշում է, որ Հյուգոյին անծանոթ են Բողլերի բարդ ու խռովահույզ ապրումները, Վեռլենի վաղանցուկ ու անշշափելի սարսուռները կամ Պոլ Վալերիի մտային տազնապները, Հյուգոն չունի մշուշապատ ու արտասովոր մտքեր, նրա ղգացողությունն ու տրամաբանությունը առողջ են ու կենսահաստատ: Մշուշապատ ու արտասովոր մտքերի բացակայություն է գուցե, որ մի շարք քննադատների հիմք է տվել երեակայելու, թե Հյուգոն ղուրկ է խորիմաստ մտածողությունից: Մինչդեռ իրականում նա իր ժամանակի ամենապայծառ լույսն է եղել և իր խոր մտքերով ու բարձր արվեստով շլացրել է ընթերցողներին: Կարելի չէ XIX դարի դրականությունը պատկերացնել առանց Հյուգոյի: Եթե այնտեղից դուրս հանեն նրան, ապա կմնա մի խոշոր, մուխ դատարկություն:

Սանասարը ավելացնում է, որ Հյուգոյի ստեղծագործությունը հորդառատ մի հեղեղ է, որ իր հետ տանում է և՛ թանկագին քարեր, և՛ ավազ, և՛ տիղմ: Այնտեղ ամեն ոք իր փնտրածը կգտնի...

Հյուգոյի մահվան 50-ամյակի առթիվ Ա. Չոպանյանը ֆրանսերեն լույս է ընծայել «Վիկտոր Հյուգոն, Շա-

տորբիանը և Համարտինը հայ գրականության մեջ»¹ վերնագրով մի ժողովածու, որտեղ զետեղված են հայ գրական գործիչների մի շարք հոգվածները, ճառերն ու բանաստեղծությունները՝ նվիրված Հյուգոյին, և Հյուգոյի նամակները՝ ուղղված Գր. Չիլինկիրյանին, Գ. Սունդուկյանին և Ն. Ռուսինյանին:

* * *

Սովետական շրջանում է, որ հայ քննադատական միտքը բաղմակողմանիորեն ուսումնասիրում է Հյուգոյի գրական ժառանգությունը և տալիս հանճարեղ ու մանտիկի մարգարիտական գնահատականը:

Այդ գնահատականը լիովին դրսևորվում է հատկապես Հյուգոյի մահվան հիսնամյակի և ծննդյան 150-ամյակի առիթներով:

Սովետահայ մամուլը 1935 թվականին լայնորեն նշում է Վիկտոր Հյուգոյի մահվան հիսնամյակը: Մեծ գրողի ստեղծագործության մասին «Խորհրդային Հայաստան»², «Խորհրդային արվեստ»³ և «Գրական թերթ»⁴ պարբերականներում ծավալուն հոգվածներով հանդես են գալիս Սիմոն Հակոբյանը, Սիրսուր և Վահրամ Թերզիբաշյանը: Նրանք խոսում են պատմական այն խոշոր դերի մասին, որ Հյուգոն կատարել է ռոմանտիկական թատերագրության հիմքերը դնելու գործում:

Անդրադառնալով Հյուգոյի քաղաքական-հասարակական հայացքներին, սովետահայ քննադատներն ընդգծում են, որ դեմոկրատ գրողը միշտ և ամենայն կրթությունամբ դատապարտել է բռնակալությունն ու սոցիալական անարդարությունները:

¹ A. Tchobanian, Victor Hugo, Chateaubriand et Lamartine dans la littérature arménienne, Paris, 1935.

² «Խորհրդային Հայաստան», 1935, № 123, էջ 2:

³ «Խորհրդային արվեստ», 1935, № 11, էջ 4:

⁴ «Գրական թերթ», 1935, № 12, էջ 4:

Անհաշտ պայքար մղելով սոցիալական ամեն տեսակ անիրավությունների դեմ, Հյուգոն իր ստեղծագործությունների միջոցով ժողովրդական լայն մասսաների մեջ ատելություն է առաջացրել դեպի բուրժուական հասարակարգը և այդպիսով նպաստել ռեոլյուցիոն տրամադրությունների արթնացնելու գործին։ Մարքսիստական սկզբունքներից բխող այս մեկնաբանությունը նոր խոսք էր հայ գրաքննադատության մեջ՝ Հյուգոյի գնահատման հարցում։

1951 թվականին Խաղաղության Համաշխարհային Խորհրդի երկրորդ սեսիան որոշում ընդունեց՝ հանդիսավոր կերպով նշել մեծ հումանիստ և Խաղաղության մեծ երգիչ Վիկտոր Հյուգոյի ծննդյան 150-ամյակը¹։

Ինչպես Սովետական Միության այլ ռեսպուբլիկաներում, նույնպես և Հայաստանում 1952 թ. փետրվարի 26-ին տոնվեց հանճարեղ գրողի հոբելյանը։ Այդ առթիվ Հայաստանի սովետահայ գրողների միության դահլիճում, Երևանի պետական համալսարանում և այլուր կայացան հանդիսավոր երեկոներ, Մյասնիկյանի անվան Պետական գրադարանում կազմակերպվեց ցուցահանդես։

Նույն օրերին սովետահայ մամուլը լայնորեն նշեց մեծ գրողի հոբելյանը։ «Սովետական գրականություն և արվեստ»² և «Սովետական Հայաստան»³ ամսագրերում, «Գրական թերթ»⁴, «Ավանգարդ»⁵, «Պիոներ կանչ»⁶ և «Սովետական Հայաստան»⁷ լրագրերում տպագրվեցին

1 Հյուգոյի ծննդյան 100-ամյակը տոնելու մասին առաջարկ է մտքրել չինացի գրող Մաո Դունը։

2 «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1952, № 3։

3 «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1952, № 3։

4 «Գրական թերթ», 1952, փետրվարի 29։

5 «Ավանգարդ», 1952, փետրվարի 26։

6 «Պիոներ կանչ», 1952, փետրվարի 27։

7 «Սովետական Հայաստան», 1952, փետրվարի 26։

Վ. Հյուգոյի կյանքին և ստեղծագործությանը նվիրված հոդվածներ:

Այդ հոդվածների հեղինակներէջ՝ Ս. Սողոմոնյանը, էլ. Պետրոսյանը, Վ. Մնացականյանը և Հ. Հովհաննիսյանը Հյուգոյին բնութագրում են որպէս ազատութեան և անկախութեան համար կռիւղ մարտիկի, ճնշւած ժողովուրդների պաշտպանի: Նրանք մասնավորապէս նշում են, որ մեծ հումանիստը բողոքի իր ձայնն է բարձրացրել Անգլիայի և Ֆրանսիայի գաղութային քաղաքականութեան դեմ, խրախուսել է Կրետե կղզու բնակիչների ապստամբությունը թուրքական տիրապետութեան դեմ, ողջունել է Կուբա կղզու բնակիչների ապստամբությունը իսպանական տիրապետութեան դեմ, պաշտպանել է Վիրգինիայի նեգրերի ապստամբության ղեկավար Զոն Բրաունին, որին ամերիկյան կառավարությունը մահւմ էր դատապարտել:

Կապիտալիստական պետությունների նվաճողական քաղաքականութեան դեմ Հյուգոյի մղած պայքարը սերտորեն կապակցելով երկրորդ համաշխարհային պատերազմի իրադարձությունների հետ, սովետահայ գրաքննադատները ցույց են տալիս, թե ինչպէս Ֆրանսիական ժողովուրդն ու առաջավոր մտավորականությունը մեծ գրողի տրագիցիաներով պայքարել են գերմանական ֆաշիզմի դեմ, իսկ այնուհետև շարունակել են պայքարել ամերիկյան իմպերիալիզմի դեմ:

Վիկտոր Հյուգոյի ստեղծագործությունը դիտելով ներկա քաղաքական կյանքի հետ ունեցած սերտ առնչութեան մեջ և ընդգծելով այդ ստեղծագործութեան հրատապ նշանակությունը՝ սովետահայ գրաքննադատական միտքը արտահայտում է ոչ միայն իր, այլև սովետական ողջ մտավորականութեան տեսակետը մեծ գրողի գրական ժառանգութեան վերաբերմամբ:

Վիկտոր Հյուգոյի ստեղծագործութեան մասին գրված ամենածավալուն հոգւածը դոցենտ Սողոմոն Սողոմոնյանինն է։ Դա գրականագիտական լուրջ աշխատութիւն է (մոտ երկու մամուլ ծավալով) և իր տեսակի մեջ առաջինը հայ հյուգոյագիտութեան բնագավառում։ Համաշխարհային գրականութեան մեջ Հյուգոյի տեղը նշելուց և նրա ստեղծագործութեան ընդհանուր գնահատականը տալուց հետո Սողոմոնյանը կանգ է առնում «Կրօմվելի» առաջաբանի վրա, շարադրում Հյուգոյի ումանտիկական տեսութիւնն ու էսթետիկական սկզբունքները, բացահայտում հեղինակի վերաբերմունքը կլասիցիզմի և հետադիմական ումանտիզմի նկատմամբ։ Այնուհետև նա ցույց է տալիս, թե ինչպես Հյուգոյի քաղաքական-հասարակական տրամադրութիւնները տարբեր ժամանակներում որոշակիորեն արտահայտվել են նրա ստեղծագործութեան մեջ։ Վերլուծելով Հյուգոյի երկերը և հատկապես վեպերը, գրականագետը բացահայտում է նրանց քաղաքական-հասարակական նշանակութիւնը։ Աշխատութեան վերջում Սողոմոնյանը նշում է, որ Հյուգոյի ստեղծագործութիւնը այսօր էլ համահնչուն է աշխարհի առաջադեմ մարդկանց ազատասիրական ձրգտումներին¹։

Մեծանուն գրողի հոբելյանին նվիրված հոգւածների թվում կան նաև այնպիսիները, որոնցում բացահայտված է նրա ստեղծագործութեան դերն ու նշանակութիւնը հայ թարգմանական գրականութեան մեջ։ «Սովետական գրականութիւն և արվեստ» ամսագրում տպագրած իր հոգւածում Ա. Բաբայանը գլխավորապես խոսում է Հյուգոյի երկերից տարբեր ժամանակներում կատարված հայերեն թարգմանութիւնների մասին²։

¹ «Սովետական գրականութիւն և արվեստ», 1952, № 3 էջ 132—155։

² Նույն տեղում, էջ 156—159։

Արամ Ինճիրկյանը իր «Վիկտոր Հյուգոն հայ գրական-
նության մեջ»¹ հոդվածում Հյուգոյի ստեղծագործու-
թյունը քննում է հայ գրական կյանքում նրա ունեցած
նշանակության տեսակետից: Մեծ գրողի պոեզիայից
թարգմանություններ կատարած մի շարք հայ ականավոր
բանաստեղծների անունները և տարբեր ժամանակներում
հայերենի թարգմանված նրա վեպերը, վիպակներն ու
դրամաները հիշատակելուց հետո գրականագետը կանգ
է առնում «Թշվառների» թարգմանության վրա: Նա խոս-
ում է հայ հասարակական մտքի վրա այդ վեպի ունե-
ցած գաղափարական ներգործության մասին: Նշելով, որ
Հյուգոն իր լավագույն ստեղծագործություններով, հու-
մանիստական ու ազատասիրական գաղափարներով
սիրելի է դարձել հայ գրականության նշանավոր ներ-
կայացուցիչներին, հոդվածագիրը առանձնապես հիշա-
տակում է Գաբրիել Սունդուկյանի և Պետրոս Դուրյանի
գնահատականները, ինչպես և բնորոշ օրինակներով
բացահայտում է նախասովետական մամուլի ջերմ վե-
րաբերմունքը մեծ գրողի նկատմամբ: Հոդվածի վերջում
ընդգծվում է այն փաստը, որ սովետական շրջանում ևս
Վիկտոր Հյուգոյի գրական ժառանգությունը արժանա-
ցել է հայ գրողների և ընթերցող հասարակության բարձր
գնահատանքին, նրա լավագույն երկերը բազմահազար
տիրաժով տարածվել ու տարածվում են աշխատավոր
լայն մասսաների մեջ:

Սովետահայ գրական միտքը Հյուգոյին համարում է
գեղարվեստական խոսքի ամենամեծ վարպետներից մե-
կը, XIX դարի ֆրանսիական քնարական պոեզիայի գա-
ղաթը: Սովետահայ գրողների միության դահլիճում
փետրվարի 26-ին կայացած հանդիսավոր նիստի երեկո-
յին հայ խոշորագույն պոետ Ավետիք Իսահակյանն իր
բացման խոսքում Վիկտոր Հյուգոյին բնութագրում է

¹ «Գրական թերթ», 1952, № 8, էջ 2:

որպես բեղմնավոր, բազմաթանր, գերազանցապես լիրիկ, սահմաններ չճանաչող երևակայությամբ, մեծ դիպալզոնի, մեծ ընդհանրացումների հեղինակ: Հյուգոյի առաջավոր գաղափարների, հումանիզմի և խաղաղասիրության մասին դրվատանքով արտահայտվելուց հետո Իսահակյանն իր ելույթն ավարտում է հետևյալ նշանակալից խոսքերով. «Հիմա մենք մեծ սիրով տոնում ենք Հյուգոյի հոբելյանը և փառաբանում ենք նրա անմահ գործերը: Սակայն նա հեռացած չէ մեզնից. նրա հզոր խոսքը արդիական է, այժմեական: Նա մեզ հետ, բոլորիս հետ, խաղաղության բոլոր բարեկամների հետ կոչում է պատերազմի հրձիղների դեմ, ռեակցիայի դեմ, բռնության դեմ՝ հանուն հումանիստական կուլտուրայի, խաղաղության, ժողովուրդների եղբայրության և լավագույն ապագայի»¹: Այս խոսքերով Վարպետն արտահայտում է սովետահայ մտավորականության և ամբողջ հայ ժողովրդի անվերապահ սերն ու հարգանքը դեպի ֆրանսիական առաջավոր մտքի ամենափայլուն ներկայացուցիչներից մեկը՝ Վիկտոր Հյուգոն:

* *
*

Սփյուռքի հայ առաջավոր մամուլը, ընդառաջելով խաղաղության Համաշխարհային Խորհրդի որոշմանը, նույնպես արձագանքեց Վիկտոր Հյուգոյի ծննդյան 150-ամյակին:

Համաձայն եղած տվյալների, մեզ հայտնի է, որ Հյուգոյի հոբելյանին անդրադարձել են Բուխարեստի «Նոր կյանք»² և Սոֆիայի «Նրեան»³ շաբաթաթերթերը,

¹ «Գրական թերթ», 1952, № 8, էջ 2:

² «Նոր կյանք», Բուխարեստ, 1952, № 92, էջ 1:

³ «Նրեան», Սոֆիա, 1952, № 14, էջ 1:

Թեհրանի «Պահակ»¹ ամսագիրը, Բեյրութի «Անի»² հանդեսը և այլ պարբերականներ:

Գրականագիտական տեսակետից ուշագրավ և արժեքավոր է գրող Վահե Վահյանի ընդարձակ հոդվածը, որտեղ հանգամանորեն խոսվում է մեծ գրողի կյանքի և ստեղծագործության մասին: Հոդվածագիրը Հյուգոյին, որպես գեղարվեստագետի, բնութագրում է այսպես. «Իր բացած նոր ուղիներով, ֆրանսացի միակ գրագետն է ինք՝ որ կրնա բաղդատվիլ ընդունված սահմաններեն դուրս ժայթքող այն հանճարներուն հետ, որ կը կոչվին Շեքսպիր, Կյոթե կամ Բուշգին: Որպես թատերագիր, վիպասան ու բանաստեղծ՝ նոր ձեերու ռահվիրայի մը փառքն է իրենինը»: Հայ առաջադիմական գրողը Հյուգոյին անվանում է խաղաղասեր բովանդակ մարդկության հզոր ձայնը և իր հոդվածը վերջացնում է հետևյալ խոսքերով. «Միշտ կենդանի է Հյուկոն անոնց համար, որ չեն թշնամիները արդարության և խաղաղության»:

«Անի»-ի նույն համարում տպագրված են մեծ ուսմանտիկի «Պատմության մուսան» և «Ֆրանսա» բանաստեղծությունները Եղիշե արք. Դուրյանի թարգմանությամբ, «Նապոլեոնի փախուստը Ռուսաստանից» Հովհ. Շիրազի և «Տղան» Վահե Վահյանի թարգմանությամբ:

«Պահակ» ամսագրի մեջ Հյուգոյի հոբելյանին նվիրված խմբագրականում հեղինակը առավելապես անդրադառնում է մեծ գրողի առաջավոր հայացքներին և ընդգծում նրանց այժմեականությունը: «Ներկայումս, — գրում է հեղինակը, — երբ ամերիկա-անգլիական իմպերիալիստները և նրանց գործակիցները մյուս երկրներում նոր արյունահեղ դավադրություն են պատրաստում մարդկության դեմ, Վիկտոր Հյուգոյի պրոգրեսիվ

1 «Պահակ», Թեհրան, 1952, № 6, էջ 1:

2 «Անի», Բեյրութ, 1952, № 4—5, էջ 249:

սկզբունքների արժեքը ավելի է բարձրանում և նրա հզոր ձայնը, որ կոչ էր անում մարդկանց պաշտպանել խաղաղ աշխատանքը, հնչում է նոր ուժով և իր ամբողջ գորությամբ»:

Այստեղ նշանակալից է այն, որ սփյուռքահայ առաջավոր գրողները, արձագանքելով սովետահայ մամուլին և պանծացնելով ժողովուրդների հղբայրության մեծ երգչի անունը, դրանով իսկ նպաստում են խաղաղության ուժերի հաղթանակին:

* *
*

Հայ գրական-հասարակական միտքը Վիկտոր Հյուգոյի մասին իր գնահատանքն է արտահայտել ոչ միայն հոգևածների, գրախոսականների և ճառերի միջոցով, այլև նրա ստեղծագործությունների թարգմանության փաստով: Պարզ է, որ թարգմանությունը, ինքնըստինքյան, գնահատանքի բյուրեղացած արտահայտությունն է, որի մեջ մարմնավորվում է հեղինակի և թարգմանչի գաղափարական միասնությունը:

Եթե Գրիգոր Զիլինկիրյանը թարգմանում է Հյուգոյի «Թշվառները», ապա դրանով իսկ նա ցույց է տալիս, որ այնքան բարձր է արժեքավորում այդ վեպը, որ ուզում է այն դարձնել հայ ժողովրդի սեփականությունը և նրա գաղափարները տարածել ընթերցող հասարակության մեջ:

Նույնպես ակնհայտ է, որ եթե Մ. Նուպարյանը հափշտակված չլիներ «Փարիզի Աստվածամոր տաճարը» վեպով, ապա չէր թարգմանի այն, Ն. Ռուսինյանը չէր թարգմանի «Ռյուի Բլասը», Գ. Զմշկյանը՝ «Անջելոն», Ալ. Աբելյանը՝ «Մահապարտի վերջին օրը» և «Կլոդ Գյոն», Ա. Սաֆարյանը՝ «Իննսուններեքը» և այլն:

Հյուգոյի պոեզիայից Մ. Պեշիկթաշլյանի, Նար-Պեյի, Թովմաս Թերզյանի, Հովհ. Հովհաննիսյանի, Ալ. Ծատուրյանի, Ալ. Փանոսյանի, Վահան Թեքեյանի, Արշակ Չոպանյանի, Եղիշե Չարենցի, Հովհ. Շիրազի և մյուս բանաստեղծների կատարած թարգմանությունները գնահատանքի ինքնուրույն արտահայտություններ են: Այդ առումով կարելի է ասել, որ յուրաքանչյուր թարգմանություն մեծ գրողի հասցեին ուղղված մի պերճախոս գովերգ է:

Այժմ փորձենք ցույց տալ, թե Վիկտոր Հյուգոյի երկերը ինչ հանգամանքների բերումով, ինչպես և ում ձեռքով են թարգմանվել, գրական ինչպիսի ազդեցություն և քաղաքական-հասարակական ինչպիսի նշանակություն են ունեցել հայ ժողովրդի պատմական կյանքի տարբեր շրջափուլերում:

ՎԻԿՏՈՐ ՀՅՈՒԳՈՅԻ ԵՐԿԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1

Անցյալ դարի 40—50-ական թվականները ներկայացնում են հայ ժողովրդի ազգային դարթոնքի ժամանակաշրջանը, որի ընթացքում աշխարհաբար գրական լեզուն սկսում է կազմավորվել և արվեստն ու գրականությունը թեւակոխում են ծաղկման նոր փուլ:

Ազգային դարթոնքը արտահայտվում է դպրոցի, լուսավորության, լեզվի և այլ հարցերի շուրջը ծավալվող պայքարով, որ արժարժում են հասարակական տարրեր հոսանքներ:

Քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական հարցերի շուրջ պայքարը սրվում է հատկապես 50—60-ական թվականներին: Այդ ժամանակաշրջանում արևելահայ սրնգրեսիվ հոսանքի ներկայացուցիչները՝ Մ. Նալբանդյանը, Ս. Նազարյանը, Ս. Շահազիզը և ուրիշներ մամուլի էջերում արժարժում էին հայ իրականությանը հուզող հրատապ հարցերը: Արևելահայ կյանքում վերածնության գաղափարների խորացմանն ու ծա-

վալմանը մեծապես նպաստում էր ռուս առաջավոր միտ-
քը, հանձինս Չերնիշևսկու, Դոբրոլյուբովի, Նեկրասովի,
Շչեգրինի: Հիշյալ տասնամյակներին արևմտահայ վե-
րածնության շարժումը դադափարական լիցք էր ստա-
նում ֆրանսիական առաջավոր գրականությունից և հա-
սարակական մտքից: Ֆրանսիական գրականության խո-
շորագույն և ամենամարտաշունչ ներկայացուցիչն էր
Վիկտոր Հյուգոն, որի բարձրացրած քաղաքական-հասա-
րակական հարցերն ու առաջ քաշած գաղափարները լիո-
վին համապատասխանում էին հայ ժողովրդի իդեներին,
ներա ստեղծագործությունների մարտական ոգին հա-
մահնչուն էր հայ իրականության մեջ խմորվող տրամա-
դրություններին:

Հայ գրողներն ու քաղաքական գործիչները կարգում
էին հանճարեղ գրողի գործերը, ոգևորվում, ղինավառ-
վում: Նրանք թարգմանում, տպագրում էին այդ երկերը՝
մարտական գաղափարներով ոգեշնչելով ժողովրդին:

Զեյթունի ապստամբության նախօրեին, դեռևս 1859
թվականին Հ. Սվաճյանը իր «Մեղու» հանդեսում տպա-
գրում է Հյուգոյի «Moïse sur le Nil»¹ բանաստեղծու-
թյան թարգմանությունը՝ «Մովսես զերծեալ ի ջուրց»²
վերնագրով: Այդ երկում մարմնավորված է այն միտքը,
թե հեփպտական փարավոնի տիրապետության տակ
դաժնվող գերի հրեաները շուտով կաղատագրվեն և կմիա-
նան հայրենիքում ապրող եղբայրներին: Այդ միտքը
գրսևորում էր նաև սուլթանական լծի տակ հեծող երեք
միլիոն հայերի դարավոր իղձը՝ աղատագրվել և միավոր-
վել Արևելահայաստանի հետ: Հայ ականավոր գրողներ
Ալիշանի, Պեշիկթաշլյանի, Նալբանդյանի, Պատկանյա-
նի և ուրիշների ստեղծագործությունները տողորված
էին այդ նույն գաղափարով:

1 „Oeuvres Complètes“, T. I, Odes et Ballades, p. 55.

2 «Մեղու», Կ. Պոլիս, 1859, № 10, էջ 25, թարգմ. Կ. Ք.:

Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը, Զեյթունի հերոսական ապստամբությունից հետո՝ 1862 թ. գրում է իր «Հայ քաջորդին»¹, Հյուգոյի «L'Enfant»² («Տղան») բանաստեղծության նմանողությամբ: Հյուգոյի երկում նկարագրված է հունական Քիոս կղզին, որտեղից անցել են բարբարոս թուրքերը՝ մահ, սուգ և ավեր տարածելով: Ամայի ծովափում, մերկ ժայռի վրա լուռ ու տրտում նստած է հույն պատանին: Նրան մխիթարելու համար բանաստեղծը պատրաստ է ամեն ինչ տալ, միայն թե նա սիրոփոխ և ժպտա:

Կուզե՞ս, որպեսզի ժպտիս, աղվոր թռչուն մ՝ անտառական,

Որ երգի երգ մը հուպուայեն ավելի քաղցր

Ու ծնծղաներեն ավելի փառահամալ:

Ի՞նչ կուզես, ծաղի՜կը աղվոր, պտո՞ղը, թե՞ հրաշալի թռչունը:

— Բարեկա՛մ,— ըսավ հույն տղան, կապուտաչվի տղան,—

Կուզեմ վառո՛ղ և զնդակեն՛ր³:

Պեշիկթաշլյանի բանաստեղծության մեջ նույն բարբարոսները քարուքանդ են արել հայոց աշխարհը: Ամայի, ապառաժոտ լեռան կողին այժմ տխուր նստած է հայ պատանին, որին պոետը ջանում է սիրոփել:

Միթե կուզե՞ս մոր քաղցվենի

Ու սիրուհիո անուշ գգվանք,

Որ քու կըսկիծըդ փարատի.

Դեռ ի՞նչ կուզես, ո՛հ, մի՛ ծածկեր...

— Կուզեմ վառո՛ղ և զնդակեն՛ր:

Պեշիկթաշլյանի «Հայ քաջորդին», որը ազգային-ազատագրական պայքարի ամենալսեմ մարտակոչերից

1 Մ. Պեշիկթաշլյան, Տաղեր, երևան, 1961, էջ 48:

2 „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Orientales, p. 27.

3 Այս բառացի թարգմանությունը պատկանում է Ա. Չոպանյանի գրչին: Տե՛ս «Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի քերթնածնեն ու ճառերը», ծանոթագրություններով հրատարակեց Արշակ Չոպանյան, Փարիզ, 1904, էջ 172:

մեկն է, արևմտահայերի մեջ մեծ ժողովրդականություն է վայելել, տասնամյակներ շարունակ նրանց ոգեշնչել է զելթունցիների հերոսական ապստամբության օրինակով և միշտ հիշեցրել, թե բռնակալության դեմ զենք բարձրացնելու միջոցով միայն կարելի է ազատություն ձեռք բերել:

Հայ ժողովրդի ազատագրական ձգտումներին խիստ հարազատ ու համահնչուն է նաև Հյուգոյի «L'Art et le peuple»¹ բանաստեղծությունը, որի թարգմանությունը Գր. Չիլինկիրյանը տպագրում է իր «Ծաղիկ» հանդեսում, 1864 թվականին, «Ճարտարություն և ժողովուրդ»² վերնագրով: Այնտեղ հանճարեղ պոետը ֆրանսիական ժողովրդին կոչ է անում պահանջել ճնշված երկրների ազատագրումը.

Երգե՛ղ Սեր, մեղմ ձայնով, միշտ դու զՍեր,
Այլ բարձրաձայն՝ զԱզատություն—և անա՛հ.
Երգե զերկիր նվիրական Իտալիա,
Երգե նաև Պոլոնիան խոր թաղված,
Ըզնապոլի, դուր սուրբ արյուն մը ներկեց,
Հունգարիան, որ կը կենա հոգեվար...
Օ՛ բռնալուրժ, մի՛շտ ժողովուրդն երգե,
Ինչպես առյուծ կը մոնչէ ահազին...

Ակնհայտ է, որ այս բանաստեղծությունը տպագրելով, Չիլինկիրյանը ուղեցել է ընթերցողներին հիշեցնել «նվիրական», «արյունաներկ» և «հոգեվար» հայ հայրենիքը և նրանց հոգում ամրապնդել այն հավատը, թե ժողովրդի միահամուռ կամքն ի վերջո կտապալի բռնավորին:

Առաջավոր հայ հասարակական գործիչները մի կողմից մամուլի և առանձին աշխատությունների միջոցով մարտական տրամադրություններ էին արթնացնում ժո-

1 „Oeuvres Complètes“, T. III, Les Châtiments, p. 21.

2 «Ծաղիկ», 1864, № 84, էջ 173, թարգմ. Զ. Ս. Զ.:

ղովորդի մեջ, մյուս կողմից՝ աշխատում ազգային-ազատագրական շարժումը ծավալել: Այդ ուղղությամբ նրանք կազմում էին գաղտնի խմբակներ, որոնց նպատակն էր կազմակերպել ու ղեկավարել ազատագրական պայքարը: Սակայն այս հարցում նրանք զործ ունեին ոչ միայն արտաքին թշնամու, այլև ներքին թշնամիների՝ կղերաֆեոդալական հոսանքի ներկայացուցիչների հետ, որոնք ամեն կերպ ճգնում էին խափանել ապստամբական ելույթները: Ազատագրական նպատակներով հիմնադրված գաղտնի ընկերություններին հարված հասցնելու դիտավորությամբ տխրահռչակ Հովհաննես Չամուռճյանը հոգեորականների և ամիրանների պատվերով 1863 թվականին թարգմանում է ժեռառ արքայի «Խորհուրդ գաղտնի ընկերությանց» վեպը¹, որտեղ եվրոպական հեղափոխական գաղտնի կազմակերպությունները ներկայացված են որպես ավազակների և մարդասպանների խմբեր: Հիշյալ թարգմանությունն առաջաբանում և ծանոթագրություններում Չամուռճյանը զուգահեռներ է անցկացնում այդ կազմակերպությունների և հայ գաղտնի ընկերությունների միջև և այդ կապակցությամբ հիշատակում է նաև Միքայել Նալբանդյանի անունը²:

Կոստանդնուպոլսի առաջադիմական թերթերը և Զմյուռնիայի «Մազիկը» միահամուռ դատապարտում են թե՛ այդ գիրքը և թե՛ Չամուռճյանի ներածականը: Չամուռճյանը, իրեն արդարացնելու համար, «Երևակ» հանդեսում 1864 թ. տպագրում է «Գաղտնի ընկերությանց ոգին» հոդվածը³, որտեղ Հռոմի պապի հովանավորու-

¹ Իր առաջաբանում Չամուռճյանը հայտնում է, որ գիրքը թարգմանել է «Եկեղեցական և աշխարհական կարգի մեծարգո և պատկառելի անձերն» ստացած պատվերով և հրատարակում է «նոցա խնդրովն»:

² Տե՛ս «Խորհուրդ գաղտնի ընկերությանց», Կ. Պոլիս, 1863:

³ «Երևակ», Կ. Պոլիս, 1864, № 1, էջ 7, և № 2, էջ 16:

թյամբ լույս աեսնող հետադիմական պարբերականներից մեջբերումներ անելով՝ ջանում է ապացուցել գաղտնի ընկերությունների խռովարար և հակաքրիստոնեական էությունը: Այդ առթիվ նա հարձակումներ է գործում նաև «Ծաղիկի» վրա:

Զիլինկիրյանը դրան պատասխանում է «Հայ ժեզվիթ մը» հոդվածով¹ և ամենաբուռն կրքոտությամբ դիմակադերծում Չամուռնյանի հետադիմական էությունը: «Երեակ»-ին ներկա տարվույս առաջին և երկրորդ թիվը կարգալու ժամանակ կարծեցինք, թե միջնադարյան անլույս միտքերու դրոշ մը. ծփա մեր աչքերուն առջև», ասում է նա և ապա շարունակում. «Ասիկա, «Խորհուրդ գաղանի ընկերությանց» տնուն անպիտան գրքի մը թարգմանության, ներածության և ծանոթագրությանց մեջ իմաստակորեն և տգիտորեն հայ ուսումնականաց ընտրելագույն մասին անունը մրտախու փորձը ընկեն հտքը, այսօր կը հանդգնի մեր անունն ալ յուր բերանը առնուլ, «Ծաղիկը» ամբարիշտ պարբերական անվանել»²: «Երեակին» մեղմն առնելիք առաջին և վերջին պատասխանը այս է,— եզրափակում է Զիլինկիրյանը,— սուտ կրոնավորներու հետ գործ չունինք և կը վերջացնենք մեր հոդվածը հետագա քանի մը տողերով, զորս Վերթոր Հյուկո Ֆրանսայի ներկա դարու ժեզվիթ խրմբագիրներուն կուղղեն: Եվ նա բերում է հանձարեղ պոետի «A des journalistes à robe courte»³ («Ծիզվիտ ժուռնալիստներին») չափածո երկից մի շարք հատված-

¹ «Ծաղիկ», 1864, № 73, էջ 81:

² Զիլինկիրյանը, «Հայ ուսումնականաց ընտրելագույն մասը» ասելով, հավանաբար, նկատի է ունեցել Միքայիլ Նալբանդյանին և նրա համախոհներին:

³ «Oeuvres Complètes», T. III, Les Châtiments, p. 51. «A des journalistes à robe courte» բառացիորեն նշանակում է «կարճ քղանցքով ժուռնալիստներին»: Այստեղ Հյուկոն նկատի ունի ճիզվիտներին:

ներ, որոնք այնքան դիպուկ են, որ կարող են նույնությամբ վերաբերել Չամուռճյանին: Այդ տողերը բերված են Ֆրանսերեն լեզվով. ահա բառացի թարգմանությունը.

Կեղտոտ բաճկոնակի զրպանից ձեր ճիրանները հանելով,
Դրանք թաթախում եք եկեղեցու օրհնյալ ջրի մեջ,
Եվ մտածում. «Մենք հրեշտակներ ենք, մաքուր ճիզվիտներ,
Մենք կարող ենք անպատիժ վիրավորել բոլոր մարդկանց»:
Ձեր զաղրելի թերթը ծամածուռ մի դիմակ է,
Որի միջով ձեր տափակ մտքերն եք հայտնում...
Դուք նախատում եք ձեզ շենթարկվող
Դրողներին ու փիլիսոփաներին,
Որոնք երազում են ազատ բարձունքներում...
Դուք դահիճ կլինեիք, եթե չլինեիք իմաստակ,
Ձեր աչքում դաշույնը սուրբ է, տանջանքը՝ գեղեցիկ:
Օ՜ հրեշներ... ձեր շարաշուք շարականներում
Դուք փառաբանում եք հավատաքննության խարույկը,
Որ ձեր միակ ջահն է...
Գնացե՛ք և ձեր պիղծ թերթի
Անիվն անբնդհատ պտտեցեք,
Ո՛վ դուք, թուղթ մրոտող ողորմելիներ:
Գնացե՛ք և ձեր սև եղունգներով ուղեղներդ փորեցեք,
Հայհույեցեք, ոռնացեք, խածեցեք, ստեցեք
Եվ ապրեցեք...

Վերևի հոդվածին Չամուռճյանը պատասխանում է հակահարձակով: Այդ առթիվ անդրադառնալով Հյուգոյին, նա հայտարարում է, թե վերջինիս խոսքը իր համար ոչ մի արժեք չունի, և ինքը ժամանակին ապացուցել է նրա «անհավատությունը» (ակնարկում է «Մեղուի» հրատարակչին քանի մը խրատներ» հոդվածը, որին հետո կանդրադառնանք — Հ. Գ.) և հեզմանքով ավելացնում, որ եթե Հյուգոն հիշյալ հոդվածը կարդա, հավանորեն «քանի մը տող ոտանավոր ալ ինծի համար կը գրե»¹:

¹ «Երևակ», 1864, № 9, էջ 70:

Զիլինկիրյանը շի ուշանում Զամուռճյանին ցույց տալու, թե Հյուգոն վաղուց է գրել այդ «քանի մը տող ուտանալորը» նրա և նրա նմանների մասին: Եվ «Ծաղիկի» 75-րդ համարում (էջ 102) զետեղում է Հյուգոյի «Un autre»¹ չափածո երկի թարգմանությունը, տալով հետևյալ բացատրությունը. «Բանասեր երիտասարդ մը, որ է Ս. Զ., «Ծաղիկի» 73-րդ թվուն մեջ հրապարակված «Հայ ժեզվիթ մը» հոդվածնիս կարդալեն հոք, հաճեր է հետագա տողերը թարգմանել և ղրկել մեզ, հրապարակելու խնդրանքով: Հաճությամբ կընդունինք յուր խնդիրը, քանի որ ժեզվիթ կրոնավորները զգաստացնելու համար գրված է այն, և մասնավորապես ընթերցողներու ուշադրութունը կը հրավիրենք անոր վրա»:

Հյուգոյի հիշյալ երկից մենք բերում ենք ամենադիպուկ մասերը միայն.

Այս բոկաղնաց մարդն այն ատեն մտածեց յուր հարկին մեջ,
եվ տեսնելով, որ ինք շունի սիրտ, սկզբունք և հանճար,
Զայս հնարեց. հանել թերթ մը, լեզուն ու ոճը ուսմակալան,
Իրր ծառայել արժանապես Հիսուսի:

Ցորեկն ըրած հրաշքները պատերուն վրա փակցունեն.
Իրր հավատո մասունք գրե նա շատ բաներ ալլանդակ:
Ժանտատեսիլ փարիսեցի, խմե դինի մեծաց հետ,
եվ աղբատին կըսե. «Եղբայր, եկ ծոմ պահենք միատեղ»:

Այսպես, այս վատն նախատելով արժանիք, փառք և հանճար,
եվ սոսկալի գործքով այնչափ շատ ապուշներ մոգելով,
Կապրի հավետ հանդարտությամբ, նվաստության մեջ կարի,
Այս բուն ժեզվիթ, այս եռակի նենգավոր:

¹ „Oeuvres Complètes“, T. III, Les Châtiments, p. 53. „Un autre“ նշանակում է մի ուրիշը: Բայց թարգմանիչը, վերնագիրն ալեկի դիպուկ դարձնելու նպատակով, այն դարձրել է «Ժեզվիթ խմբագիր մը», քանի որ փաստորեն հեղինակն ակնարկում է ոմն ճիզվիտ խմբագրի:

Այս տողերը այնքան ճշգրտությամբ բնութագրում են «Երևակի» խմբագրին, որ կարծես Հյուգոն իսկապես նրան նկատի ունեցած լիներ: Հակոբ Պարոնյանը իր «Ազգային ջոջերում» գրեթե նույն գծերով է նկարագրում Չամուռնյանի բնավորությունն ու հասարակական գործունեությունը¹:

Արեմտահայ դեմոկրատիան ժողովրդին ազատագրական գաղափարներով ոգեշնչելու համար օգտագործել է Հյուգոյի ոչ միայն վերևում հիշատակված երկերն ու ասույթները, այլև նրա բազմաթիվ այլ ելույթները՝ նրա ճառը մամուլի ազատության մասին, Իտալիայի ազգային-ազատագրական պայքարի հերոս Գարիբալդիի հետ նրա նամակագրությունը, Ֆրանսիացի արքայականներին շնորհված ներման առթիվ Հյուգոյի սլառասլանը՝ թե ինքը հայրենիք կվերադառնա միայն այն ժամանակ, երբ այնտեղ կվերադառնա ազատությունը, դաժան տեղորից փախչող կոմունարներին նրա ապաստան տալը, դրա համար Բելգիայից վտարվելը, ի պաշտպանություն կոմունարներին նրա դրած բոցաշունչ հոգվածը և հայրենասիրական այլ հոգվածներ:

2

Հայ հասարակական տարբեր հոսանքների միջև 50—60-ական թվականներին սուր պայքար էր մղվում նաև ազգային զարթոնքի հետ կապված այլ խնդիրների՝ դպրոցի և կրթության հարցերի շուրջը: Ինչպես արևելահայ, այնպես էլ արեմտահայ հատվածում առաջադիմական հոսանքի ներկայացուցիչները ձգտում էին դպրոցն ազատագրել հոգևորականների իշխանությունից, նորահաս սերնդին տալ աշխարհիկ կրթություն, դպրոցը դարձնել լուսավորության օջախ, մինչդեռ կղերա-պահպանողականները ջանում էին դպրոցի վրա պահպանել եկեղե-

¹ Տե՛ս Հակոբ Պարոնյան, Երկեր, Երևան, 1958, էջ 72—82:

ցու գերիշխանությունը, աշակերտներին դաստիարակել կրօնական ոգով: Այդ ուղղությամբ Հ. Չամուռճյանը 1861 թվականին «Երեւակում» տպագրում է «Ազգային դաստիարակություն» վերնագրով հոդվածաշարը¹, ուր ջատագովում է եկեղեցու հեղինակությունը դպրոցի վրա և քրիստոնեական քարոզչությունը դպրոցում:

Հիշյալ հոդվածաշարը լույս տեսնելուց կարճ ժամանակ անց Հ. Սվաճյանը, որպես պատասխան, «Մեղվում» տպագրում է դաստիարակության մասին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովում 1850 թ. հունվարի 15-ին Վիկտոր Հյուգոյի արտասանած ճառի լրիվ թարգմանությունը²: Այդ ճառում Հյուգոն պահանջում է Ֆրանսիայում ձրի և պարտադիր կրթություն մտցնել, դաստիարակության ազատություն տալ: «Դաստիարակության ազատություն տալ» ասելով Հյուգոն հասկանում է՝ դպրոցներից վերացնել հոգևորականների վերահսկողությունը: Եվ խոսքն ուղղելով հոգևորականներին, նա ասում է. «Անկեղծ ասած, ձեզ վրա հույս չունեմ: Դաստիարակել՝ նշանակում է կառուցել: Ձեր կառուցածի վրա ես հավատ չունեմ: Ձեմ ուզում ձեզ հանձնել երիտասարդ սերնդի դաստիարակությունը, երեխաների հոգին, մատաղ իմացականությունների վարճացումը, նոր սերնդի ոգին, մի խոսքով՝ Ֆրանսիայի ապագան»: Եվ իսկույն ավելացնում է. «Ինձ համար բավական չէ, որ նոր սերունդը մեզ հաջորդե, ես ուզում եմ, որ նա մեզ շարունակի: Դրա համար էլ պահանջում եմ, որ ձեր շունչը և ձեր ձեռքը հեռու պահեք նրանից»: Այնուհետև, Հյուգոն մերկաց-

¹ «Երեւակ», 1860, № 85-ից № 93 (այս համարները, ուշացման պատճառով, լույս են տեսել 1861 թվականին):

² «Մեղու», 1861, № 122, 123, 124. Թարգմանչի անունը հիշատակված չէ, բայց հիմք ունենք կարծելու, որ այն պատկանում է Ն. Ռուսինյանի գրչին: Այդ մասին հետագայում ակնարկել է Արփիար Արփիարյանը՝ «Ռուսինյանի մեկ ձեռագիրը» վերնագրով իր հոդվածում: Տե՛ս «Հայրենիք», 1891, № 119:

նում է ճիշդվիտների ուսուցիչն էությունը: «Ձեր սովորությունն է, — ասում է նա, — շղթա դարբենել և գոչել. ահա՛ աղատությունը. մարդկանց հալածում եք և միաժամանակ գողում, ահա՛ անհիշաչարությունը... Դուք հավատացյալներ չեք, այլ աղանդավորներն եք այն կրոնի, որը չեք հասկացել: Դուք՝ սրբությունը բեմի վրա հանողներ եք»:

Հյուգոյի հիշյալ ճառը տպագրելով, Սվաճյանը պարզապես ուղեցել է հանճարեղ գրողի հեղինակավոր խոսքերով արտահայտել իր և իր համախոհների հայացքները ոչ միայն դպրոցի, այլև հոգևորականների մասին:

Ճիշդվիտների դեմ Հյուգոյի հարձակումները Սվաճյանը «Մեղվի» միջոցով հասցեագրում է Չամուռճյանին, որը, հիշյալ ճառի հրատարակումից կատաղած, տպագրում է «Մեղուի» հրատարակչին քանի մը խրատներ» խորագրով իր հոդվածը¹: Այստեղ նա Սվաճյանին դատապարտում է Միքայել Նալբանդյանին բարձր գնահատելու և Հյուգոյի գաղափարները պրոպագանդելու համար: Այդ առթիվ, Հյուգոյին «հավատուրաց» և «բաղձաստվածյան» հորջորջելով, նա լիովին բացահայտում է կղերականահպանողական հոսանքի վերաբերմունքը մեծ հումանիստի հանդեպ: «Երևակի» խմբագիրը Հյուգոյի «հավատուրաց» և «բաղձաստվածյան» լինելը ապացուցելու համար նրա պոեզիայից բերում է հետևյալ պարբերությունը:

O sagesse! esprit pure! sérénité suprême!

Zeus! Irmensul! Wishnou! Jéhovah!

Dieu que cherchait Socrate et que Jésus trouva²!

¹ «Երևակ», 1860, 94 (այս համարը, իրականում, լույս է տեսել 1861 թվականին:—Հ. Գ.):

² Չամուռճյանը գրում է, թի այս տողերը բերում է „Voix intérieure“ բանաստեղծությունից: Պրպտումներից պարզվեց, որ իրականում նրանք բերված են „Sagesse“ բանաստեղծությունից, որը ղետեղված է «Ճառագայթներ և ստվերներ» ժողովածուի մեջ: Տե՛ս „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Rayons et les Ombres, p. 44.

Չամուռճյանը այս տողերը թարգմանում է «Ո՛վ իմաստություն, ոգի մաքուր, պայծառություն գերագույն, Դիոս, Իրմենսուլ, Վիշնու, Եհովա,— Աստված, որն որ կը փնտռեր Սոկրատ, և որն որ Հիսուս գտավ»: Այնուհետև նա դիմում է Սվաճյանին. «Կը հասկնա՞ս, պարոն հրատարակիչ,— ասում է նա,— Հիսուս ալ Աստված կը փնտռե եղեր, և Սոկրատեն այն տարբերությունը ունի եղեր, որ Սոկրատա չգտածը իրեն հաջողվեր է գտնել: Եվ այս Աստվածը ո՞վ է եղեր,— կռապաշտ հույներուն Դիոսը, կռապաշտ սաքսոններուն Իրմենսուլը, կռապաշտ հնդիկներուն Վիշնուն, և ճշմարիտ Աստվածը, որ Մովսես մարգարեին ծանուլց, թե իր անունը Եհովա է: Ասոնք ամենը՝ Վիքթոր Հյուկս: Բարեկամիդ առաջը մեկ աստված են եղեր, իսկ Հիսուս, ինքն ալ աստված չլլալին զատ, բարեբախտաբար գտեր է չորս աստվածներեն բաղկացած աստվածը... Դո՞ւն ալ այդպես կը դավանիս, պարո՞ն»: Հյուգոյի հակաքրիստոնեական էությունը այսպիսով «ապացուցելուց» հետո «Երեւակի» խմբագիրն անդրադառնում է նրա վերոհիշյալ ճառին և ճիշտ եզրակացնում, թե այն հրապարակելով՝ Սվաճյանը ուղղակի արտահայտում է սեփական ցանկությունը, այն է՝ «կղերականներուն ոտքը դպրատուններեն կտրել»: Չամուռճյանը «Մեղվի» խմբագրին մեղադրում է այն բանում, որ նա ձգտում է մատաղ սերունդը դաստիարակել ֆրանսիական գրողի «սրբապիղծ» գաղափարներով:

Չամուռճյանն իր հոդվածում Սվաճյանին համարելով հավատուրաց ու հակակղերական Հյուգոյի գաղափարական հետևորդ, նպատակ է ունեցել մոլեռանդ հոգևորականներին ու ամիրաներին գրգռել «Մեղվի» խմբագրի դեմ, նրանց միջոցով դադարեցնել տալ իր հակառակորդի թերթը: Եվ իրոք, Չամուռճյանի այս հոդվածից կարճ ժամանակ անց «Մեղվի» հրատարակությունը կառավարական հրամանով դադարեցվում է և

երկու ամիս հետո միայն վերահրատարակվելու իրավունք ստանում¹:

Նույնպիսի միջոցներով Չամուռճյանը պայքարում էր իր մյուս հակառակորդների դեմ: Օրինակ, «Վիկթոր Հյուկո և Ծաղիկ» վերնագրով հոդվածում², Հյուգոյի երկերից քաղվածքներ բերելով և դրանք քմահաճորեն մեկնաբանելով, նա ճգնում է ապացուցել, թե՛ դրանց հեղինակը անհավատ է: Միաժամանակ նա հասկացնում է, թե Չմյուռնիայի հայկական դպրոցում դասավանդող և Հյուգոյի գաղափարական հետևորդ Գր. Չիլինկիրյանը կարող է ապագա սերնդի հոգին թունավորել ֆրանսիացի գրողի արատավոր գաղափարներով: Եվ Չամուռճյանը հոգևորականության վերնախավին կոչ է անում՝ դպրոցից հեռացնել անհավատ ուսուցչին:

Առաջավոր մտավորականությունը հետևողականորեն շարունակում է պայքարը հանուն դպրոցի, դաստիարակության և լուսավորության: 1862 թվականին Չիլինկիրյանը «Ծաղիկի» էջերում դանդատվում է, որ Չմյուռնիայի Մեսրոպյան վարժարանը գտնվում է ողբալի դրության մեջ, դպրոցը երկար ժամանակ տեսուչ շունի, դաստիարակության գործը կաղում է և Ուսումնական խորհուրդը չի զբաղվում դպրոցով: Չմյուռնիայի «Միություն» թերթը արդարացնում ու պաշտպանում է Ուսումնական խորհրդին: «Ծաղիկի» և «Միության» միջև սկսվում է մի բանավեճ, որը գնալով սրվում է: Վերջինիս խմբագիրը՝ Ս. Վանանդեցյանը «Ծաղիկի» դեմ վիրավորական հոդված է գրում: Չիլինկիրյանը, որը Վանանդեցյանին համարում է Ուսումնական խորհրդի մեծահարուստներին ծախված, նրան պատասխանում է Հյուգոյի հետևյալ խոսքերով.

1 Ի դեպ «Մեղուն» ոչ թե մեկ անգամ, այլ բազմիցս է դադարեցվել, իսկ ինքը՝ Սվաճյանը բանադրվել է Կրոնական ժողովի կողմից:

2 «Երևակ», 1864, № 24, էջ 188:

Լոճ՝, ո՛վ դու, ի՞նչ կուզես մոմալ,
 Ըսե՛, մի՞թե չծախեցիր պատիվդ ալ,
 Այն ճշմարիտ գանձ թանկագին: Ապտակներ,
 Զորս տեղացուց ճշմարտություն այտդ ի վեր,
 Պահե՛: Եվ ի՞նչ օգուտ կընես քեզ ծածկել
 Քու հանցաքններ, և կամ զտիզմ շպարել¹:

Իսկ «Ծաղիկի» հաջորդ համարում նա տպագրում է «Առ պ. Սարգիս Միրզա Վանանդեցյան» վերնագրով հոդվածը, որտեղ որպես բնաբան գետեղում է Հյուգոյի պոեզիայից ֆրանսերեն լեզվով մի քառատող, որի թարգմանությունը հետևյալն է.

Անվերջ քայլի՛ր, ո՛վ նզովյալ,
 Եվ քեզ տեսնողը թող ասի. «ահա՛ անաբար»:
 Քայլի՛ր անվերջ, և թող զղջումը միակ ուղեկիցդ լինի,
 Թող անաբար անունը շարբի՛ր քո ճակատից²:

Հետագա տարիներին ևս երիտասարդ սերնդի դաստիարակության հարցը շարունակում է «Ծաղիկին» զբաղեցնել: «Զայն առաջադիմության» վերնագրով անստորագիր հոդվածում հեղինակը (ամենայն հավանականությամբ Զիլինկիրյանը) գանգատվում է, որ Արևմտյան Հայաստանում ընդամենը 150 դպրոց կա, մինչդեռ Երեք միլիոն հայության համար անհրաժեշտ է առնվազն 3600 դպրոց, ընդ որում Կ. Պոլսում և Զմյուռնիայում՝ լիցեի մակարդակով մի քանի վարժարան: Բայց այսպիսի ծրագրի իրագործման համար, ասում է հեղինակը, պետք է որ ազգային իշխանությունն ունենա

¹ «Ծաղիկ», 1862, № 25, էջ 208: Զիլինկիրյանը չի նշում, թե Հյուգոյի ո՞ր երկից է բերել այդ տողերը: Մեզ հաջողվեց պարզել, որ նրանք գտնվում են «L'homme qui a livré une femme» բանաստեղծության մեջ, «Մինչադի երգեր» ժողովածուում: Տե՛ս «Oeuvres Complètes», T. I, Les Chants du Crépuscule, p. 20.

² «Ծաղիկ», 1862, № 26, էջ 214: Այս տողերն էլ բերված են Հյուգոյի նույն երկից, թեև «Ծաղիկ»-ում հիշատակություն չկա այդ մասին:

ուժեղ հեղինակություն, նյութական միջոցներ, ուսուցիչներ և միաժամանակ կարողանա Սահմանադրությունը գործադրել նաև հայաբնակ գավառներում: Դաստիարակության հարցը մի ծանր հոգս է, որով ազգը պետք է անհապաղ զբաղվի, քանի որ զրանից է կախված հայ երեխաների ապագան: Եվ այդ միտքը հիմնավորելու համար հողվածագիրը բերում է Հյուզդոյի հետևյալ ասույթը. «Մանկությունը ազգին համար շնորհ մ' է և միանգամայն հիվանդություն մը, զոր հարկ է բուժել»¹:

3

Սահմանադրության ստեղծման և գործադրման համար 50—60-ական թվականներին, ինչպես հայտնի է, բուռն ու երկարատև պայքար էր մղվում արևմտահայ հասարակական հոսանքների միջև:

Այդ կապակցությամբ, Հ. Սվաճյանը 1861 թվականին «Մեղու» հանդեսում տպագրում է Վիկտոր Հյուզդոյի ճառը, որ վերջինս արտասանել էր 1850 թ. մայիսի 22-ին, Ֆրանսիայի Ազգային ժողովում, ընդհանուր քվեարկության մասին: Այդ ճառում Հյուզդոն քննադատում է կառավարությանը՝ քվեարկության իրավունքից ժողովրդին զրկելու դիտավորության համար: Նա ընդգծում է, որ քվեարկությունը պետք է դրսևորի ամբողջ ազգի կամքը, դրա համար էլ այն պետք է լինի ընդհանուր. «Ընդհանուր քվեարկությամբ ընտրված իշխանությունը,— ասում է Հյուզդոն,— անսպարտելի է նրա համար, որ իր ուժը բաղում է ժողովրդից, նման այն հին հսկային՝ Անթեին, որ իր ուժը բաղում էր հողից»²:

Հետաքրքիր է, թե ինչու Սվաճյանը Հյուզդոյի հենց այս ճառն է տալիս իր թերթի էջերում, մի ճառ, որ ար-

¹ «Ծաղիկ», 1864, № 85, էջ 177:

² «Մեղու», 1861, № 144, «Ընդհանուր քվեարկություն»:

տասանվել էր տասնմեկ տարի առաջ և իր այժմեականությունը կորցրել նույնիսկ Ֆրանսիայում, որտեղ ընդհանուր քվեարկությունը վերացել էր Նապոլեոն III-ի պետական հեղաշրջումով:

Հայտնի է, որ Սվաճյանը և առաջավոր այլ մտավորականներ պաշտոնապես էին այն միտքը, թե Սահմանադրությամբ նախատեսված ղեկավար մարմինները՝ Երեսփոխանական ժողով, Ազգային Կենտրոնական վարչություն և այլն, պետք է ընտրվեն ընդհանուր քվեարկությամբ և ոչ թե վերևից տրված հրամաններով: Սակայն «Մեղվի» խմբագիրը չէր կարող այդ միտքն ազատորեն արտահայտել, քանի որ Թուրքիայում, գոյություն ունեցող օրենքի համաձայն, արգելված էր մամուլում ազգային գործերի մասին գրելը: «Մեղուն» երկու ամիս դադարելուց հետո նոր էր վերահրատարակվելու իրավունք ստացել, և այդ առթիվ կառավարությունը պաշտոնական նամակով Սվաճյանին հիշեցրել էր մամուլի վերաբերյալ գործող օրենքը: «Երկու ամիս խափանված մնալն ետև, «Մեղուն» այսօր նորեն երևան կելնե բարձրագույն հրամանով,— ասում է Սվաճյանը հանդեսի նույն համարում:— Սույն հրամանը մեզի հաղորդող պաշտոնական նամակը կը հիշեցնե Պոլիս տպվող ամեն ազգի և ամեն լեզվի օրագիրներուն տրված պատվերը՝ ազգային ներկա գործոց վրա բացարձակ լռություն պահելու»: Եվ շարունակում է. «Ասանկ պարտավորյալ լռության ժամանակի մը մեջ գուցե մեր նորեն գրիչ ձեռք առնելը ոմանց ավելորդ կերևա, և որ ավելի արժան դատելին թերևս, որ մեկ քանի օր ալ սպասելինք բոլոր ազգին հետ, մինչև որ մեր պաշտոնը կատարելու կարող վիճակի մեջ գրվելինք նորեն: Մենք ալ թեպետ այս մտքին վրա էինք, բայց դալիքը մտածելով և ամեն բանի պատրաստ գտնվելու համար՝ լավագույն համարեցանք սկսիլ»:

Պարզ է, ուրեմն, թե ինչու Սվաճյանը խոսքը աւալիս է Հյուգոյին, պաշտպանելու ընտրական սահմանադրական իրավունքը:

Հասարակական հոսանքների պայքարը ուժեղ կերպով արտահայտվում է նաև Զմյուռնիայում: Այնտեղ Սահմանադրության ամենաթուեղ կողմնակիցներից մեկն է Գրիգոր Զիլինկիրյանը:

Սահմանադրության հակառակորդները «Ծաղիկի» հիմնադրման հենց առաջին օրերից հանձին Զիլինկիրյանի տեսնում են իրենց թշնամուն, նրա դեմ սկսում են հալածանք, նրան ներկայացնում որպես խռովարարի, որը փորձում է Զմյուռնիայի հայ համայնքի խաղաղությունը վրդովել: Զիլինկիրյանը նրանց հարձակումներին պատասխանում է «Առ ճշմարիտ ազգասերս» հեղվածով¹, որտեղ որպես բնաբան գետնդում է Հյուգոյի հետեյալ ասույթը. «Qui a le droit, a la force, et qui a la force dédaigne la violence» («Ով իրավունք ունի, նա ուժեղ է, իսկ ով ուժեղ է, նա արհամարհում է բռնությունը»): Զիլինկիրյանը հայտարարում է, որ բուն խռովարարները նրանք են, ովքեր ազգասերի դիմակ հագած՝ զբաղվում են զրպարտությամբ, հալածում են առաջադիմության կողմնակիցներին, ջանում են Սահմանադրության դեմ խոչընդոտներ հարուցել: Բայց, ասում է նա, առաջադիմության հզոր հոսանքի առաջ բռնությունն ու ագիտությունը երբեք չեն կարող թումբեր կանգնեցնել: Եվ այս միտքը հիմնավորելու համար վկայակոչում է Հյուգոյին. «Քանի մը ժայռեր չեն կրնար արգիլել գետ մը իր ընթացքեն: Դեպքերը անհրաժեշտաբար կը պատահին և կանցնին մարդկային դիմադրություններուն մեջեն»: Ազատության և արդարության գաղափարների մասին խոսելիս նա բերում է նաև Հյուգոյի այն միտքը, թե «Արդարությունը և ազատությունը իրարու հետ միա-

¹ «Ծաղիկ», 1861, № 4, էջ 25:

բանեւու համար եղած են. ազատութիւնը արդար է և արդարութիւնը՝ ազատ»։ Ի դեպ, Չիլիեկիրյանը, լինելով Հյուգոյի ամենաջերմ երկրպագուներից մեկը, իր հոգւածներում շատ հաճախ է օգտագործել նրա ասույթները։ Նա նույնիսկ իր «Ծաղիկ» հանդեսի համար բնաբան էր ընտրել Հյուգոյի հետեւյալ միտքը. «Մամուլը ընկերային աշխարհի լույսն է, և ուր որ լույս կա, հոն կա նաև նախասնամության մատր»։ Այս բնաբանը խոշոր տառերով մինչև վերջին համարը (1867) տպւել է «Ծաղիկի» անվանաթերթի վրա։

Սահմանադրական պայքարը գնալով սրվում է Ջմյուտնիայի հայ համայնքում։ Քաղաքական ժողովում սկսվում են վեճեր ու կռիւլներ։ Այդ առթիւ «Ծաղիկի» 1861 թ. 10-րդ համարում լույս է տեսնում «Ճըշմարտութիւն» խորագրով մի հոդւած, ուր հեղինակը (Հակոբ Մարկոսյան) մերկացնում է տեղական հարուստներին։ Նա բացօթեում է, որ ազգային ջոջերը Քաղաքական ժողովի իշխանութիւնն իրենց ձեռքում պահելով, այն օգտագործում են անձնական շահերի համար, այդ պատճառով էլ դեմ են Սահմանադրութեանը, որը կոչւած է պաշտպանելու բուն ժողովրդի իրավունքները։ Բայց միևնույն է, ասում է հոդւածագիրը, Սահմանադրութիւնն ի վերջո կհաղթանակի։ Դա անուրանալի մի ճշմարտութիւն է, իսկ ճշմարտութիւնը ոչ մի կերպ չի կարելի խեղդել։ Նույն հոդւածում, որպես բնաբան, հեղինակը Հյուգոյի պոեզիայից բերում է ճշմարտութիւնը գովերգող մի պարբերութիւն, ֆրանսերեն լեզվով, որ տալիս ենք բառացի թարգմանութեամբ.

Ճշմարտութիւնն այն գեղեցիկ գետն է,
Որը երբեք չի ցամաքի,
Այն աղբյուրն է, որից խմում է ամեն մարդ,
Այն ոստը, որի վրա աճում է ամեն ծաղիկ,

Այն ճրագը, որով Աստված
կուսավորում է բարի գործերը,
եւ այն լույսը, որ բնությունը
Պարգևում է մտքին:

Հետագայում, երբ Սահմանադրութիւնը վավերաց-
վելով ուժի մեջ մտաւ և ազգային ղեկավար օրգաննե-
րում ներգրավւիցին նաև ժողովրդական խավերի ներ-
կայացուցիչները, կղերա-Ֆեոդալական հոսանքն այս
անգամ պայքար ծավալեց արդեն հաստատուած Սահմա-
նադրութեան դեմ: Հիշյալ հոսանքի ղեկավարները 1864
թվականին անցնում են գաղտնի գործունեութեան: Չի-
լինկիրյանը տեղեկանում է այդ մասին և «Ծաղիկում»
տպագրում «Թե ինչ է Հիսուսայանց նպատակը» խորա-
գրով հոգւածը¹, որտեղ առանց անուններ տալու նշում
է, թե հոգևորականներից և աշխարհականներից բաղկա-
ցած մի խումբ մարդիկ խավարի մեջ որոգայթ են լա-
րում, թրեք են սրում հայ ազգի ապագան խորտակելու
համար: Թեև Չիլինկիրյանը անուններ չի տալիս, բայց
նրա հոգւածի վերնագիրը ակներևորեն հայտնում է, թե
ում մասին է խոսքը: Հիսուսայան նշանակում է ճիզվիտ,
իսկ տվյալ ժամանակաշրջանի հանրաճանաչ «ճիզվիտը»
Հովհաննես Չամուռճյանն էր. ժամանակի առաջավոր
մտավորականները նրան ճիզվիտ էին անւանում: Հիշյալ
հոգւածում Չիլինկիրյանն իր համախոհներին ղգաստու-
թեան կոչ է անում. «Այսպիսի պարագաներու մեջ,—
ասում է նա,— ազգասեր գրիչները արթուն հսկելու են:
Նվիրական պարտականութիւն մ' է այս հսկողութիւնը,
և զայն կատարելու սկզբնավորութիւն մ' ընելու համար՝
այսօր Հյուկոյի հետագա անմահ տողերը կը հանձնենք
«Ծաղիկի» ուշիմ ընթերցողաց ուշադրութեանը: Կարդա-
լու, մտածելու բան կա անոնց մեջ»: Այնուհետև նա
տալիս է Հյուկոյի «Պատիժ» ժողովածուից «Ad majorem

¹ «Ծաղիկ», 1864, № 79, էջ 131:

Dei gloriam» երկի թարգմանությունը, որից բերում ենք միայն ամենարևոտոշ տողերը.

Ժեզվիթք ըսին. «Մենք պիտի ըլլանք
Աշխարհի տերեր և հաղթականներ.
Պիտի կործանենք առաջդիմություն,
Օրենք, իրավունք, տաղանդ, արժանիք.
Պիտի թողունք, որ նախապաշարմունք
Գոռան ամեն տեղ իբր ամհհի շունք:
Հավատաքնության խարույկ ա՛լ չկա,
Այլ նորին այն հուր մենք կրնանք վառել.
Թե որ չենք կրնար հոն նետել զմարդ,
Գեթ պիտի նետենք տաված գրքերը...»:

Հյուզոյից բերված հատվածի միջոցով Չիլինկիրյանը ուզում է ներկայացնել հայ կղերա-պահպանողականների ազգազավ գործունեությունը:

4

Բացի Հյուզոյի պոեզիայից, հրապարակախոսական հոգվածներից և ճառերից, հայ մտավորականությունը 60-ական թվականներին թարգմանում է նաև նրա ծավալուն աշխատությունները՝ դրամաներն ու վեպերը, որոնցում արծարծված են հասարակական կարևոր նշանակություն ունեցող հարցեր: Ինչպես հայտնի է, Հյուզոն, ստեղծագործական գործունեության երկրորդ շրջանում իր դրամաների նյութերը վերցնելով պատմական անցյալից, դրանց միջոցով շոշափել է ժամանակակից քաղաքական հարցեր, պատկերել է միապետական կարգերի դաժանությունն ու կամայականությունները, ազնվականների ալլասերվածությունը և այդ հիմքի վրա ցույց տվել տիրող կարգերի և իրավազուրկ ժողովրդի հակամարտությունը: Այդ դրամաների գլխավոր հերոսները ժողովրդի ծոցից ելած վեհ ու ազնիվ մարդիկ

են, որոնք պայքար են մղում անարդարության ու բռնակալության դեմ: Հայ առաջավոր մտավորականությունը խանդավառությամբ թարգմանում է դեմոկրատ գրողի այդ գործերը: Դրանց մի մասը հրատարակվում է առանձին գրքերով, իսկ մյուսները ձեռագիր վիճակում օգտագործվում են ներկայացումների համար: Հայ բեմի վրա հետզհետե ներկայացվում են «Արքայն զբոսնու» (1862), «Լուկրեցիա Բորջիա» (1862), «Անշխու» (1863 և 1865), «Մարիա Թյուգոր» (1866), «Էռնանի» (1867), «Մարիոն Դըլորմ» (1867): Այդ ներկայացումները, որոնց մասնակցում են ժամանակի ամենանշանավոր դերասանները՝ Մադաքյան, Մնակյան, Վարդուլյան, օր. Գարագաշյան, Արուսյակ և ուրիշներ, մեծ ոգևորություն են առաջացնում հասարակության մեջ: Դրանց անդրադառնում է հայ մամուլը, թատերախոսականներ են տպագրվում Կ. Պոլսի և Զմյուռնիայի «Մեղու», «Մասիս», «Ծաղիկ» և այլ պարբերականներում:

Վերոհիշյալ դրամաների թարգմանություններից ամենահաջողն է «Լուկրեցիա Բորջիայի» թարգմանությունը, որը կատարել է Տիգրան Տետյանը և առանձին գրքով հրատարակել 1862 թ., Զմյուռնիայում: Այդ թարգմանության մասին Հ. Սվաճյանը իր «Մեղվում» գրում է. «Ֆրանսայի կենդանի մատենագրութենեն Հյուկոյի այս երևելի ողբերգությունը մաքուր աշխարհաբար հայերենի թարգմանեց զմյուռնիացի հարգո պ. Տիգրան Տետեյան ուսումնական երիտասարդը»¹: Նույնպիսի բարձր գնահատանքով արտահայտվում են նաև Կ. Պոլսի «Մասիսը»² և Զմյուռնիայի «Ծաղիկը»³:

«Արքայն զբոսնու» դրաման առաջին անգամ թարգմանել է պոլսահայ թատրոնի մեկենասներից Իլիաս

¹ «Մեղու», 1862, № 165, էջ 144:

² «Մասիս», 1862, № 562:

³ «Ծաղիկ», 1862, № 32, էջ 272:

Չայյանը (1862), իսկ հետագայում նաև Պետրոս Դուրյանը։ Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք Հրանտ Ասատուրի հուշերից, որտեղ ասվում է. «Նույնիսկ Պետրոս Դուրյան 1868-են հտքը նորեն թարգմանած էր Վիքթոր Հյուգոյի այդ երկը և անոր թարգմանությունն ալ ներկայացված էր Վարդույան խումբին կողմե»¹։ Սակայն, ինչպես Չայյանի, այնպես էլ Դուրյանի թարգմանությունը լույս չի տեսնում։

Իր վեպերում Հյուգոն լայն կտավի վրա ցույց է տալիս բուրժուական միջավայրի հակասությունները, աշխատավոր մարդու ծանր վիճակը, քննադատում է կապիտալիստական հասարակարգի հակամարդկային բնույթը։

«Թշվառները» վեպում, մասնավորապես, հեղինակը մարմնավորում է այն հիմնական միտքը, թե սոցիալական անհավասարությունից անխուսափելիորեն առաջանում են թշվառությունը, տգիտությունը և անբարոյականությունը, որոնք ի վերջո աղավաղում են մարդու բարոյական կերպարը, ապականում ընտանիքը։ Ընդ որում հեղինակը ջերմ համակրանքով է նկարագրում տիրող կարգերի դեմ պայքարի հլած բանվորների բարեկադային կռիվները։

Հյուգոյի սոցիալական հայացքները մեր իրականության մեջ մասսայականացնելու նպատակով Զիլինկիրյանը 1862 թ. հունիսի 1-ից ձեռնարկում է «Թշվառների» թարգմանությանը, որը պարբերաբար տպագրում է «Ծաղիկի» էջերում։ Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ «Թշվառները» սկսում է հայերենի թարգմանվել, երբ բնագիրը դեռ նոր էր լույս տեսել Փարիզում։ Ի դեպ, նույն 1862 թվականին Մոսկվայում «Սովրեմեննիկը» ևս սկսում է «Թշվառները» թարգմանելով պարբերաբար

¹ Սուրբ Փրկիչ Ազգային Հիվանդանոցի «Ընդարձակ Տարեցույց», Կ. Պոլիս, 1926, էջ 296—323։

հրատարակել, բայց ցարական գրաքննությունը այն արգելում է: Ռուսաստանում այդ երկի առաջին լրիվ թարգմանությունը լույս է տեսնում 80-ական թվականներին, այն էլ գրաքննության կողմից կատարված զգալի կրքաւորումներով:

Վեպի թարգմանության ներածական հոդվածում Չիլինկիրյանը գրում է, թե Եվրոպայում լուսավորությունը սակավաթիվ մարդկանց մենաշնորհն է, այնինչ հասարակության սովոր մասը տառապում է տգիտության և թշվառության ճիրանների մեջ. «Գտնվեցաւ սակայն հանճար մը,— ասում է նա,— որ ճշմարիտ լուսավորությունը մեզ ցուցնելու պաշտոնը յուր վրա առաւ: ... Այս հանճարը՝ ազատության անվեհեր գրողակազմերն են մին է»: Վեպի մասին խոսելով, թարգմանիչն այն բնութագրում է որպէս «գրական աշխարհին հուզող և հեղաշրջում պատճառող» գիրք:

Չիլինկիրյանը «Թշվառները» թարգմանելով հանդերձ, երբեմն էլ որոշ մասերի համառոտ շարադրանքն է տալիս: Թարգմանությունը չի ավարտվում: Այն ընդհատվում է «Մաղիկի» 1865 թ. 106-րդ համարում, Չիլինկիրյանի հետեյալ խոսքերով. «Հյուկոյին սոսիալիզմի վրա գրածը հոս արժան կը համարինք վերջել: Հեղինակը անկե ետք կսկսի այն ատենի ազատականաց և հեղափոխություն պատրաստող քաջերու վրա երկարորեն խոսիլ և ընթերցողին սորվեցնել ապստամբելու և բռնության դիմադրելու արհեստը...»:

Հյուկոյի վեպի առաջավոր գաղափարներով խանդավառված՝ Չիլինկիրյանը 1868—1870 թթ. հրատարակում է «Թշվառների» լրիվ թարգմանությունը տասը հատորով, նպատակ ունենալով հայ իրականության մեջ արմատավորել այն միտքը, թե «ճշմարիտ լուսավորության» հասնելու համար հարկավոր է «ջնջել թշվառությունը» և վերջ տալ «գորավորին՝ ի վնաս տկարին ունեցած շահըն-

կալությանը», այսինքն՝ վերացնել սոցիալական անհավասարությունն ու անարդարությունը: Թարգմանիչը, միաժամանակ, ուզում է Հյուգոյի խոսքերով հայ ընթերցողին սովորեցնել «ապստամբելու և բռնության դիմադրելու արհեստը»:

Զիլինկիրյանն իր թարգմանությունը նվիրում է հեղինակին, հետևյալ խոսքերով. «Առ Վիքթոր Հյուգո նվեր մեծի զարմացման և խորին հարգանաց»:

«Թշվառների» 1868 թ. հրատարակության առաջաբանում թարգմանիչը բացատրում է, որ մեծանուն գրողը մարդկային իրավունքները՝ պաշտպանելով՝ երեսայի տգիտության, կնոջ անկման ու մարդու նվաստացման ողջ պատասխանատվությունը դրում է «ընկերային օրինաց անիրավության և անողորմության վրա»: «Հյուգոն, — շարունակում է Զիլինկիրյանը, — կը բողոքե այս օրինաց հեղինակներուն դեմ, սրամտությամբ կը բողոքե ընկերային ամեն զորությանց դեմ, կը բողոքե եկեղեցական իշխանության դեմ, կը բողոքե աշխարհական իշխանության դեմ, կը բողոքե երկրային արդարության դեմ, և այս պերճաբառ բողոքին առջև և այս շանթածիզ որոտումին դղրդումեն տիեզերական խիղճը սրսիտւթով մը կը համակվի, հանցավորները կը սասանին, և քանդում մըն է կսկսի, քանդում հին աշխարհի, քանդում, որ այսօր աներեւոյթ՝ այլ վաղը երեւի է»: Այնուհետև, հայ թարգմանիչը հանդիսավորապես հայտարարում է. «Մենք կը հավատանք այս քանդումին»:

Հիշյալ առաջաբանում Զիլինկիրյանը Հյուգոյին անվանում է ապստամբ, հեղափոխական, «ոչ միայն 89-ի, այլ նաև 93-ի հարազատ զավակը», այսինքն՝ զավակը ֆրանսիական մեծ հեղափոխության, որը 1789 թ. միապետական-բռնակալական կարգերը տապալելով, դեմոկրատական հանրապետություն հռչակեց, իսկ 1793 թ.

զկխատեց միապետութեան խորհրդանշանը հանդիսացող
Հյուղովիկոս XVI-ին:

Արեւմտահայ ռեակցիոներները, որոնք ամեն կերպ
ճգնում էին, որ ապստամբութեան և հեղափոխութեան
զաղափարները չթափանցեն հայ իրականութեան մեջ և
ձգտում էին պահպանել տիրող սոցիալական անհավա-
սարութեանը, դժգոհ մնացին «Թշվառների» թարգմանու-
թյունից: Հ. Չամուռճեանը, որը քարոզում էր, թե սոստ-
ված մարդկանց հավասար չի ստեղծել, ոմանց ստեղծել
է իշխելու, իսկ մնացյալներին՝ ծառայելու համար, և
պնդում էր, թե տերերի ու ծառաների հարաբերութեանը
պետք է անփոփոխ պահպանվի, սկսում է կատաղի հար-
ձակումներ գործել Հյուգոյի և Զիլինկիրյանի վրա: Նա
Զիլինկիրյանին ամբաստանում է, թե Հյուգոյին «աղա-
տութեան դրոշակակիր» անվանելով՝ նրա վնասակար
զաղափարներն է տարածում: Չամուռճեանը, դեռ 1864
թվականին Ազգային ժողովում պաշտոնապես պահան-
ջում էր «Թշվառների» պարբերական թարգմանութեան
դադարեցումը:

Սակայն, չնայած այդ հարձակումներին, Հյուգոյի
վեպը աննախընթաց և արտակարգ հաջողութուն ունե-
ցավ: Հայ ընթերցող հասարակայնութեան մեջ «Թշվառ-
ների» գտած ջերմ ընդունելութեան մասին պատկերա-
ցում տալու համար բերենք Արփիար Արփիարյանի
հետևյալ ուշագրավ վկայութեանը, որը 1899 թ. տպա-
գրվել է Լոնդոնի «Նոր կյանք» հանդեսում. «Վերթոր
Հյուկոյի «Թշվառներ»ուն հայացումը մեր ազգին մտա-
վոր հեղաշրջումին պատմութեանը մեջ շատ մեծ էջ մը կը
գրավի: Նոր երիտասարդութուն մը, որ դպրոցեն չա-
փավոր ուսում միայն ստացած էր, «Թշվառներ»-ով
կրթվեցավ 1868-են ետքը: Պոլիս՝ վարպետ, աշկերտ,
գրագետ, սպասավոր—ամենքն ալ Հյուկո կը կարդային.
շուկան վերեն վար Հյուկո տարածված էր. Հայաստանի

ամեն քաղաքը, մինչև իսկ գյուղերու մեջ, Հյուսիս մը կար։ Ամենքը Հյուսիս կը կարգային, ամենուն մտքին առջև նոր աշխարհ մը կը բացվեր»¹։

Անդրադառնալով հայ հասարակութեան մեջ «Թշվառների» գործած ազդեցութեանը, Արփիարեանը Վենետիկի «Գեղունի» հանդեսում 1902 թ. գրում է. «Անոնք որ մտեն դիտած են 1860-են ի վեր մեր հանրային կյանքին փոփոխութիւնները, անոնք աղեկ հասկցած են թե «Թշվառները» կարևոր դեր մը կատարած է մեր մեջ։ Այդ հոյակապ գործին թարգմանութիւնը պիտի բավեր Զիլինկիրյանին մեր արդի գրականութեան մեջ կարևոր տեղ մը տալու համար»²։ Իսկ 1903 թ. Արփիարեանը Պետերբուրգի «Բանբեր» հանդեսում գրում է. «Հյուսիսի «Թշվառներուն» հայացումը՝ թարգմանական ինչ թերութիւն որ ալ ունենա, բայց և այնպես զայն կրնանք հրաշագործութիւն մը նկատել։ Եվրոպական լեզուներէ ի հայ փոխված գիրք մը չկա, որ այդ գաղափարական վիպասանութեան շափ հզօրապէս բարերար ազդեցութիւն ունեցած ըլլա Թուրքիոյ հայոց մտքին ու հոգիին վրա»³։

Ինչ վերաբերում է Զիլինկիրյանի թարգմանութեան որակին, ապա տվյալ ժամանակաշրջանի համար այն գրեթե անգերազանցելի էր։ Թարգմանիչը հաղթահարել է ոչ միայն Հյուսիսի յուրօրինակ լեզվի դժվարութիւնները, այլև կարողացել է հայ գրական լեզվի կազմավորման այդ շրջանում գրել մաքուր և դյուրասահ աշխարհաբարով, միաժամանակ հարազատ մնալով բնագրին։ Թեկուզ տողատակի ծանոթագրութիւնները բավական են պատկերացում տալու համար հետազոտական խղճամիտ աշխատանքի մասին, որ կատարել է թարգմանիչը։

¹ «Նոր կյանք», 1899, № 23, էջ 362 («Օրվան կյանքը»)։

² «Գեղունի», 1902, № 4, 5, 6, էջ 46 («Հայոց արդի գրականութիւնը»)։

³ «Բանբեր գրականութեան և արվեստի», 1903, Ա գիրք, էջ 159 («Արևմտյան հայոց արդի գրականութիւնը»)։

Հայտնի հրապարակագիր Մաթեոս Մամուրյանը 1885 թ. իր «Արևելյան մամուլ»-ում «Թշվառների» թարգմանություն հաջողություն պատճառը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Բավական չէ քաջահմուտ լինիլ հայերեն և ֆրանսերեն լեզուներու, լավ ըմբռնել աչն ամեն պատմական, իմաստասիրական և ընկերային խնդիրները զորս կը հուզեն Հյուսիս իր վեպի մեջ, բավական չէ թափանցել անոր ոգին ու նպատակը, պետք է մանավանդ սիրել Հյուսիսն, ինչպես կը սիրեն մեր բարեկամը՝ Չիլինկիրյան էֆենտին այդ տիեզերահուշակ հեղինակն, անոր զգացմանց և զաղափարներուն նույն խանդով փարիլ ու սիրահարիլ և կերպով մը զանոնք յուրացնել: Չիլինկիրյան էֆենտիի թարգմանության հաջողության զաղտնիքն այս պայմաններուն կատարման մեջն է, և երբ լույս տեսավ այդ գործը 1868-ին, թարգմանիչն իր անձնագիրը այլ սիրավառ և ազատաբույր աշխատության բարոյական արբտուրը գտավ հայ ժողովրդյան կողմն տեսնված հռանգագին և համակիր ընդունելության և մտային շարժման մեջ»¹:

Երբ «Թշվառների» հայերեն թարգմանության հատորները 1863 թվականին սկսեցին լույս տեսնել, «Մասիսը» այդ վեպի և «Թափառական հրեայի» մասին հետևյալ տողերը գրեց. «Թափառականը» անգրլեռնականներուն համար (ակնարկում է մոլեռանդ հայ կաթոլիկներին—Հ. Գ.) մահածին հարված մ' է, իսկ «Թշվառները»՝ դարուս մարդկային ընկերությանց օրինագիրքը: Ուստի ձե'ղ կը մնա, ուսումնասեր երիտասա'րդք, համակիր զգացումներով այս թարգմանչաց վեհ ձեռնարկությանց պսակը տալ»²:

Հյուզոյի «Մահապարտի վերջին օրը» վիպակը 1863 թվականին թարգմանում և լույս է ընծայում Բար-

¹ «Արևելյան մամուլ», 1885, նոյեմբեր, էջ 559:

² «Մասիս», 1868, № 856, էջ 3:

թող Մաղաքյանը՝ «Դատապարտյալի մի վերջին օրը» վերնագրով: Իր առաջաբանում Մաղաքյանը հայտնում է, թե այդ գիրքը թարգմանել է մարդկության մեջ տիրող սոցիալական անարդարության հարցը հայ ժողովրդի մեջ բարձրացնելու գիտավորությամբ: Սոցիալական անհավասարությունից առաջանում է չքավորությունը, որն ի վերջո մարդկանց մղում է դեպի հանցագործություն: Չքավորությունը վերացնելու համար հարկավոր է վերացնել նրա պատճառը, Մաղաքյանի խոսքերով ասած՝ «Եթե մարդկային ազգին ծառայություն մը ընելու և անոր մեջեն եղեռնագործները պակսեցնելու համար է որ զանոնք կը պատժեն, առավել բարիք մը հասցուցած կըլլան, երբ շարունակյանց պատճառը քննեն և այն աղբյուրը ցամքեցնելու ջանան»:

Այնուհետև թարգմանիչը բացատրում է, թե չքավորությունն ու տգիտությունը կարող են ամենաազնիվ բնավորություններն անգամ ալլասերել, և անմեղ երեխաներից պատրաստել ապագա չարագործներ. «Եթե ազգին օգտակար ծառայություն մը կա անել,— շարունակում է նա,— պաշտպանելն է անոր որը և անտերունչ զավակները և շթողուլ, որ ապագային մեջ սրիկաներու խումբ մը կազմեն ի նախատինս մարդկության»:

Նորահաս սերնդի դաստիարակության հարցում Մաղաքյանը հույսը դնում է հայ հարուստների վրա, որոնց կոչ է անում՝ որբերին իրենց պաշտպանության տակ առնել ու նրանց կրթությամբ զբաղվել: Զարգացած և գիտակից երիտասարդության շնորհիվ, եզրակացնում է նա, հայ ազգը հնարավորություն կունենա վերականգնելու:

Կ. Պոլսում հրատարակվող «Զեփյուռ Հայրենյաց» հանդեսի խմբագրությունը «Դատապարտյալի մը վեր-

ջին օրը» գրքի թարգմանության օգտակարությունն ընդգծելուց հետո ավելացնում է. «Կը հուսանք, որ արգո ազգայինք փոխանակ «Աշըգ Կարիպ», «Շահ. Իսմայել», «Թուփալ շեյթան հեքեասի» և այս տեսակ գրքեր կարգալու, պիտի հոժարին՝ զմարդիկ ի մարդասիրություն և ի դուժ և ի կարեկցություն շարժող այս տեսակ ընտիր գործեր կարգալու և թշվառ անձանց օգնության հասնելու»¹:

«Փարիզի Աստվածամոր տաճարը» վեպում Հյուգոն բացահայտում է միջնադարյան Փարիզի դատարանների անարդարությունները, կրոնական մոլեռանդությունը, ժողովրդական մասսաների թշվառ վիճակը: Այդ գրքում արծարծված քաղաքական-հասարակական պրոբլեմները հայ ընթերցողներին ծանոթացնելու մտադրությամբ՝ 1869 թվականին Տ. Թերզյան անունով պոլսահայ մի երիտասարդ սկսում է դրա թարգմանությունը «Նոթր Ծամ տը Փարի» խորագրով: Սակայն, առաջին հատորի հրատարակումից հետո թարգմանությունը դադարեցվում է՝ ցածրորակ լինելու պատճառով: Հետագայում նույն վեպը ամբողջությամբ թարգմանում է Մեսրոպ Նուպարյանը:

Ընդամենը մեկ տասնամյակի ընթացքում Հյուգոյի բանաստեղծությունների, հրապարակախոսական հոդվածների, ճառերի, նամակների, դրամաների, պատմվածքների և ծավալուն վեպերի թարգմանությունները ցույց են տալիս, թե 60-ական թվականների հայ առաջավոր գործիչները որքան հաճախ են օգտագործել դեմոկրատ գրողի խոսքը՝ լուսավորության, դպրոցի, կրոնի, ազգային ազատագրության, ինչպես և սոցիալական ընդհանուր հարցերի կապակցությամբ:

¹ «Զեփյուռ Հայրենյաց», 1863, № 18, էջ 144:

Արեւելահայ գրականութեան մեջ Հյուզոյի ստեղծագործութիւնները համեմատաբար քիչ են օգտագործուել 60-ական թվականներին, բայց այն քիչը, որ թարգմանուել է, հագեցնում է եղել սոցիալական բովանդակութեամբ: Այստեղ, Հյուզոյից թարգմանված առաջին երկը եղել է «Վարձատրութիւն առաքինութեան» վերնագրով բանաստեղծութիւնը՝ Վահագն Պատկանյանի թարգմանութեամբ, որը տպագրուել է Ռափայել Պատկանյանի «Հյուսիս» շաբաթաթերթում¹: Այդ թարգմանութեան ձեռագիրը պահպանւում է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականութեան և արվեստի թանգարանում: Դրա հետ կա նաև մի այլ ձեռագիր, խոնացած և անթվակիր, ուր Վահագն Պատկանյանը գրել է նույն թարգմանութեան գրաբար տարբերակը: Դա արեւելահայ հատվածում Հյուզոյի պոեզիայից կատարված մեզ հայտնի միակ գրաբար թարգմանութիւնն է: Այդ թարգմանութիւնը, որը կրում է «Խաչ» խորագիրը, ձոնված է Խրիմյան Հայրիկին, հետեյալ վերտառութեամբ. «Ուղերձ առ Գերաստիճանյալ Սրբազան Մկրտիչ Մեծաշնորհ Արքեպիսկոպոսն և Ազգրեսորի Առաքելապատիւ Հայրիկն Հասարակաց»:

Հյուզոյի հիշյալ բանաստեղծութիւնը 1867 թ. թարգմանում է նաև Հովհ. Քուլութեկյանը և այն տպագրում Թիֆլիսի «Հայկական Աշխարհ» ամսագրում՝ «Ճշմարտութիւն»² վերնագրով: Քանի որ այդ երկում նկարագրված է ժողովրդի համար անձը զոհաբերող հասարակական գործիչը, ապա կարելի է ենթադրել, թե այն թարգմանելիս՝ Քուլութեկյանը ևս, Պատկանյանի նման, նկատի է ունեցել ինչ-որ հայ հասարակական գործչի, որը նույնպէս ճշմարտութիւն և ազատութիւն է քարո-

1 «Հյուսիս», 1863, № 5, էջ 40:

2 «Հայկական Աշխարհ», 1867, № 6—8, էջ 289:

դեւ, իր կյանքն է զոհել ժողովրդի համար և ենթարկւել հալածանքների: Եթե նկատի ունենանք, որ Քուչուբեկյանը եղել է «Հյուսիսասիայի» աշխատակից, Միքայել Նալբանդյանի հանդեպ տածել է անսահման սեր ու հարգանք, համակրել է նրա գաղափարները, նրան ձոնել է Թումաս Մորի «Պատանի երգիչը» բանաստեղծության իր թարգմանութիւնը¹, և ծրագրել է գրել «Նահատակ» — նվեր Նալբանդյանի հիշատակին»² խորագրով մի բանաստեղծութիւն (որի միայն սկիզբը կա ձեռքի տակ), ապա անհավանական չի թվա այն ենթադրութիւնը, որ Քուչուբեկյանը Հյուգոյի երկը թարգմանելիս նկատի է ունեցել ռեուլուցիոն մեծ դեմոկրատին: Հենց այն փաստը, որ Հյուգոյի երկի բովանդակութիւնը լիովին համապատասխանում է Նալբանդյանի հասարակական գործունեությանը, ավելի է հիմնավորում այս ենթադրութիւնը.

Ով քարոզեց ստության դեմ քաջ կռիւնով,
Ծշմարտության, ազատության սուրբ անունով,
Աշխարհ դառնեց, որ մարդկության նա որպէս թէ
Հաւատութեամբ, ազգակործան թշնամին է:

Այնուհետեւ հեղինակը գանգատւում է, որ մարդիկ ապերախտ են, չեն գնահատում ազատության դրոշակակիրներին, մատնում ու հալածում են նրանց: Եվ դառնությամբ ավելացնում է.

Ո՛վ մարդկութիւն, լալ հասկացա քո օրենքը —
Թե մեր բարին սահմանւած է այն բանումը,

Որ ընտիրը մարդիկներից լսկ յուր բաժին
Պիտի ստանա այս աշխարհում տանջանք խաչին,

¹ «Հայկական Աշխարհ», 1867, № 9:

² Սկսվում է. «Ո՛հ ինչպէս դու դառը վիճակ...» խոսքերով: Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարան, Քուչուբեկյանի ֆոնդ, № 12:

Պիտի զոհն նա մեր համար խելքն ու կամքը,
Աշքերի լույս, սիրտը, հոգին, բոլոր կյանքը,

Պիտի տքնն գիշեր-ցերեկ նա անդադար,
Քրտինք թափն, արյուն թափն եղբոր համար,
Եվ վերջապես յուր մեծագործ բարության տեղ՝
Պիտի կռչվի հավատադրուժ, անխելք, տխմար...

Ազատութիւնն և ճշմարտութիւնն քարոզող, խավարամտութեան դեմ կռիւող, ժողովրդի ազատագրութեան համար կյանքը զոհող Մ. Նալբանդյանը նույնպէս հաւածվեց հետադիմական տարրերի և բռնակալութեան կողմից, նույնպէս հավատուրաց ու հերետիկոս կոչվեց:

Ի դեպ, ուշագրավ է այն փաստը, որ հենց ինքը՝ Նալբանդյանն էլ իրեն բնութագրել է նույնիմաստ խոսքերով.

Սկսեցի սեր քարոզել,
Սուրբ ուսումը ճշմարտութեան,
Եվ իմ մերձավորքը
Կամենին ինձ քարկոծ անել...

Նալբանդյանն այս սողները թարգմանել է կերմոնտովի «Մարգարե» բանաստեղծութիւնից և 1858 թ. տպագրել «Հյուսիսսփայլում» (իր «Հիշատակարան»-ում) ի պատասխան «Մեղու Հայաստանի»-ի և «Մասյաց Աղաւնի»-ի հարձակումներին:

Հովհ. Քուչուրեկյանը, որը նույն շրջանին աշխատակցում էր «Հյուսիսսփայլին», անկասկած ծանոթ էր Նալբանդյանի հիշյալ թարգմանութեանը: Այդ հանգամանքը ևս հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Հյուզդոյի երկը թարգմանելիս Քուչուրեկյանը նկատի է ունեցել Նալբանդյանին:

Ազատութեան մեծ երգչի մահից մեկ տարի հետո լույս ընծայված «Ճշմարտութիւն» բանաստեղծութիւնը մի սրտառուչ գովերգ էր նրա հիշատակին:

Հասարակութեան մեջ գրողի դերը և նրա կատարած գործի նշանակութիւնն ընդգծելու նպատակով Խորեն

Ստեփանեն 1867 թ. թարգմանում և իր «Հայկական աշխարհ» ամսագրում տպագրում է Հյուգոյի «Վիլյամ Շեքսպիր» դրբից մի հատված, «Մահից հետո» վերնագրով, որտեղ ասվում է, թե գրողի գործն անմահ է, այն մնում ու շարունակվում է նրա մահից հետո, «նրա խոսքը փայլում է խավարում և դառնում է լուսավոր աստղ»¹։

Խորեն Ստեփանեն նույն այդ թվականին թարգմանում և «Միրիել եպիսկոպոսը» խորագրի տակ հրատարակում է «Թշվառների» առաջին մասից որոշ հատվածներ։ Թարգմանության վերջում նա հայ հոգևորականներին կոչ է անում ուշի-ուշով կարգալ «Թշվառները» և օրինակ վերցնել ժողովրդին նվիրված, ազնիվ և անշահախնդիր Միրիելի վարքագծից. «Առաջարկելով այս ուժանը,— ասում է նա,— հույս ունենք առանձին ուշադրություն պիտի դարձնեն սորա վերա մեր ընթերցողները։ Աղաչում ենք մանավանդ մեր բարձր սրբազան հայրերին կարգալ Միրիել եպիսկոպոսի գործունեությունը առանց կրքի, առանց ատելության, համակրելով և սիրելով սրբազան Միրիելին։ Եթե մեզանում այսօրյան հայկական անապատ կյանքում այդպիսի քրիստոսակրոն հոգևոր հոր մի լինելությունը հրաշք, աստվածային հրաշալի առանձնաշնորհություն մի պիտի համարվեր, մի՞թե ցանկանալն ևս, որ մեր հոգևոր հայրերը համակրեին, սիրեին, նմանեին Միրիել եպիսկոպոսին՝ ցնորք պիտի համարվեր մեզ համար։ Այս հարցին պատասխանը մենք կաշխատենք լսել մեր սրբազան հայրերից»²։

Հետապնդելով նույն նպատակը, այն է՝ բարձրատիճան հոգևորականներին բարոյապես վերափոխել Միրիելի օրինակով, Ստեփանեն 1868 թվականին պարբերաբար լույս է ընծայում «Միրիել եպիսկոպոսը» գլխի շարունակությունը³։

¹ «Հայկական Աշխարհ», 1867, № 6—7, էջ 233։

² Նույն տեղում, № 2—3, էջ 81—95։

³ Նույն տեղում, 1868, № 2—3, № 4—5, № 9։

«Հայկական Աշխարհ»-ում է տպագրվում Հյուգոյի «Կլոդ Գյո» վիպակը հայերեն՝ Թամար Ասլանյանի թարգմանությամբ¹։ Այդ երկում նկարագրված է, թե ինչպես Կլոդ Գյոն՝ մի սլարկեշտ արհեստավոր, գործազերկության պատճառով ծայրահեղ թշվառության է մատնվում և քաղցած ընտանիքը սովամահությանից փրկելու համար ստիպված է լինում հաց գողանալ։ Նրան բռնում և դատապարտում են երկարատև արգելափակման։ Բանտում Կլոդ Գյոն, ընդվզելով բանտապետի անդադրում հալածանքների դեմ, վերջինիս սպանում է, հավատացած, որ այդպիսով գոնե իր բախտակիցներին կփրկի նրա ծանր լծից։ Կլոդ Գյոյին գլխատում են։ Հյուգոն, Կլոդ Գյոյի և նրա նմանների կատարած հանցագործությունների սլատճառը տեսնում է բուրժուական հասարակարգում տիրող դաժան պայմանների մեջ և դատապարտում է անողոր օրենքները։

Վերոհիշյալ և այլ թարգմանությունները վկայում են, որ Հյուգոյի երկերը դեռ անցյալ դարի 60-ական թվականներին արդեն սկսել էին հետաքրքրել արևելահայ մտավորականներին, որոնք այդ երկերի միջոցով ձգտում էին հայ հասարակական կյանքը հուզող հարցեր բարձրացնել։ Հաջորդ տասնամյակներում, ինչպես հետո կտեսնենք, մեծ գրողի ստեղծագործությունները սկսում են ավելի առատ ներհոսել արևելահայ թարգմանական գրականության մեջ։

6

Հայ կյանքում անցյալ դարի 70—80-ական թվականները հանդիսացան ծանր իրադարձություններով լի մի շրջան, հատկապես Արևմտահայաստանի համար, որտեղ ապրում էր մեր ժողովրդի սովար մասը։ Գյուղացիական

¹ «Հայկական Աշխարհ», 1869, № 6—8 և № 9։

մասսաների տնտեսական քայքայումը, նորանոր հալածանքները, համատարած պանդխտությունը, հայաբնակ գավառների ապստամբություններն ու նրանց ճնշվելը, թուրք և քուրդ հրոսակախմբերի հաճախակի հարձակումները՝ այս բոլորը ծայրաստիճան դժնդակ էին դարձրել հայ ժողովրդի առանց այն էլ անմխիթար վիճակը:

1877—1878 թթ. ուս-թուրքական պատերազմի հետ մեր ժողովուրդը մեծ հույսեր էր կապել և հավատում էր, որ Ռուսաստանի հաղթանակի շնորհիվ Արևմտյան Հայաստանը կազատագրվի թուրքական լծից ու կմիավորվի Արևելյան Հայաստանի հետ: Այդ հեռանկարով ոգեշնչված՝ թե՛ Անդրկովկասի և թե՛ Արևմտահայաստանի հայերը ուսական բանակին զգալի օգնություն ցույց տվին և, միաժամանակ, կազմեցին կամավորական զնդեր, որոնք ուս զորքերի հետ կողք-կողքի կովեցին ընդհանուր թշնամու դեմ:

Ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո ապագա մեծանուն հայազետ Ստեփան Մալխասյանը, հայ ժողովրդի վերամիավորման հեռանկարով խանդավառված՝ թարգմանում և «Արարատ» հանդեսում տպագրում է Վիկտոր Հյուգոյի «Moïse sur le Nil» («Մովսես ի Նեղոսի»¹) բանաստեղծությունը, նպատակ ունենալով ընդգծել այն միտքը, թե Արևմտահայաստանի հայերն էլ, հին հրեաների նման, շուտով կազատագրվեն բռնակալական լծից և կմիանան իրենց եղբայրներին:

Բայց, ինչպես հայտնի է, 1877—1878 թթ. ուս-թուրքական պատերազմի հետ կապած հայերի հույսերը չարդարացան: Ընդհակառակը, արևմտահայության դրությունն ավելի ևս վատթարացավ. պատերազմից հետո սուլթանական կառավարությունը սաստկացրեց հալածանքները և զանգվածային ջարդեր կազմակերպեց մի

¹ «Արարատ», 1878, № 3, էջ 105:

շարք հայաբնակ գավառներում: Ահա այդ աղետալի օրերին Մալխասյանը, դառնացած՝ Հյուգոյի «L' Enfant» («Տղան») բանաստեղծության նմանողությամբ գրում և լույս է ընծայում իր «Որք հայ տղան»¹: Այդ երկում կոտորածների թատերաբեմը Անի պատմական քաղաքն է, որի ավերակների վրա նստած՝ տխուր մտածում է որք հայ տղան.

Խուժադուժ աղղեր անցան Անին,
եվ այդ պերճ քաղաքն շենքով ու մարդով
Ավերակի կույտ դարձավ մեկ օրեն.
Տեղը գոյացավ արյան և հրո ծով:

Ամեն կողմ դատարկ՝ անապատ լրոին,
Միայն հայ մանուկն սև-սև աչքերով՝
Քանդված, սեացած պարիսպի տակին
Նստած էր տխուր, կորացած գլխով:

Նրան սփռիկելու համար պոետը տեսակ-տեսակ նվերներ է առաջարկում.

Ի՞նչ կուզես, երգե՛ր, խաղալի՛ք, թռչո՛ւն,
Թե՛ ճակտիդ նման շուշան մի ճերմակ:

Բայց հայ պատանին, որը մտածում է միայն վրեժ լուծելու և իր հայրենիքն ազատելու մասին, անտարբեր է դեպի երգն ու խաղալիքը.

— Բարեկամ,— ասաց մանուկը սիրուն,—
ես կուզեմ միայն մեկ սուր և նիզակ...

Նույն այդ 1878 թվականին Զեյթունի հայերը, զենքի դիմելով, մի ամբողջ տարի պարտիզանական կռիվներ մղեցին թուրքական զորքերի դեմ: Այնուհետև, ապստամբական շարժումը ծավալվեց և Վասպուրականում, Սասունում և Արաշկերտում: Սակայն այդ ապստամբությունները, մասնակի բնույթ կրելու և իրար հետ կապակցված չլինելու պատճառով, ի վերջո ճնշվեցին սուլ-

¹ «Արարատ», 1878, № 4, էջ 155:

թանական զորքերի կողմից: Սկսվեց հալածանքի և կոտորածների մի նոր շրջան:

Ահա այս էր Արևմտահայաստանի քաղաքական իրադրության ընդհանուր պատկերը 80-ական թվականների սկզբներին, իրադրություն, որը չէր կարող չանդրադառնալ հայ մտավորականների տրամադրության վրա:

Սակայն հայ գրականության առաջավոր ներկայացուցիչները՝ Ռ. Պատկանյանը, Ծերենցը, Բաֆֆին և ուրիշներ չկորցրին ազատության հեռանկարը և իրենց մարտաշունչ երկերով սկսեցին պայքարի հրահրել ժողովրդին:

Հայ գրողների և հրապարակախոսների մարտական կոչերը, լինեն դրանք ինքնուրույն թե թարգմանական, չէին կարող անարձագանք մնալ ազատատենչ ժողովրդի հոգում: Թե՛ մտավորականությունը և թե՛ ժողովրդի լայն խավերը անհազ հետաքրքրությամբ կարդում էին հայրենասիրական երկերը: Եվ դա փաստ է: Դրա ցայտուն վկայություններից է 1884 թ. «Սշակում» հրապարակված այն նամակը, որտեղ պատմվում է, թե ինչպես Վանի երիտասարդությունը խանդավառությամբ տոնել է Բաֆֆու գրական գործունեության 25-ամյակը: Նամակագիրը (ստորագր. Հրանտ) այնուհետև ասում է. «Ո՞ր զգայուն հայ կարող է անտարբեր մնալ այսպիսի ցանկության առջև: Ո՞ւր է այն հայ, որ «Դավիթ-Բեկը» կարդացած ժամանակ չհիանա: Ո՞վ կարողացած է կարդալ «Խենդը» առանց հափշտակվելու: «Կայծերը» արդեն սկսած է յուր լույս արձակել ամեն խավար անկյունների մեջ: Վանի մեջ ծերունի և տգետ հայուհիներն անգամ ձմեռ գիշերներ թոնիրի շուրջը բոլորած, իրենց տղաներին «Կայծեր» կարդացունելով մոխի կանեին»¹:

Սա եզակի երևույթ չէ: Մենք Արփիարյանի վկայությունից էլ տեսանք, թե ինչպես ամենուրեք, քաղաքնե-

¹ «Մշակ», 1884, № 39, էջ 3 («Նամակ Թուրքիայից»):

րում և գյուղերում հայ դպրոցականը, մտավորականը, բանվորը և գյուղացին մեծ հափշտակութեամբ կարդում էին «Թշվառները»:

Աղգային աղատագրության իդեալով խանդավառված պատանի Հովհ. Հովհաննիսյանը 1882 թ. Հյուգոյի «L' Enfant» բանաստեղծության նմանողությամբ գրում է «Հայ մանուկը»: Հովհաննիսյանի «Հայ մանուկը» ևս Հյուգոյի «Տղայի», Պեշիկթաշլյանի «Հայ քաջորդու» և Մալխասյանի «Որք հայ տղայի» նման տխուր է: Պոետը նրան ցույց է տալիս զեղեցիկ ծաղիկներ, դալավյող թռչունը, կարկաչող առուն, ոսկի արևը, բայց դրանցից ոչ մեկը չի հրապուրում հայրենասեր պատանուն: Նա պոետին պատասխանում է.

Տվե՛ք ինձ սուսեր ամուր պողպատե,
Իմ խաղալիքը այդ պիտի լինի.
Առե՛ք ծաղիկներ, տվե՛ք ինձ հրացան,
Թող այնուհետև թշնամիք դողան՝:

«Հայ մանուկ»-ից մի տարի հետո Հովհաննիսյանը, Հյուգոյի «Le poète dans les révolutions»² («Պոետը ռեոլյուցիայի ժամանակ») բանաստեղծության նմանողությամբ գրում է նաև «Ուժգին հողմերը»³, ուր ընթերցողին կոչ է անում՝ լինել «խայտառակ դարուս խարավան անխնա», «լինել սոսկալի դեպի շարը» և շարունակում է.

Արհամարհելով անեծքը մարդկանց
Եվ անուշադիր նոցա սպառնալաց՝
Խիստ պատժիր ձեռքը շարագործության,
Եկղճի վրա թափիր հեղեղ արտասուաց:

1 Այս բանաստեղծությունը, ինչ-ինչ պատճառներով, մինչև օրս մնացել է անտիպ: Ձեռագիրը գտնվում է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարանում. տե՛ս Հովհ. Հովհաննիսյանի ֆոնդ, № I—1:

2 Oeuvres Complètes, T. I, Odes et Ballades, p. 11.

3 Հովհ. Հովհաննիսյան, Երկերի ժողովածու, Ա հատ., Երևան, 1937, էջ 254:

1885 թվականին, երբ ապստամբական շարժումները նորից էին աշխուժացել Արևմտահայաստանի գավառներում, «Մասիս» պարբերականում (այն ժամանակ խմբագիրը Արփիար Արփիարյանն էր) տպագրվում է Հյուգոյի «Au moment de rentrer en France» («Ֆրանսիա վերադառնալու պահին») բույաշունչ բանաստեղծությունը, որ հայրենասեր մեծ պոետը գրել էր ֆրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակ, երբ ֆրանսիական բանակը ջախջախված էր և թշնամի զորքերը Փարիզին էին մոտենում: Հյուգոն, որն այդ երկը գրել է Բրյուսելում, Փարիզ մտնելու նախօրյակին, ասում է, թե քանի որ թշնամու հորդաները պաշարել են հայրենիքը, տները վառվում են և արյունը հոսում է վտակի նման, ահա ինքը՝ տարագիր պոետը, վերադառնում է, որպեսզի հայրենիքը պաշտպանի և ցմահ կռվի պատենշի վրա:

Ո՛վ Գաղղիա, ի ժամուն, որ զքեզ գեղարան կը քաշեն մաղերեդ,
 Ո՛վ մայր իմ, կուզեմ ես ալ տանիլ զիմ օղակ ամբաշեն շվաշիկ:
 Կը վազեմ, ըստ որում հրանոթք թըքին վրադ հեղանկարծ ուսմբ,
 Կնդակ,

Դու պիտի տեսնես զիս ի պատենշա՝ կամ յոտին կամ պառկած,
 նահատակ:

Սուլթան Համիդի բռնակալական դեժիմֆի տարիներին, երբ հայ գրողները զրկված էին սեփական ստեղծագործություններով ազգային-ազատագրական պայքարը հրահրելու հնարավորությունից, հիշյալ բանաստեղծությունը այլ բան չէր, քան քողարկված մի մարտակոչ: Այս և նման այլ փաստերը հաստատում են, որ գրաքննության հալածանքի պայմաններում արևմտահայ մամուլը եզոպոսյան լեզվով ժողովրդին ոգեշնչում էր հայրենասիրական զգացմունքներով: Այդ նպատակով է հաճախ օգտագործվել նաև Հյուգոյի գեղարվեստական խոսքը: Հայ գրողները նրա բանաստեղ-

1 «Մասիս», 1885, № 3777, էջ 1189:

ծուխյունների, պատմվածքների, նամակների, ճառերի և հոգվածների թարգմանություններ ժողովրդին հասցնում էին այն գաղափարները, որ հնարավոր չէր սեփական երկերով արտահայտել:

Սակայն ավելի ուշ՝ 90-ական թվականներից սկսած, թուրքիայում զրաքննությունն այնքան խստացավ, որ միանգամայն անհնարին դարձավ ազգային ազատագրության, ինչպես և ներկայի կամ պատմական անցյալի մասին որևէ ակնարկություն անելը: Բացարձակապես արգելվեց ոչ միայն Հայաստան, հեղափոխություն, ազատություն, ապստամբություն բառերի գործածությունը, այլև անգամ այնպիսի անմեղ բառերի, ինչպիսիք են երիտասարդություն, փափագ, աստղ և այլն¹, որոնք իբր կարող էին սիմվոլիկ նշանակությամբ օգտագործվել: Այնուամենայնիվ, հակառակ այս խստության, երբեմն դարձյալ հաջողվում էր մամուլի կամ առանձին հրատարակությունների մեջ զետեղել եզոպոսյան լեզվով ազատասիրական զգացմունքներ հրահրող գրվածքներ՝ թե՛ ինքնուրույն և թե՛ թարգմանական: Այդ տեսակետից ուշագրավ է հետևյալ փաստը: 1891 թվականին, երբ սուլթան Աբդուլ Համիդը նախապատրաստում էր հայերին բնաջնջելու իր դիվային ծրագիրը, Կ. Պոլսում հրատարակվեց Մինաս Գափամաճյանի կազմած «Հատընտիր հավաքածուն»², ուր զետեղված էր նաև Մ. Պեշիկթաշլյանի հանրահայտ «Հայ քաջորդին»: Բայց «կուզեմ վառող և զնդակներ» ուղղակի ընդհանրապես աչք էր ծակում: Արդ, ինչո՞վ բացատրել այդ զանցառումը: Գրաքննությունն էր արդյոք այդ խոսքերը ջնջել, թե՞ հավաքածուն կազմողը: Մեր կարծիքով, երկրորդն ավելի հավանական է, որովհետև կազմողը քաջ գիտե՞նա-

¹ Տե՛ս Գառնիկ Ստեփանյանի «Պայքարը արևմտահայերի մոտ հանուն աշխարհաբարի» հոդվածը «Ն. Մառի կաթինետի աշխատություններ» ժողովածուում, Երևան, 1948, էջ 175:

² Մ. Գափամաճյան, Հատընտիր հավաքածու, Կ. Պոլիս, 1891:

լով, որ հիշյալ վտանգավոր տողն անսպասման կջնջեն և իրեն էլ պատասխանատուության կենթարկեն, խոհեմությամբ այն բաց է թողել, համոզված, որ վառողն ու գնդակները ընթերցողների մտքում են: Տվյալ տագնապալի ժամանակաշրջանում նա ուղեցել է քողարկված լեզվով հայ ժողովրդին նորից հիշեցնել ապստամբության բոցաշունչ մարտակոչը:

Վառողով ու գնդակներով մայրենի հողը պաշտպանելու մարտական ոգին միշտ վառ է մնացել սասունցիների և զեյթունցիների մեջ, որոնք 90-ական թթ. հերոսաբար նորից ծառացան թուրք հրոսակախմբերի և կանոնավոր զորամասերի դեմ, որոնք ուղարկվել էին կառավարության կողմից՝ քաջ լեռնականներին կոտորելու նպատակով:

Սուլթանական կառավարության կազմակերպած կոտորածների բարձրակետը հանդիսացավ 1895—1896 թթ. սպանդը, որի հետևանքով ավելի քան երեք հարյուր հազար հայեր ջարդվեցին: Այդ համատարած վիշտ ու ցասում առաջացրեց Արևելահայաստանում, որտեղ մամուլը օրեցօր հաղորդում էր խուժադուժ անցքերի լուրերը: Չնայած որ այս հատվածում ևս նույն տարիներին ծանրացել էր ազգային-զաղութային ճնշումը, և գրաքննությունն ավելի խստացել, այնուամենայնիվ, գրողներն իրենց վերաբերմունքը որոշակի դրսևորում էին թե՛ սեփական ստեղծագործությունների, թե՛ թարգմանությունների միջոցով: Այս առթիվ էլ Հյուզդոյի պոեզիան բազմիցս հանդես եկավ որպես հայոց վշտի թարգման: 1896 թ. Թիֆլիսի «Արձագանք» լրագրում լույս է տեսնում «Արշալույսին»¹ վերնագրով մի բանաստեղծություն, որի տակ նշված է՝ «Վիկտոր Հյուզդոյից», բայց իրականում այն ոչ թե թարգմանություն է, այլ հանձարեղ պոետի «Պատիժ» ժողովածուից «Il est des jours

¹ «Արձագանք», 1896, № 1, էջ 2:

abjects»¹ բառերով սկսող երկի նմանողությունը: Նրանում հեղինակը (ստորագր. Ս. Հ.)² տալիս է իր ժամանակի հայ իրականության տխուր պատկերը: Նա դանությանմբ գանգատվում է, որ կյանքը դարձել է հրեշավոր, սառը ու կեղտոտ, այլևս ոչինչ չի շարժում մարդկանց հոգիները, խիղճը քնած է թմրության գրկում, իսկ ճշմարտության սուրբ նահատակները վաղուց թաղված են խոնավ հողի տակ: Բայց...

Բայց դարավոր չեն այս անարգ օրեր,
Գիշերն անցնում է, մոտ է արշալույս,
Ո՞վ դուք, խավարի հարբած հոգիներ,
Լույսը կը բացվի, կը կորչեք անհույս...

Այդ նույն տարին պոետ-թարգմանիչ Կ. Կրասիկ-նիկյանը «Տարազ» շաբաթաթերթում տպագրում է Հյուգոյի «Անցան վաղեմի հրապուրանք»³ բանաստեղծությունը, որը համակված է թախիծով և հիասթափությանմբ: «Կասկածների մռայլ լծի տակ հավատս մարել է», ասում է բանաստեղծը, «Ես չեմ հավատում բարության, բախտին, նախկին գաղափարս ջարդել եմ, փշրել...»: Բանաստեղծության մռայլ տրամադրությունը լիովին համապատասխանում էր հայ մտավորականության այդ ժամանակաշրջանի հոգեվիճակին: Վերջինն ավելի լավ ըմբռնելու համար բավական է միայն կարդալ հիշյալ թերթի նույն համարում հաղորդված արևմտահայ կոտորածների քստմենլի լուրերը: Հայկական ահավոր սպանդի հանդեպ եվրոպական պետությունների եսասիրական վերաբերմունքը ցույց տալու համար անհրաժեշտ ենք համարում մի հակիրճ մեջբերում անել նույն էջից. «Արտաքին գործերի մինիստրի

1 «Oeuvres Complètes», T. III, Les Châtiments, p. 101.

2 Ս. Հախումյան: Տե՛ս Արամ Բաբայանի «Կեղծանունների բառարանը» (անտիպ):

3 «Տարազ», 1896, № 3, էջ 620:

օգնական Կերզոն, խոսելով Հայաստանի մասին, հերքում է այն կարծիքը, թե կառավարությունը աջակցում է հայկական ազիտացիային: Թեպետև Անգլիան իրավունք ունի պաշտպանություն ցույց տալ հայերի արդարացի ձգտումներին, բայց Հայաստանի համար պատե-
րազմ չի սկսիլ: Անգլիայի շահերն են՝ խաղաղություն և բրիտանական հսկատակների բարօրություն...»:

Հայկական հարցը դիվանագիտական առուծախի առարկա դարձրած իմպերիալիստական մեծ պետությունների աչքերի առաջ՝ թուրքական հորդանները մահ սփռելով անցան Արևմտահայաստանի գավառներով: Այդ տարիներին էր, որ Ալ. Մատուրյանը ազատ թարգմանում է Հյուգոյի նշանավոր «L'Enfant»-ը՝ թուրքական բարբարոսությունը նկարագրող, վրեժի և ազատագրության գաղափարներով տոգորված այդ երկը, որը նա վերնագրում է «Մանուկ»: Ահա այդ բանաստեղծության սկզբի մասը և վերջին տունը.

Այստեղից անցան անգույթ տաճիկներ...
Ահա ամեն ինչ քարոքանդ, ավեր,
Քիոսը—գինու այդ երկիրն առատ,
Ուր կյանքն էր առաջ գվարթ ու աղատ,
Քիոսը, որի այգիքն ու դաշտեր
Ոռոգում էին կապուտակ ջրեր,
Եվ ծովի ափին կույսեր փափկասուն
Պար բռնած՝ նայում ծովի հայելուն,—

Այդ երկիրն այժմ տխուր ավերակ,
Միայն նստած է այնտեղ մեն-մենակ
Մի հույն երեխա չոր քարափներում,
Որբ, անտիրական, խղճուկ ու տրտում.
Եվ դաժան քամուց, անձրևից նորան
Տալիս է այնտեղ անշուք ապաստան
Մի չոր մասրենի—նորա պես մենակ,
Մոռացված ահեղ ջարդի ժամանակ:

Ո՛հ, դժբախտ մանուկ, որ ոտարորիկ
Այդ լերկ ժայռերում նստած ես լըռիկ,—
Ասա, ի՞նչ տամ քեզ, որ քո աչքերից՝
Շողշողուն, որպես կապուտակն երկնից,
Ցամաքն արցունք և վարդ-շրթունքիդ
Խաղա մանկական երջանիկ ժլպիտ,
Որ դու մոռանաս աղետ, փոթորիկ,
Զևոք առնես նորից սիրած խաղալիք:

... Գուցե դու ժպտա՞ս, թե պարզե տամ քեզ
Փոքրիկ բլրուլին, որի երգն այնպես
Հնչում է քնքուշ, շոյում լսելիք...
Օ՛, ասա—ծաղի՛կ, պտո՞ւղ, թե թռչնի՛կ
Ուզում է սիրտդ, մանուկ նաղելի...
«Բարեկա՛մ»—ասաց նա դառն, թախծալի,—
Սրեկը հառած աչերն կապուտակ,—
«Ինձ պետք է վառո՛ղ, ինձ պետք է զնդա՛կ...»:

Այս թարգմանությունը, որ Մատուրյանը կատարել է 1897 թվականին և ղեկեղել Մոսկվայում հրապարակած իր բանաստեղծությունների ժողովածուի երկրորդ հատորում (1898), տպագրվում է նաև «Մուրճ» ամսագրում (1898, № 4, էջ 407): Սակայն «Մուրճի» տարբերակում երկը վերջանում է այսպես. «Ինձ պետք է կյանք, պետք է հաղթանակ»: Մատուրյանի ձեռագրից, որը պահպանվում է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարանում, պարզվեց, որ Մատուրյանը թարգմանել է՝ «Ինձ պետք է վառոդ, պետք է զնդակ», այնպես, ինչպես կա ժողովածուի մեջ: Մնում է ենթադրել, որ կա՛մ Թիֆլիսի գրաքննիչը Մոսկվայի պաշտոնակցից ավելի խիստ է գտնվել, և կամ «Մուրճի» խմբագրությունը, ղգուշանալով սուր արտահայտություններից, մեղմացրել է հիշյալ տողի իմաստը:

7

Ազգային ազատագրության իդձը ժողովրդի մեջ վառ պահելու նպատակով հայ մտավորականությունը 1870—

1890-ական թվականներին ևս թարգմանում ու տպագրում է Հյուգոյի քաղաքական ճառերը, նամակները և հրապարակախոսական հոդվածները, որոնք առավել կամ նվազ չափով ներշնչում են ազատության գաղափարներ, հրահրում հայրենասիրական զգացմունքներ: Այսպես, 1876 թ. «Մշակում» հաղորդվում է, թե Հյուգոն ֆրանսիական սենատում առաջարկել է՝ ներել Կոմունայի ժամանակ և դրանից հետո աքսորված կոմունարներին¹: 1877 թ. նույն թերթում տպագրվում է Հյուգոյի նամակը, նվիրված Գարիբալդիի ազատագրական բանակի երեք հարյուր հայրենասերների հիշատակին, որոնք 1867 թ. ղոհվել էին Հռոմի պապի դեմ մղած կռիվում: Թերթը հաղորդում է, թե իտալական ժողովուրդն այդ մարտիկների հիշատակին հուշարձան է կանգնեցրել Հռոմում, հուշարձանի բացումը կատարվել է մեծ հանդիսավորությամբ, հրապարակում հավաքվել են ավելի քան ութ հազար մարդ, արտասանվել են ճառեր և կարդացվել է Հյուգոյի նամակը: Այդ նամակում, որի լրիվ թարգմանությունը տրված է թերթում, ճնշված ժողովուրդների բոցաշունչ պաշտպանը զայրույթով դատապարտում է բռնակալությունը, փառաբանում Գարիբալդիին ու նրա զինակիցներին, ջատագովում ժողովուրդների եղբայրությունը²: 1875 թ. «Մասիսը» տպագրում է Հյուգոյի արտասանած դամբանական ճառը նշանավոր փիլիսոփա և պատմաբան էդգար Քինեի դագաղի առաջ: Քինեն, Նապոլեոն III պետական հեղաշրջումից հետո Հյուգոյի և ուրիշ ընդդիմադիր մտավորականների հետ աքսորվել էր Ֆրանսիայից, տարագրության մեջ ապրել երկար տարիներ և հայրենիք վերադարձել միայն բռնակալի անկումից հետո: Հիշյալ ճառում Հյուգոն Քինեին բնութագրում է որպես մեծ հայրենասերի, որն ընդվզել

¹ «Մշակ», 1876, № 11, էջ 3, «Արտաքին լուրեր» բաժնում:

² «Մշակ», 1877, № 89, էջ 2, «Արտաքին տեսություն» բաժնում:

է բռնակալութեան դեմ և արստորում անխոնջ պայքարել ճնշված հայրենիքի ազատութեան համար¹:

1884 թ. «Մասիսում» տպագրվում է մի հաղորդում, որը դարձյալ բողոքական մի մարտակոչ է: Այնտեղ ասվում է, թե Հյուզոն զրույց է ունեցել Զեմալեդդին անունով աֆրիկացի մի շեյխի հետ, որը հայտնել է, թե Աֆրիկայի արաբ ժողովուրդները ապստամբել են անգլիական տիրապետության դեմ և մինչև վերջ պիտի պայքարեն իրենց անկախութեան և ազատութեան համար²: Նույն 1884 թվականին «Նոր Դարը» տպագրում է ստրկութեան մասին Հյուզոնի գրած նամակը, որտեղ մեծ հումանիստն ասում է. «Բրազիլիան ծանր հարված պատճառեց ստրկութեանը: Մինչև ներկա դարիս վերջանալը պիտի ջնջվի երկրիս երեսից ստրկությունը: Մարդու օրինավոր դրությունը ազատությունն է: Գործերի այժմյան դրությունից երևում է, որ բարբարոսությունը ընկնում է, իսկ քաղաքակրթությունը հաղթող է հանդիսանում»³:

1892 թ. Մոսկվայում լույս է տեսնում մի գրական ժողովածու, որի մեջ զետեղված են Իտալիայի ազգային-ազատագրական պայքարը գովերգող Հյուզոնի երկու ճառը՝ Տիգրան Հովհաննիսյանի թարգմանությամբ: Այդ ճառերից մեկը գրվել է 1856 թ., ի պատասխան Հովսեփ Մաձինիի հետևյալ նամակի. «Խնդրում եմ Ձեզ, որ Ձեր ձայնը բարձրացնեք հօգուտ Իտալիայի: Իտալիան այս րոպեիս խոնարհվում է Կառավարությունների կողմը: Նախազգուշացրեք իտալացիներին և խելք դրեք նրանց գլուխը»⁴: Հյուզոն, անմիջապես ընդառաջելով, անգլիա-

1 «Մասիս», 1875, № 1670, էջ 2:

2 «Մասիս», 1884, № 3659, էջ 3:

3 «Նոր Դար», 1884, № 56, էջ 3:

4 «Ժողովածու» (հօգուտ ուստ սովյալների), Մոսկվա, 1892, էջ 2:

կան ու բելգիական թերթերում տպագրում է իտալացի-
ներին ուղղված մի կոչ, որտեղ ասում է. «Իտալացիներ,
ձեզ հետ խոսում է մի անհայտ, բայց ձեզ նվիրված եղ-
բայր: Զգուշացե՛ք այն բանից, ինչ այս րոպեիս վեհա-
ժողովները, կառավարություններն ու դիվանագիտու-
թյունը ըստ երևույթին ձեզ համար պատրաստում են:
Իտալիան հուզվում է, նա կյանքի նշաններ է ցույց տա-
լիս. նա վրդովում ու անհանգստացնում է կառավարու-
թյուններին. նրանք անհրաժեշտ են համարում քնացնել
Իտալիային: Զգուշացե՛ք, նրանք ձեր հանգստությունը
չեն ուզում—հանգստություն կլինի միայն այն ժամա-
նակ, երբ բավարարություն տրվի ձեր իրավունքնե-
րին...»¹:

Այս տողերը կարդալով ո՞ր հայը կարող էր չհիշել
1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովը, որտեղ մեծ պետություն-
ների ներկայացուցիչները «քննեցին» Հայկական հարցը:
Չէ՞ որ այնտեղ էլ եվրոպական դիվանագետները ջանում
էին հանգստացնել ու քնացնել կյանքի նշաններ ցույց
տվող հայ ժողովրդին, և նրա իրավունքներն էին ոտնա-
հարում հօգուտ իրենց կառավարությունների:

Մեծ պետությունների խարդախ դիվանագիտությու-
նը մերկացնելուց հետո հռետորը մառնանշում է այն
ուղին, որով միայն կարելի է հասնել ազատության:
«Մենք առաջ ընթացող հեղափոխության ճանապարհին
ենք գտնվում,— ասում է բոցաշունչ պոետը:— Ազդերը
կորցնում են ամբողջ դարեր, և նորից ձեռք են բերում
կորցրածը մի ժամվա ընթացքում: Ազատության համար,
ինչպես նեղոս գետի համար, հեղեղումն է պողաբերու-
թյան աղբյուրը: Հավատա՛նք: Հարկավոր չեն հաշտեց-
նող միջոցներ, հարկավոր չեն զիջումներ, հարկավոր չեն
կիսատ միջոցներ, հարկավոր չեն կիսատ հաղթություն-
ներ... Թող ձեր պխում միայն մի միտք լինի—ապրել ձեր

¹ «Ժողովածու» (հօգուտ ուս սովյալների), Մոսկվա, 1892, էջ 21

սեփական տանը, ձեր սեփական կյանքով, լինել իտալիա»¹։

Հյուգոյի ելույթից կարճ ժամանակ անց իտալիայում մի խումբ հայրենասերներ Գարիբալդիի գլխավորությամբ ձեռնարկում են ազատագրության գործը։ Բայց գործը գլուխ-բերելու համար հարկավոր էր նյութական օգնություն։ Այդ նպատակով Հյուգոն 1860 թ. Զերսեյ կղզում անգլիական ժողովրդին կոչ է անում օգնել Գարիբալդիի ազատագրական բանակին։ Այդ ճառում, որը նույնպես թարգմանել է Տ. Հովհաննիսյանը, Հյուգոն ասում է. «Ոչ ոք այսպիսի մի բուռնությամբ չունի անտարբեր հանդիսատես լինել կատարվող մեծ դեպքերի. այսօր սկսված ընդհանուր ազատության վեհ գործի համար անհրաժեշտ է ամենքի ճիգը, ամենքի գործակցությունը, ամենքի օգնությունը»²։

Այնուհետև նա բացատրում է, թե ինչու Գարիբալդիի փոքր բանակը հաղթանակից հաղթանակ է ընթանում. «Ինչո՞ւմն է նրա ուժը, ի՞նչն է նրան հաղթող հանդիսացնում, ի՞նչ ունի նա հետը,— հարցնում է հոգեւորը, և իսկույն պատասխանում,— ժողովրդի հոգին»։

Վերջում Հյուգոն ազատագրվող իտալիայի օրինակով խրախուսում է բոլոր ճնշված ժողովուրդներին, կեղեքվող դասակարգերին. «Հուսացե՛ք ամեն տեղ, աշխարհի բոլոր երկրներում,— գոչում է նա,— թող ուս մուժիկը, եգիպտական Ֆելլահը, եվրոպական աղքատ բանվորը, հնդկական սլավաբան, ծախված նեգրը, ճնշված սպիտակամորթը— թող բոլորը հուսան։ Շղթաները մի ցանց են կազմում, միմյանց պահպանում են. մեկը որ փշրվի՝ ցանցը կարճակվի»³։

Ուշագրավ է, որ Հյուգոն ազգային-ազատագրական պայքարը կապում է դասակարգային պայքարի հետ և

¹ «Ժողովածու», Մոսկվա, 1892, էջ 3։

² Նույն տեղում, էջ 4։

³ Նույն տեղում, էջ 5։

Յիանալի համեմատություններ է անում. «Հոռմի պապը,— ասում է նա,— սուլթանին ավելի մոտ ազգական է, քան ինքը կարծում է. նա նրա հարադատ եղբայրն է: Սակայն կրկնում եմ, այդ վերջացել է: Մի տեսակ գերմարդկային բան կա մարդկանց ազատության մեջ: Ազատությունը հրաշալի անդունդ է, որ քաշում է դեպի ինքը: Առաջադիմությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ձգողական ուժի արտահայտություն. ո՞վ կարող է նրա առաջը առնել: Ջարկը տրվելուն պես սկսվում է անընկճելի շարժումը: Այա՛ կանգնեցրեք վայր ընկնող քարը, կանգնեցրեք հեղեղը, կանգնեցրեք ձյան հյուսը, կանգնեցրեք Իտալիան, կանգնեցրեք 1789 թիվը, կանգնեցրեք երկրագունդը, որ Աստված նետել է եթերքի մեջ...»:

Ակնհայտ է, որ ռազմական շեփորի պես հնչող այս ճառը, որը ճնշված ժողովուրդներին պայքարի է կոչում բռնակալության դեմ, չէր կարող արձագանք չգտնել ազատագրության տենչով բռնկված հայ ընթերցողներին սրտերում:

Ահա այս և նախորդ օրինակները, որոնց շարքը կարելի է դեռ երկարել, վկայում են, որ հայ մտավորականությունը Հյուզոյի քաղաքական ճառերը, նամակներն ու հոդվածները տպագրելով, տվյալ տասնամյակներում ևս հետևողականորեն ձգտել է ժողովրդի ուշադրությունը սեռած պահել ազատագրության գաղափարին:

8

Հայ պանդխտի թեման հաճախ է հուզել մեր գրողներին, որոնք թե՛ ինքնուրույն ստեղծագործությունների և թե՛ թարգմանությունների միջոցով երգել են նրա վիշտն ու հայրենաբաղձությունը, նկարագրել նրա ծանր վիճակը:

Պանդուխտ հայության մի զգալի հատվածի վիճակը պատկերող երկերից է 1877 թ. Պոլսում լույս տեսած

«Թշվառ աքսորյալը»¹ վերնագրով երկը (անստորագիր), որի նյութը վերցված է Հյուգոյի «Chanson»² («Նրգ») բանաստեղծությունից: «Թշվառ աքսորյալը» ուշագրավ է հատկապես նրա համար, որ հարազատորեն արտացոլում է հայ ժողովրդի այդ ժամանակվա ընդհանուր տրամադրությունը. «Խեղճ աքսորյալ,— ասվում է այնտեղ,— սրբե՛ արտասուքդ, բավական է լացիր: Ամեն մարդ աքսորյալ է քեզի պես, ամեն մարդ ունի հայր, մայր, կին և բարեկամ, որք կանցնին կերթան: Մեր հայրենիքը հոս չէ, իզուր կը փնտոենք զայն հոս: Այս աշխարհը, զոր հայրենիք կը կոչենք, միայն գիշեր մը հանգչելու տեղ է: Երկի՛նք, առաջնորդե՛ խեղճ աքսորելուն, անիկա թափառական կը շրջի աշխարհիս վրա»: Պարզ է, որ այստեղ «հոս»-ը վերաբերում է բուն Կ. Պոլսին, որտեղ ապրող տասնյակ հազարավոր պանդուխտ հայերը իրենց տարագիր, աքսորյալ կամ գաղթական էին համարում: Հիշյալ տողերի հիմքում թաքնված է այն միտքը, թե պանդխտությունը պարզապես ժամանակավոր երևույթ է, թե օտար հողը «միայն գիշեր մը հանգչելու տեղ է»: Դրանից ելնելով, հեղինակը սրտապնդում է աքսորյալին, նրան հորդորում՝ սրբել արտասուքը: Բայց ինչի՞ վրա է հենվում հեղինակի այդ լավատեսությունը: Հիշյալ երկը, ինչպես ասացինք, գրվել է 1877 թվականին, այսինքն՝ ռուս-թուրքական պատերազմի օրերին, երբ ռուսական զորքերը, որոնց շարքերում կռվում էին նաև բազմաթիվ հայ կամավորներ, գրավել էին Հին Բայազետը, Դիադինը, Ալաշկերտը, Զեյդեկանը, Արդահանը, Էրզրումը և արշավում էին դեպի Կարս: Այդ կռիվների ընթացքում, հայ գեներալ Արշակ Տեր-Ղուկասովը ազատագրել էր ավելի քան քսան հազար հայերի

¹ «Ընթերցարան մանկանց», Կ. Պոլիս, 1877, էջ 222.—223 (անստորագիր):

² „Oeuvres Complètes“, T. II, Les Quatre Vents de l'Esprit, p. 81.

և ապահով տեղափոխել ուսական սահմանը: Գուցե սխալված չենք լինի հեղափոխելով, որ «Երկինք, առաջնորդե խեղճ արսորելույն» ուղերձի մեջ հեղինակը նկատի է ունեցել ուս հաղթական բանակը, որը զալիս էր փրկելու հայ ժողովրդին:

Այլ. Ծատուրյանը, որը պանդխտության նվիրված մի շարք բանաստեղծությունների հեղինակ է, հետագայում թարգմանում է Հյուգոյի վերոհիշյալ «Chanson»-ը, վերնագրելով «Աքսորական»¹: Թարգմանելիս Ծատուրյանը փոփոխություններ է անում, որպեսզի այդ երկի միջոցով արտահայտի նաև հայ պանդխտի զգացմունքները: Դրա համար էլ «Աքսորականի» բովանդակությունը հայ ընթերցողին հնչում է ջերմ ու հարազատ:

Ահա այդ թարգմանությունից մի քառատող.

Ես հիշում եմ հայրենական իմ բնիկ,
Իմ պաշտելի նվիրական այն աշխարհ,
Ուր թաղել եմ հարազատներ, սիրելիք...
Օտար երկրում մայիս չկա ինձ համար:

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարանում գտնվում է նույն «Chanson»-ի մի այլ, անտիպ, ձեռագիր թարգմանությունը, «Մայիս»² վերնագրով: Այստեղ էլ թարգմանիչը (Հովհ. Ջատիկյան) բաց է թողել Ֆրանսիային վերաբերող խոսքերը և թարգմանել է միայն այն տողերը, որոնք կարող են հարազատորեն բացահայտել և հայ պանդխտի հայրենաբաղձությունը.

Օտար ափունք ինձ չեն բերկրում.

Օտար դալալ ինձ չի սփոփեր.

Օտար արև, օտար մայիս

Բնավ չեն դարման իմ ցավերիս,
և այլն:

¹ «Մայրենի խոսք», Դասագիրք, Թիֆլիս, 1903, էջ 192, կազմող՝ Կ. Կումիկյանց:

² Տե՛ս «Մուրճի» ֆոնդ, № 221—1:

Պանդխտության թեման հուզում էր նաև մեր մեծ վիպասանին՝ Րաֆֆուն, որն իր մի ուղեորության ժամանակ անձամբ տեսել էր պանդխտ հայ գյուղացիների դառը վիճակը: Եվ պատահական չէ, որ Րաֆֆին թարգմանում է Հյուզոյի ա՛յն «Chanson»-ը¹, որի մեջ նա տեսնում է հայ պանդխտի քայքայված օջախը հիշեցնող մի պատկեր: Այդ երկում նկարագրված է, թե ինչպես ընտանիքի հայրը տառապում է տարագրության մեջ, մայրը հիվանդանոցում պառկած է, իսկ տանը մենմենակ մնացել է անպաշտպան մանուկը, որ դողում է օրորոցում:

Հյուզոյի հիշյալ բանաստեղծության թարգմանությունը տպագրելով «Աղբյուր» մանկա-պատանեկան ամսագրում², Րաֆֆին, հավանաբար, նպատակ է ունեցել նորահաս սերնդին դաստիարակել պանդխտության մեջ տառապող եղբայրներին օգնելու, փոքր հասակից նրանց ճակատագրով մտահոգվելու ոգով: Եվ որպեսզի երկի բովանդակությունը ավելի սրտառուչ դարձնի, Րաֆֆին որոշ չափով վերամշակել է բնագիրը:

Ի դեպ, բնագիրը վերամշակելու կամ բնագրից շեղվելու ձգտումը բնորոշ է նաև այլ թարգմանիչների, հանգամանք, որ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ թարգմանությունները գնահատելու և, մանավանդ, բնագրի նկատմամբ թարգմանիչների վերաբերմունքը բացահայտելու համար:

Հայ առաջադեմ գրողները Հյուզոյի քաղաքացիական պոեզիան թարգմանել են ոչ միայն գեղարվեստական խոսքի բարձրարժեք նմուշներով հայ գրականությունը հարստացնելու, այլև դրանց միջոցով իրենց հուզող գաղափարները պրոպագանդելու նպատակով: Նրանք դիմում էին Հյուզոյի պոեզիային և ընտրում հայ ժողովրդի

¹ „Oeuvres Complètes“, T. III, Les Châtiments, p. 23.

² «Աղբյուր», 1885, № 5—6, էջ 195:

ձգտումներին հարազատ մտքեր արտահայտող, պայքարի տրամադրություններ արթնացնող բանաստեղծություններ: Ավելին, նրանք հաճախ վերափոխում, վերամշակում էին բնագիրը՝ նպատակ ունենալով հայ կյանքին և հայի հոգեբանությանը մոտեցնել այն: Իսկ երբեմն, տվյալ երկը բնագրին հարազատ թարգմանելով հանդերձ, տողերի արանքում ավելացնում էին ինքնուրույն տողեր և այդ միջոցով հեղինակի անունից ընթերցողին հասցնում այնպիսի գաղափարներ, որ գրաքննության պատճառով չէին կարող ազատորեն արտահայտել սեփական ստեղծագործություններում:

Բնագրի քաղաքական իմաստը առավել ընդգծելու նպատակով կատարված շեղումներ նկատելի են հատկապես ազգային-ազատագրական պայքարի ժամանակաշրջանի թարգմանական գրականության մեջ: Այդ մասին որոշ պատկերացում տալու համար բավական է մի քանի օրինակ բերել թեկուզ հենց ներկա աշխատության մեջ հիշատակված թարգմանություններից:

Րաֆֆին, վերոհիշյալ «Chanson»-ը թարգմանելիս, ձգտել է այն հոգեհարազատ դարձնել հայ ընթերցողին և այդ նպատակով որոշ փոփոխումներ է արել:

Բերենք, որպես օրինակ, բնագրի վերջին մասի բառացի թարգմանությունը.

Հայրը թիարանումն է, մայրը՝
Հիվանդանոցում... Օ՜ թշվառություն...
Տնակը երերում է քամուց,
Դողում է խղճուկ օրորոցը.
Ո՞վ է մնացել այնտեղ: Ոչ ոք:
Հե՞գ փոքրիկ մանուկներ!...

- 1 L'homme est au bain! La mère
A l'hospice! O misère!
Le logis tremble aux vents:
L'humble berceau frissonne.
Que reste-t-il? Personne.
Pauvres petits enfants!

Այժմ տեսնենք, թե Ռաֆֆու ազատ թարգմանությամբ
ինչ է ստացվել.

Աքսորանաց մեջ հեռու տարագիր,
Կրում է հայրը վիշտ տաժանակիր:
Մայրը տառապյալ, հալումաշ եղած,
Հիվանդանոցում—այնտեղ է ընկած:
Փչում է քամին իր թափով ուժգին,
Դողում է տնակը, մոտ է կործանման,
Եվ նորա մեջում, անտեր, անպաշտպան,
Դողում է օրորոցը որբացած մանկան:
Ո՛վ մնաց այնտեղ:— Ո՛չ հայր, ո՛չ մայրիկ,
Դու միայն մնացիր, դո՛ւ, խղճուկ մանկիկ:

Նույնպես ազատ է վարվել Ալ. Մատուրյանը Հյուգոյի
«Աքսորականը» թարգմանելիս: Ահա Մատուրյանի
թարգմանությունից մի քառատող.

Ես հիշում եմ այլ շիրիմներ անբարբառ,
Եվ իմ ձեռքով հավետ փակած այլ աշեր,
Սիրելի չեն աքսորյալիս այս օտար
Ո՛չ երկինքը, ո՛չ արևը կենսաբեր:

Իսկ բնագրում պարզապես ասված է.

Ես հիշում եմ
Սիրելի աշքերը, որ ես փակել եմ.
Մայիսը Ֆրանսիայից դուրս
Մայիս չէ (ինձ համար)¹:

Մի օրինակ էլ բերենք «L'Enfant»-ի թարգմանու-
թյունից: Բնագրում երկը սկսվում է հետևյալ խոսքերով.

Les turcs ont passé là.
Թուրքերն անցան այդտեղից...

¹ Je pense
Aux yeux chers que je fermai,
Le mois de mai sans la France,
Ce n'est pas le mois de mai.

Բայց Ծատուրյանը, իր վերաբերմունքը ցույց տալու համար, ավելացնում է «անգութ» բառը.

Այստեղից անցան անգուր տաճիկներ...

Բնագրի վերջին տողերն են.

— Ami, dit l'enfant grec, dit l'enfant aux yeux bleues,
Je veux de la poudre et des balles.

— Բարեկա՛մ,— ասաց հույն տղան, կապուտաշյա տղան,—

— Ուզում եմ վառո՛ղ և զնդակնե՛ր:

Իսկ հայ պոետը թարգմանել է.

— Բարեկա՛մ,— ասաց նա դառն, թախծալի,

Արևելք հառած աչքերն կապուտակ,—

Ինձ պետք է վառո՛ղ, ինձ պետք է զնդակ՝

Ուշագրավ է, որ Ծատուրյանը հիշյալ տողերում «հույն» բառը բաց է թողել, հավանաբար ընթերցողի երևակայության մեջ պատկերելու համար հայ տղայի կերպարը: Պատահական չէ նույնպես, որ թարգմանիչը պատանու հայացքը դարձնում է դեպի արևելք, որը իրեն համար խորհրդանշում է Արևելահայաստանը: Չէ՞ որ թուրքական լծի տակ հեծող հայ ժողովրդի մշտական իդձն է եղել ազատագրվել և միանալ Արևելահայաստանին:

9

Աղգային-ազատագրական պայքարին զուգընթաց, հայ կյանքում 1870—1890 թթ. շարունակվում է հասարակական հոսանքների պայքարը՝ լեզվի, դպրոցի, կրոնի և այլ հրատապ հարցերի շուրջը:

Լեզվապայքարը, որն Արևելահայաստանում վերջացել էր աշխարհաբարի հաղթանակով, արևմտահայ հատվածում 1870—1890-ական թվականներին մտնում

է նոր շրջափուլի մեջ և միառժամանակ դարձյալ աշխու-
ժանում:

Մամուլի միջոցով գրաբարի օգտին մղած բանակութիւն-
ներէց անկախ՝ գրաբարի կողմնակիցներն իրենց ստեղ-
ծագործություններում և թարգմանություններում դեռ
համառօրէն գործ էին ածում գրաբարը՝ հատկապէս չա-
փածո գրականութեան մեջ, այդպիսով բացահայտելով
իրենց նախասիրությունը դեպի դասական լեզուն: Այն-
պէս որ, գրաբարն ու աշխարհաբարը արեւմտահայ գրա-
կանութեան մեջ տակաւին կողք-կողքի ապրում էին ան-
հաշտ գոյակցութեան պայմաններում: Նման իրադրու-
թեան բերմամբ Հյուզոյի պոեզիան ևս պետք է հանդես
գար, — և իրոք հանդես եկավ, — թե՛ դասական և թե՛
կենդանի լեզվով: Սակայն գրաբարյանները Հյուզոյի
բանաստեղծությունները թարգմանում էին ոչ թե դրանց
գաղափարական բովանդակութեանը գրաբարի դատին
ծառայեցնելու նպատակով, այլ հենց այդ թարգմանու-
թյուններէ փաստով իրենց վերաբերմունքը դրսևորելու
համար լեզվական հարցում: Իսկ մյուս կողմից, եղել են
նաև դեպքեր, երբ աշխարհաբարի կողմնակիցները, ավե-
լի շուտ՝ բուն լեզվաշինարարները Հյուզոյի ստեղծագոր-
ծություններէց երկեր են թարգմանել՝ իրենց հորինած
բառերն ու քերականական կանոնները մասսայականաց-
նելու և կամ դրանց առավելություններն ապացուցելու
հատուկ նպատակով: Այսպէս, ականավոր գրական-
հասարակական գործիչ Նահապետ Ռուսինյանը, որը դեռ
50-ական թվականներին իր գրած «Ուղղախոսություն
արդի հայ լեզվի» աշխատութեան մեջ փորձել էր արե-
ւմտահայ աշխարհաբարի համար նոր օրենքներ մշակել,
1873 թվականին «արդի լեզվով» թարգմանում է Հյուզոյի
«Ռյուի Բլաս» դրաման: «Ռյուի Բլաս» թարգմանութեա-
նը կցած իր վերջաբանում Ռուսինյանը ասում է, թե
ժողովուրդը մշակույթի բնագավառում չի կարող ուրե՛

առաջագիմնութիւնն անել, եթե չի հասկանում իր կարգացած կամ ունկնդրած գրական երկերը: Հենց դրա համար էլ հարկավոր է գրել հասկանալի լեզվով՝ աշխարհաբարով: Իսկ ինչ վերաբերում է իր հորինած գրական «արդի լեզվին», Ռուսինյանը այն համարում է «խարխափանք ռամիկ լեզվի մեջ» և միաժամանակ հուշս հայտնում, որ երիտասարդ գրողները կգնահատեն իր ձգտումը, իր գործը կշարունակեն, և խոսակցական լեզուն գրական մշակման ենթարկելով՝ աշխարհաբարի համար սկսված «գրական հեղափոխությունը» հաղթանակով կապակեն:

«Ռյուրի Բլասի» լեզվի մասին ժամանակին թեր ու դեմ կարծիքներ շատ են հայտնվել: Հակոբ Պարոնյանը, որը Ռուսինյանի լեզվական քմահաճ նորամուծությունների դեմ էր, սրամտորեն նշում է. «Վիքթոր Հյուկոյի հաճությամբ՝ անոր «Ռյուրի Պլաս» եղբրգը թարգմանեց և քաջությամբ սպանեց Վրյուրի Պլաս, ինչպես որ ուրիշ մեկն ալ նույն հեղինակին նոթը Տամ եկեղեցին քանդեց... թարգմանելով»¹: Ուրիշները «Ռյուրի Բլասի» լեզուն գտնում էին «խժալուր»: Իսկ Երվանդ Օտյանը նույն թարգմանության մասին գրում է. «Եթե Գոռնեյլ ու Ռասին իրենց արժանի թարգմանն ունեցած են մեր մեջ Հյուրմյուղյանով և Բագրատունիով, Վ. Հյուկո Ռուսինյանն լավագույնը չէ ունեցած: Անշուշտ խժալուր թարգմանություններ կան հայերեն, նույնիսկ Ֆրանսացի մեծ գրագետին գործերեն, բայց երբեք «Ռյուրի Պլասի» թարգմանությունը խժալուր չէ. բնդհակառակը, տիրող հատկությունն է ներդաշնակությունը»²: Այդ. ապացուցելու համար Օտյանը քաղվածքներ է բերում հիշյալ թարգմա-

1 «Թատրոն», № 2874, էջ 57: Մյուս ակնարկությունը վերաբերում է Մեսրոպ Նուպարյանի «Փարիզի Աստվածամոր տաճարը» վեպի թարգմանությանը, որ վերնագրված էր «Նոդր Տամ» (տե՛ս Արփիար Արփիարյանի «Քննադատություն Նուպարյան թարգմանության» վերնագրով հոդվածը. «Արևելք», 1884, № 194, էջ 3):

2 «Մասիս», 1892, № 3970, էջ 247:

նությունից: Իսկ Վահրամ Փափազյանը իր հուշերում պատմում է, թե 900-ական թվականներին պոլսահայ բեմի վրա Ռյուի Բլասը անձնավորել ցանկանալով, դիմել է բանաստեղծուհի Սիրիլին՝ խնդրելով, որ հիշյալ թարգմանության լեզուն հարթացնի, որովհետև «Ռուսինյանը ուլտրաարիստիկ և գործածությունից ընկած, հնացած բառերով, Հյուգոյի պիեսը վերածել էր հայերենի, որի կարգալն իսկ, էլ ո՛ւր մնաց արտասանելը, անհնարին էր»¹:

Ռուսինյանի լեզվի մասին գաղափար տալու համար բերում ենք հիշյալ դրամայի շորրորդ գործողությունից մի պարբերություն (խոսողը Ռյուի Բլասն է).

Արդ պետք է, տիկին, ձեզ խոստովանիմ:
Ձեռ տի մերձենամ: Անկեղծ կը խոսիմ,
Ձեռ ես հանցավոր ձեր կարծածին չափ:
Կըզգամ, ինչպես որ կը տեսնեք և դուք,
Իմ խաբեությունս որքան սոսկալի
Տ'երևա ձեզի... դյուրին չէ պատմել:
Բայց սակայն բնավին հոգիս չէ վատթար:

Ուղիղ եմ ի բնե: Սերն ինձ մոլորցուց:
Ձեմ զիս պաշտպանեմ: Գիտեմ լավ, պետք էր
Ճար մը գտնելի: Մեղքը գործված է:
Սակայն, ճշմարիտ, տեսեք, հա', որբա՛ն
Սիրեցի ես ձեզ:

Նշանակալից է այն, որ Ռուսինյանը իր ջատագոված «արդի լեզուն» մասսայականացնելու համար ընտրում է Հյուգոյի ստեղծագործությունը, թեև նրա բուն նպատակը եղել է, ինչպես հետո պիտի տեսնենք, այդ երկի միջոցով առաջավոր գաղափարներ տարածել հայ հասարակության մեջ:

Մի այլ լեզվաշինարար՝ Գրիգոր Օտյանը, որն իր «Առաջարկություն աշխարհաբար լեզվի վրա» գրքույկում առաջարկում էր աշխարհաբարի և գրաբարի միա-

1 Վահրամ Փափազյան, Սրտիս պարտքը, Երևան, 1959, էջ 64:

ձուլմամբ ստեղծել դրական մի ընդհանուր լեզու (ներա
խռաքերով՝ «հասարակաց լեզուն»), 1874 թվականին
«հասարակաց լեզվով» արձակ թարգմանում է Հյուգոյի
«A Olympio»¹ բանաստեղծությունը: Օտյանի «հասա-
րակաց լեզուն» բավականին խրթին է և անմատչելի
միջին ընթերցողի համար: Ահա, որպես նմուշ, այդ
թարգմանությունից մի քանի տող.

«Ավասիկ դու, որո երկրաքարշն այն խուժան հիանար
ընդ առաքինությունն, նշավակած, զառիվայրի մը վրա
թավալյալ որպես կաղնի դիասպաստ:

«Ավասիկ դու, մախացողացդ անհամար ոտնակոխ և
քրքշաձայն անցավորաց, դու, որո ճակատ վսեմապանծ
ունեի զայլոց ճակատներ վայրահակ:

«Տերեներդ փոշվո մեջ և սեղ ջո արմատ հոլանի
աչաց, ափսոս և չէ ինչ ի քեզ անքոյթ յերկրի և արձա-
գանք և ոչ մի երկինս»:

Ի դեպ, Օտյանն իր այս թարգմանությունը վերնա-
գրում է «Առ հրիմյան, ի Վերթոր Հյուգոյն» և ուղարկում
է «Մասիս» խմբագրությանը: Խմբագրությունը իսկույն
տպագրում է այն²: Ընթերցող հասարակայնության մեջ
առաջանում է բուռն հետաքրքրություն, ոմանք խան-
դավառվում են, որ տիեզերահռչակ Վիկտոր Հյուգոն
բանաստեղծություն է ձոնել Մկրտիչ Խրիմյանին, ուրիշ-
ները՝ «Մասիս» խմբագրությանը հարցեր են տալիս:
«Մասիս» խմբագիր Կ. Ություճյանը նույն հարցով դի-
մում է Օտյանին: Վերջինս պատասխանում է, թի ինքն
է իր թարգմանությունը Խրիմյանին ձոնել: Դրա վրա
Ություճյանը «Մասիս» № 1585 համարում բացատրում
է կատարված թյուրիմացությունը, առանց հիշատակելու
թարգմանչի անունը:

¹ "Oeuvres Complètes". T. I, Les Voix Intérieures, p. 39.

² «Մասիս», 1874, № 1583. Թարգմանչի անունը թերթում նշված
չէ. մենք այն պարզել ենք Հր. Ասատուրի հուշերի շնորհիվ. տե՛ս
Հր. Ասատուր, Դիմաստվերներ, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 55:

Հակոբ Պարոնյանը, որն ակնհայտորեն ուրախացել էր, որ Հյուգոն բանաստեղծություն է ձուլել սիրելի խրիմյանին, վերոհիշյալ բացատրությունը կարդալուց հետո իր «Թատրոն» թերթում գրում է. «Մասիս» մեծ ծառայություն քաժ կըլլա, եթե իր հրատարակելիքներուն վրա նախ աղեկ տեղեկություն առնե, ու վերջը հրատարակե: Բանի մը նախ ճշմարտության կերպարանք տալ ու վերջը շինծու ըլլալը ծանուցանելը, եթե անաշառությամբ խոսինք, խաբեություն է: Կը ցավինք, որ «Մասիս» այդ ոտանավորով առիթ տվավ խրիմյանին ուխտյալ թշնամիներուն, որ նորին սրբազնության սրտին վրա նոր վերքեր բանան»¹:

Կեզվապալքարի եռանդուն գործիչներից մեկը՝ Մինաս Զերազը, 70-ական թվականներին ստեղծում է իր «ընտրողական հայերենը» և մշակում համապատասխան քերականական կանոններ: Իր հակառակորդներին ապացուցելու համար «ընտրողական» աշխարհաբարի ձևունությունն ու դյուրաթեքությունը, Զերազը 1877 թ. թարգմանում և «Արևելյան մամուլում» տպագրում է Հյուգոյի «A mademoiselle Fanny de P.»² բանաստեղծությունը «Ան օրիորդ Ֆաննի տը Բ» վերնագրով: Այդ առթիվ նա գրում է. «Կը շարունակեմ նախորդ հոգվածս և կը ներկայացնեմ ձեզ ապացույցներ, որք պիտի հաստատեն, թե ընտրողական աշխարհաբարն՝ արձակի այնքան հարմար՝ ոչ նվազ հարմար է ոտանավորին: Ոչինչ ավելի դժվար է, քան հանգավոր ոտանավորի թարգմանել մի օտար հեղինակի երգերն, այլ ընտրողական աշխարհաբարն կարող է լուծել այդ կնճիռ: Վկա են հետագա երեք տաղերն, զորս փոխ կառնում ֆրանսական քնարի վեհագույն ներկայացուցիչներն: Թող անաշառ

¹ «Թատրոն», 1874, № 49, էջ 1:

² „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Rayons et les Ombres, p. 17,

դատավորներ բաղդատեն թարգմանությունս բնագրի հետ, և պիտի համոզվին, թե անհնար է ավելի հարադատ լինել»¹։

Այնուհետև Չերազը տալիս է Վիկտոր Հյուգոյի, Լամարթինի և Ալֆրեդ դը Մյուսեի բանաստեղծություններից մի-մի թարգմանություն։

Ահա Հյուգոյի երկի թարգմանությունից երկու քառատող.

Ո՛ր դու, ում միշտ հասակդ է պահպան,
Խնդա՛, դի դեռ կը ժպտի քեզ ամեն բան։
Խաղեր խաղա՛, երգեր երգե՛, լե՛ր մանուկ,
Ծաղիկ լե՛ր դու, լե՛ր արշալույս գեղարույր։

Գալով բախտին, մի՛ խորհիր դու յուր վրա.
Երկինք է սև և կյանքն է խավարյա.
Աշխարհիս վրա ի՞նչ կը գործեն մարդն, ավա՛ղ,
Ստվերի մեջ կը հանն ճիկ աղավաղ։

Վերջում, դիմելով իր հակառակորդներին, Չերազն ասում է. «Կը հուսամ թե այսքան ապացույցներ պիտի բավեն ձեզ, պարոն Գրաբարյաններ»։

Լեզվապաշարը 80-ական թվականներին նոր թափ է առանում։ Գրաբարի թունդ կողմնակիցները, դասական լեզվի համար պայքարը շարունակելու մտադրությամբ՝ 1886 թվականից (մինչև 1889 թ.) հրատարակում են ոսկեդարյան գրաբարով մի հանդես, որը կոչվում է «Ճաշակ ոսկեդէն դպրութեան»։ Այդ հանդեսում, բացի ինքնուրույն ստեղծագործություններից, նրանք տպագրում են նաև եվրոպական գրողների երկերից թարգմանություններ, որոնց թվում և Հյուգոյի մի շարք բանաստեղծությունները։ Վերջիններից է, օրինակ, գրաբարի ամենակրքոտ պաշտպան Հակոբ Գուրգենի թարգմանած «Pour les pauvres»² («Աղքատների համար») երկը, որ

¹ «Արևելյան մամուլ», 1877, № 11, էջ 113—116։

² „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Feuilles d'Automne, p. 30.
118

թարգմանիչը վերնագրեւ է «Գթություն»¹: Ահա առաջին տունը.

Տո՛ւբ, մեծատունք, քոյր աղօթից է ողորմութիւն:
Եղո՛ւկ, յորժամ ծեր ոք առ վիմակերտ սեամս ձեր,
Ընդարմացեալ ի ձմերանէ, կայցէ ի գուն ընդունայն,
Յորժամ մանկտի մատաղօրեայ ձեռք ցրտակէզ կարմրացեալք,
Ժողովիցեն առ ոտըս ձեր շուայտութեան ինչ փըշրանս,
Ամենակալ Տէր Աստուած դարձուցանէ զերեսս ի ձէնջ:

Այս և ձեռքի տակ գտնվող բաղմամբիւ ալ օրինակներ վկայում են, որ գրական լեզվի մասին ներհակ մտաեցում ունեցող հոսանքների պայքարը արտահայտվել է նաև Հյուզոյի երկերի թարգմանություններում:

10

Դեմոկրատական և լիբերալ հոսանքները 70—90-ական թվականներին մամուլի և գրականության միջոցով հետևողականորեն շարունակում են գաղափարական պայքարը կղերա-պահականողականների դեմ: Հակոբ Պարոնյանը իր «Թատրոն» թերթում սպանիշ ծաղրի է ենթարկում բարձրաստիճան հոգևորականներին: Ծերենցը անողոր պայքար է մղում կաթոլիկ հայերի պատրիարք Անտոն Հասունյանի դեմ: Պռեշյանը «Յեցեր»-ում և Բաֆֆին «Կայծեր»-ում մի կողմից քննադատում են հոգևորականությունը, մյուս կողմից՝ հոգևորականների բարոյական կերպարի բարձրացման և կուլտուրականացման պահանջ են դնում: Գր. Արծրունին «Մշակ»-ի էջերում սուր պայքար է ծավալում կրոնամոլների դեմ, ձգտելով սահմանափակել նրանց դերը հասարակական կուլտուրական կյանքում: Հայ մտավորականները ոչ միայն հողվածների և գեղարվեստական ինքնուրույն

¹ «Ճաշակ ոսկեղէն դպրութեան», 1886, № 4, էջ 73:

ստեղծագործություններէ, այլև ուս ու եվրոպական հեղինակների երկերից կատարած թարգմանությունների միջոցով դիմակադերժ են անում հետադեմ կղերականներին: Այդ ոգով նրանք թարգմանում են և Հյուգոյի այն գործերը, որոնցում հանձարեղ գրողը բռնուն կրքոտությամբ բացահայտում է հոգևորականության վերնախավի ռեակցիոն գործունեությունը: Նախ նշենք, որ Հյուգոն ընդհանրապես թշնամի չէ հոգևորականությանը: Դրա ասպարոջն այն է, որ «Թշվառների» մեջ նա համարյա իդեալականացնում է Բիենվերնյու հալիսկոպոսին: Հյուգոն թշնամի է այն հոգևորականներին, որոնք կարված են ժողովրդից, որոնք Քրիստոսի անունը շահագործելով կեղեքում են մասսաներին, մտահոգված են միայն իրենց փարթամակեցությամբ, չեն ծառայում իրենց բարձր կոչմանը: Ահա այդպիսիներին է նա անխնա դատապարտում իր «Christ au Vatican» չափածո երկում, որը թատերագիր Ս. Հեբրմյանը թարգմանում է նույնպիսի նպատակով և հրատարակում 1871 թվականին, Կ. Պոլսում, «Քրիստոս ի Վատիկան»¹ վերնագրով:

Իսկ «Le Pape»² («Պապը») ընդարձակ չափածո երկում (մոտ 55 էջ) Հյուգոն ձաղկում է բարձրաստիճան կղերականների կեղծիքը, նենգությունը, հասարկությունը: Այդ երկը թարգմանում է «Արշալույս Արարատյանի» խմբագիր Հ. Կ. Սվաճյանը և առանձին գրքով հրատարակում 1879 թ., Զմյուռնիայում³: Հիշյալ երկում Հյուգոն ցույց է տալիս հալիսկոպոսների վերաբերմունքը դեպի ժողովուրդը: Ըստ վերջիններիս ժողովուրդը ստեղծված է միայն հնազանդվելու և ծառայելու, կարիք չունի կրթության. «հարկ չէ շատ դպրոց, ուսմունք՝

1 Վ. Հյուգո, Քրիստոս ի Վատիկան, Կ. Պոլս, 1871, թարգմ. Ս. Հեբրմյան:

2 „Oeuvres Complètes“, T. II, Le Pape.

3 Վ. Հյուգո, Պապը, Զմյուռնիա, 1879:

բնավ», նրա միակ զիրքը պետք է Աստվածաշունչը
լինի, իսկ նրա բարձրացումը կայանում է եկեղեցու աս-
տիճաններից ծնրադիր մազլցելու մեջ:

Երբ նոքա, ծնրադիր, յաստիճանս տաճարին
Դեպի մեզ եկանն, բարձրացումն է նոցին...

«Պապի» միջոցով Հյուգոն միաժամանակ մատնա-
նշում է զործունեության այն ուղին, որով կղերը պետք
է ընթանա: Այդ տեսակետից շափաղանց ուշադրավ են
հետևյալ խոսքերը.

Կրոնավո՛ր, մարդոց մեջ լի է վիրտն և տրտունջ,
Մինչ պաճույճն զազիր քույդ զանձամբ պատե շուրջ:

Օ՛ն, ի բա՛ց զարդերեդ,

Հանե՛ թագդ այդ գլխեդ:

Կրոնավո՛ր, զանձդ որմե՞ դողար—աղքատնն:

Գիտցիր, որ կան նոթիր և ցուրտեն մսողներ,

Գիտցիր, զի կիները յօտարին զիմեն ձոց,

Զի հարուստն է մօլի և աղքատն անոթի:

Կրոնավո՛ր, ետ զարձուր այդ զանձերն աղքատաց,

Զարդն անոնց՝ կը վալլի, մեզ՝ հաղուստ պատառված:

«Պապը» հայացնելով, Սվաճյանը փաստորեն նույն
պահանջներն է դնում հայ կղերի առաջ: Չէ՞ որ նրա
ժամանակակից հայ իրականության մեջ ևս մասսաները
կեղեքվում են, տգիտության մեջ պահվում, այնինչ
բարձրաստիճան եկեղեցականները ժողովրդի հաշվին
վարում են ճոխ ու փարվամ կյանք:

Թարգմանիչը գրքի սկզբում առաջաբանի փոխարեն
գետեղել է Կ. Ստեփանյանի նամակը, որտեղ ասվում է,
թե այդ գիրքն իրոք անհրաժեշտ է հայ հասարակության
համար, քանի որ նրա բովանդակությունը կծառայի
զգաստացնելու կրոնավորներին, որոնք կողոպտում են
ժողովրդին և հասարակության կյանքը բարոյապես
ապականում: «Բանաստեղծին այս գործը,— ասում է
նամակագիրը,— ժողովուրդին ամբողջութենեն անման

համակրություններով կընդունվի և որով աղքատը կսփոփվի, անմխիթարը կուրախանա և կղերը կմտածե»:

Հայ առաջապետը մտավորականությունը մի կողմից քննադատում էր կղերի կամայականությունները, մյուս կողմից՝ բուռն պայքար մղում կաթոլիկ հոգևորականության և հատկապես ճիզվիտների դեմ, որոնք ձգտում էին հայերին դավանափոխ անել: Փորձը արդեն հայ մտավորականներին ցույց էր տվել, որ կաթոլիկությունը քարոզում է կույր պաշտամունք դեպի Վատիկանը, թրմորեցնում է ազգասիրության և հայրենասիրության զգացումները: Ավելին, դավանափոխությունը միայն երկպառակություն է առաջացրել հայ ժողովրդի մեջ: Դրա համար էլ հայ դեմոկրատիան ուժեղ դիմադրություն էր ցույց տալիս ամեն անգամ, երբ կաթոլիկական պրոպագանդի նոր արշավանք էր սկսվում հայ իրականության մեջ: Օրինակ, երբ 1881 թ. ճիզվիտները Տրապիզոնում նոր դպրոց հիմնադրեցին կաթոլիկություն տարածելու նպատակով, հայ մամուլում սկսեցին երևալ ճիզվիտների դեմ ուղղված հոդվածներ, որոնցից մեկն էր Եղիա Տեմիրճիպաշյանի «Հիսուս ի Հայաստան»¹ վերնագրով ցասումնալից հոդվածը: Նրանում հեղինակը Տրապիզոնի հայերին զգուշացնում է, որ Հիսուսյաններ (իմա՝ ճիզվիտների) դպրոցում հայ աշակերտները պիտի սովորեն միայն խոնարհվել Հռոմի պապի հեղինակության առջև, պիտի սովորեն ատել իրենց ծնողներին, ատել իրենց հայրենիքը. «Կորսված է այն մարդը, որ Հիսուսյան ընկերության իշխանության ներքև մտած է,— ասում է նա,— կորսված է այն ազգն, ոյր դավակաց դաստիարակությունն հիսուսյանց ձեռքն ինկած է, կորսված է մեր Հայաստանն, եթե հայք չհալածեն իրենց ծոցեն այդ Հիսուսյաններն, եթե թողուն, որ Լուսավորչի տան վրա շուք տա Լոյսլայի տունն, եթե սև մառդեռուն

¹ «Մասիս», 1881, № 3041:

հանձնեն իրենց որդիկաց սպիտակ սիրտն, մատաղ միտքն ու ամբիժ հոգին, ի մի բառ՝ սև մարդերուն հանձնեն հայոց ապագան»:

Յուլյց տալու համար, թե եվրոպական ժողովուրդների մեջ ճիզվիտները մի ժամանակ ինչպիսի քայքայիչ գործունեություն են ծավալել, Տեմիրճիպաշյանը վկայակոչում է Վիկտոր Հյուգոյին և թարգմանում Ֆրանսիայի Ազգային ժողովում 1850 թ. նրա արտասանած ճառի այն մասը, որ վերաբերում է ճիզվիտներին: Այդ ճառում Հյուգոն պահանջում է ֆրանսիական դպրոցներից վերացնել ճիզվիտների վերահսկողությունը: Վերջիններիս հետադիմական էությունը մերկացնելու նպատակով Հյուգոն պատմում է, թե հավատաքննության ժամանակաշրջանում նրանք հինգ միլիոն մարդ են այրել խաբույկի վրա, նույնիսկ մեռելներին են գերեզմանից հանել ու վառել որպես հերետիկոսների: Նա փաստերով ցույց է տալիս, որ ճիզվիտները կործանել են իտալական քաղաքակրթությունը և արատավորել Իսպանիայի փառքը: Ապա դիմելով ճիզվիտներին, բոցաշունչ հռետորն ասում է. «Ահա ձեր գործերն ու ձեր գործերի արդյունքները: Դուք մարեցիք այն հնոցը, որ կոչվում էր Իտալիա, և կործանեցիք այն հսկան, որ կոչվում էր Իսպանիա: Մեկը մոխիր դարձավ, մյուսը՝ ավերակ: Իսկ ի՞նչ եք ուզում դարձնել Ֆրանսիան»: Եվ հեզնությամբ բացականչում է. «Դեռ խոսում եք դատարարակության անունից և պահանջում ուսուցանելու ազատություն: Եկեք անկեղծ լինենք, փաստորեն դուք չուսուցանելու ազատություն եք պահանջում»¹:

Հյուգոյի ճառի թարգմանությունը տալուց հետո Տեմիրճիպաշյանը ավելացնում է, թե Իսպանիան, Իտալիան և Ֆրանսիան ժամանակի ընթացքում հետզհետե թոթափեցին ճիզվիտների բարոյական իշխանության

¹ Այս պարբերությունը տալիս ենք բառացի թարգմանությամբ:

«անբանացուցիչ լուծը» և այժմ հսկայաքայլ առաջադիմություն են կատարում: Այնուհետև հողվածագիրը խորհուրդ է տալիս երբեք չմոռանալ Հյուզդոյի նախազգուշացումը:

Հայ տաղանդավոր գրողը իր հողվածն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Իցիվ թե հայք ալ օգուտ քաղեն պատմության թանկագին դասերեն, և որպես ժանտամահեն՝ երկնչին Հիսուսյան ընկերութենեն»:

Հյուզդոյի հիշյալ ճառի լրիվ թարգմանությունը Հայություն Սվաճյանը դեռ 1861 թվականին «Մեղու»-ում տպագրել էր տարբեր հանգամանքների բերմամբ և տարբեր նպատակով: Այն ժամանակ Սվաճյանն այդ ճառը օգտագործել էր պայքարելու համար Չամուռճյանի այն դրույթի դեմ, թե հայ դպրոցներում պետք է իշխի եկեղեցու վերահսկողությունը: Դրանից քսան տարի անց, Տեմիրձիպաշյանը նույն ճառն է օգտագործում ճիզվիտների պրոպագանդիստական քայքայիչ գործունեության դեմ պայքարելու նպատակով:

Ծերենցը կաթոլիկական բարոյչության դեմ 1885 թ. գրած իր ծավալուն հողվածում՝ ցույց է տալիս, թե հայ ժողովրդի հասարակական կյանքում որքան վնասակար և պառակտիչ դեր է կատարել դավանափոխությունը: Դավանափոխության մասին զարգացրած մտքերը նա հիմնավորում է Հյուզդոյի այն ասույթի վրա, թե որևէ ժողովրդի համար միասնական կրոնը հանդիսանում է մի մեծ ուժ, իսկ դրսից ներմուծված որևէ նոր կրոն կարող է քայքայել տվյալ ժողովրդի ազգային կյանքը և կամ՝ ըստ Ծերենցի բառացի թարգմանության՝ «Ունենալ յուր կրոնը հատուկ իրեն ազգին համար՝ մի մեծ զորություն է: Օտար պապ մը ազգային կյանքը կը կորզեն»: Ծերենցը Հյուզդոյի այս խոսքերը բերում է որպես բնաբան, իսկ հողվածում դրանց նորից անդրադառնա-

1 Տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1885, № 39 և № 40:

լով, ասում է. «Ժամանակիս գրական հանճարներն մին, զոր լորտ Պայրոնի ազգակիցք դարուս հսկան անվանեցին, այսպես կը խորհրդածե, և մեզ համար սիրելի է կրկնել այս ճշմարտությունը»: Այնուհետև հայ ականավոր վիպասանը լուսավորչական կղերին կոչ է անում աշակրջորեն հսկել և թույլ չտալ, որ ժողովուրդն ընկնի օտար եկեղեցու գիրկը, ինչպես այն եղել էր Լեհաստանի հայերի հետ:

11

Հայ հասարակական մտքի առաջավոր ներկայացուցիչները 1870—1890 թթ. ևս շարունակում են թարգմանել Հյուզոյի ծավալուն աշխատությունները՝ վեպերը, պատմվածքներն ու դրամաները, որոնցում դեմոկրատ հեղինակը արծարծում է սոցիալական ընդհանուր պրոբլեմներ: 1871—1872 թթ. Մ. Նուպարյանը թարգմանում է «Փարիզի Աստվածամոր տաճարը» վեպը և երեք հատորով լույս ընծայում Զմյուռնիայում, «Նոդր-Տամ» վերնագրով: Պիտի ասել, որ մոտ 35 մամուլի ծավալով այս գրքի թարգմանությունը կապված էր լեզվական մեծ դժվարությունների հետ, որովհետև այնտեղ, բացի ֆրանսերենի ոճական հին դարձվածքներից, հեղինակը առատորեն օգտագործել է նաև ժարգոնը և լատինական, իտալական ու իսպանական լեզուներից բաղմամբով ասույթներ ու նախադասություններ, որոնց ճշգրիտ թարգմանություն համար հարկավոր էր իմանալ այդ լեզուները և կամ ձեռքի տակ ունենալ այլ լեզվով մի հաջող թարգմանություն. Սակայն Նուպարյանը բացի ֆրանսերենից ուրիշ օտար լեզու չէր իմանում: Ինչ վերաբերում է այլ լեզուներով գրված նախադասություններին, ապա նա դիմել է, ինչպես ինքն է ասում իր առաջաբանում, մասնագետների օգնությանը:

Նուպարյանի թարգմանության մասին նորայր Բյու-
ղանդացին՝ ՖրանսաՀայ մեծահատոր բառարանի հեղի-
նակը, 1884 թ. առանձին գրքով լույս է բնծայել 31 էջից
բաղկացած մի գրախոսական՝ «Քննադատություն Նու-
պարյան թարգմանության՝ Վիքդոր Հյուկոյի «Նոգր-
Տամ»-ին» վերնագրով։ Այդպիսի ծավալուն գրախոսա-
կանը, այն էլ սրանից ութսուն տարի առաջ գրված, ու-
շագրավ մի հրեույթ է հայ գրաքննադատության պատ-
մության մեջ։ Հեղինակը ամիսուկես աշխատել, բնագրի
հետ տող առ տող համեմատել է թարգմանությունը,
ապա մատնանշել թույլ տրված սխալները և տվել դրանց
ճիշտ, պատճառարանված թարգմանությունները։ Բյու-
ղանդացու բերած օրինակներից կարելի է հետևել,
թե «Նոգր-Տամի» թարգմանությունը բավականին թերի
է եղել։ Գրախոսի կատարած համեմատությունների մի
ժառը մենք ստուգել ենք բնագրի հետ, և պիտի ասել, որ
նրա գրախոսականը լուրջ ուսումնասիրություն լինելով
հանդերձ, զուրկ է չափազանցություններից։ Բերենք
մի տիպական օրինակ. Նուպարյանը *Très redouté*
seigneur նախադասությունը թարգմանել է «ամենա-
ահեղ տեր», իսկ գրախոսը այդ սխալ համարելով, պա-
հանջում է *redouté* բառն անպայման «ահալոր» թարգ-
մանել, մինչդեռ այն փաստորեն նշանակում է ահ աղ-
դող և, տվյալ դեպքում, կարող է, ամենայն իրավամբ,
թարգմանվել «ահեղ», մանավանդ որ «ահեղը» բնգուն-
ված մակդիր է եղել մի շարք թագավորների համար,
ինչպես, օրինակ, «Իվան Ահեղ»։ Ի դեպ, այդ նախադա-
սությունը Նուպարյանի պես է թարգմանել նաև նույն
վեպի սովետահայ թարգմանիչ Վահե Միքայելյանը.
վերջինիս մոտ գրված է «ահեղագույն տիրակալ»¹։

¹ Տե՛ս Վիկտոր Հյուգո, Փարիզի Աստվածամոր տաճարը, Երևան,
1953, էջ 45, 10-րդ տող։

Հիշյալ քննադատականում նկատելի է նույնպես, որ հեղինակը թարգմանչից պահանջում է բառարանային ճշգրտություն և մերժում է գեղարվեստական նկատառումով կատարված որևէ շեղում բնագրից:

Անդրադառնալով Ն. Բյուզանդացու հոգվածին, Արփիար Արփիարյանը իր ժամանակին գրել է. «Գուցե ոմանք առարկեն, թե պ. Նորայրի քննադատությունը խիստ է, և կրնա մինչև իսկ մահաբեր լինիլ երիտասարդ տաղանդի մը վարդացման. սակայն տարբեր կերպով մտածողներ ալ պակաս չեն: Խիստ քննադատությունը երբեք անդամալույծ չընեն գրականությունը: Արդեն տկար ծնած արարածներն անտարակույս շուտով հուսաբեկ կը լինին, սակայն կորովի մտքերու, զորավոր կամքերու բարգավաճման սքանչելի միջոց է քննադատությունը»¹: Այնուհետև Արփիարյանը հայտնում է, թե Նուպարյանը խոստովանել է, որ «Նոգր-Տամ»-ի թարգմանությունը հանդուգն գործ էր: Բայց հետագա տարիների ընթացքում,— շարունակում է նա,— Նուպարյանը հարատևորեն աշխատելով՝ ձեռք է բերել գրական ու լեզվական բավականաչափ պաշար:

Ն. Բյուզանդացու դիտողությունների հիման վրա Նուպարյանը 1885 թ. վերանայել ու վերամշակել է «Նոգր-Տամ»-ի թարգմանությունը, որը և մտադրել է նորից հրատարակել: Բայց այդ մտադրությունը, մեզ անհայտ պատճառներով, չի իրագործվել:

Հյուգոյի «Կլոդ Գյո» վիպակը 1872 թվականին պարբերաբար լույս է տեսնում Հարություն Սվաճյանի «Մեղու» հանդեսում², Խաչիկ Օտյանի թարգմանությամբ: «Կլոդ Գյո»-ի մեջ Հյուգոն մարմնավորում է այն միտքը, թե Ֆրանսիայում գոյություն ունեցող թշվառության և

¹ «Արևիկ», 1884, № 194, էջ 3:

² «Մեղու», 1872, № № 101—111: 101-րդ համարից «Մեղվի» խմբագրությունը սկսում է վարել Հակոբ Պարոնյանը:

դրանից բխող հանցագործությունների պատասխանատուն բուրժուական դասակարգն է և այդ դասակարգը ներկայացնող կառավարությունը: Վերջում, խոսքն ուղղելով Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի երեսփոխաններին, նա գոչում է. «Ժողովուրդը անոթի է, ժողովուրդը կը մսի: Թշվառությունը դանի ռճրագործության կամ մոլություն կը մղե, ըստ սեռին: Գթացե՛ք ժողովուրդին, որո որդիքը կը խլե թիարանը, և աղջկունքը... Դուք խիստ շատ եղեռնագործ ունիք, խիստ շատ պոռնիկ ունիք: Ի՞նչ կապացուցանեն այս երկու խոցերը: Այն, թե ընկերական մարմինը ախտ մը ունի իր արյան մեջ: Ահա դուք ժողովված եք խորհրդակցիլ հիվանդին մահճին սնարը. հիվանդության՝ մը զբաղեցե՛ք»: Այնուհետև Հյուգոն քննադատում է կառավարությանը, որ փոխանակ հասարակական ախտի պատճառները վերացնելու, ընդհակառակն, անողոր օրենքներ է սահմանում՝ դրա արդյունքները ջնջելու համար: «Պարոններ՛ր,— ասում է նա,— Ֆրանսայի մեջ տարվե տարի շատ գլուխ կը կտրվի: Քանի որ խնայողություններ ընելու ելեր եք, այդ գլուխներուն վրա ըրեք ձեր խնայողությունները: Քանի որ պաշտոններ կուզեք բառնալ, բարձեք դահճի պաշտոնը: Ձեր ութսուն դահիճներուն տված թոշակներով կրնաք վեց հարյուր դաստիարակ պահել»:

«Կլոդ Գյո» վիպակի առաջին թարգմանությունը, ինչպես ասել ենք, տպագրվել է 1869 թվականին, Թիֆլիսի «Հայկական Աշխարհ» ամսագրում: Բայց այդ թարգմանության մեջ Հյուգոյի վերոհիշյալ խոսքերը բացակայում են: Մեզ հայտնի չէ թարգմանի՞չն է այդ էջերը գանց առել, թե՞ ցարական գրաքննիչն է ջնջել:

«Կլոդ Գյո»-ի հայերեն երրորդ թարգմանությունը պատկանում է թատերագիր և հրապարակախոս Ալեքսանդր Աբելյանի գրչին: Աբելյանն իր թարգմանությունը հրատարակում է 1886 թվականին, Թիֆլիսում, առան-

ձին դրքով և այն ձոնում Բաքվի իր բանվոր ընկերներին՝ հետևյալ մակագրությամբ. «Նվեր՝ Բաքվում Պ. Շահգեղանյանցի երկաթի գործարանի հայ գործավորներին, իրանց գործակից ընկեր թարգմանողից»։ Արեւլանի առաջաբանից պարզ յերևում է, որ սոցիալական հարցեր արծարծելու նպատակով է նա թարգմանել այդ գիրքը. «Սրանից 52 տարի առաջ, — գրում է նա, — այն է՝ 1834 թվին, Ֆրանսիայում դուրս եկավ «Կլոդ Գյո»-ն աշխարհահռչակ Վիկտոր Հյուգոյի գրչի տակից, յուր նմանի մեջ առաջինը, որ բողոքում է ավազակների դրության մասին, արդարացի մեղադրելով հասարակութունը և գիտության ծուռ ուղղությունը՝ իբրև բոլոր շարյաց ծնողներ»։

Հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ «Կլոդ Գյո»-ի առաջին թարգմանությունից երկու տասնամյակ հետո, ներկա թարգմանության մեջ ևս բացակայում են այն էջերը, որոնցում Հյուգոն դատապարտում է Ֆրանսիայի կառավարությանը՝ ժողովրդի թշվառության համար։ Ուստի դժվար չէ գուշակել, թե երկու դեպքում էլ այդ բացթողումը արվել է ոչ թե թարգմանիչների, այլ ցարական գրաքննիչների կողմից, որոնք իրենց թուրք պաշտոնակիցներից ավելի ընթերցասեր լինելով, հայտաբերում և ջնջում էին տիրող իրավակարգի դեմ ուղղված բացահայտ արտահայտությունները։ Չէ՞ որ նույն ցարական գրաքննությունը «Սովրեմեննիկ»-ին էլ արգելել էր «Թշվառների» պարբերական թարգմանությունը շարունակել։ Սակայն Արեւլանը հիշյալ բացթողումը լրացնում է՝ Հյուգոյի հայտնած մտքերն ինքը շարադրելով իր առաջաբանի մեջ։ Միայն թե՝ ժողովրդի թշվառության պատճառները փոխանակ կառավարությանը վերագրելու, նա խոհեմորեն վերագրում է «հասարակությանը», համոզված, որ ուշիմ ընթերցողը կկռահի, թե հասարակությունն ասելով ում պետք է հասկանալ։

Հիշյալ առաջաբանում ուշագրավ է նաև այն, որ Աբելյանը Հյուգոյի քաղաքական հայացքները սերտորեն կապակցում է իր ժամանակի իրականության հետ. «Մեզ՝ կովկասցիներիս համար,— ասում է նա,— երբեք այդ գիրքը հին չէ, և երկար հին չէ լինելու, քանի որ Թիֆլիսը, Շամախին, Շուշին և բոլոր կովկասյան դավառները լցնում են բանտերը ամեն օր նորանոր Կլոդ Գյոններով»։ Բայց թարգմանիչը միայն փաստեր արձանագրելով չի բավականանում, նա մատնացույց է անում դրանց ստեղծողին. «Հյուգոն... ամեն մեկիս ցույց է տալիս և համոզում, թե արդարև ինքը՝ հասարակութունն է ստեղծում և՛ գողերին, և՛ ավազակներին, և՛ մարդասպաններին», եղրակացնում է նա։

«Կլոդ Գյոն»-ի թարգմանության առթիվ «Մշակի» մեջ տպագրվում է մի հաղորդում, որտեղ ասվում է. «Նյութը, որ ընտրել է պ. Աբելյանց իր թարգմանության համար, շատ լավ է, և ուրեմն ուսանելի... Խորհուրդ ենք տալիս հայ հասարակությանը առնել պ. Աբելյանցի թարգմանած գրքույկը»¹։

Հյուգոյի սոցիալական բովանդակությամբ հագեցված գործերից մեկն է նաև «Մահապարտի վերջին օրը», որը Բարթոլ Մադաքյանի թարգմանությունից տասը տարի հետո՝ 1873 թ. Կ. Պոլսում դարձյալ լույս է տեսնում այլ թարգմանությամբ։ Իսկ 1887 թ. այն թարգմանում է Ալ. Աբելյանը և հրատարակում Թիֆլիսում։ Իր առաջաբանում Աբելյանը գրում է, թե մահապարտի ժյուրի անդամներն են, որքան հոգեկան անլուր տանջանքները, որ մահապարտը ապրում է մինչև կառավարան կամ կախաղան բարձրանալը։ Այնուհետև նա ավելացնում է հետևյալ նշանակալից խոսքերը. «Եթե մի ոք, որ երբեք մի րոպե չուր կյանքում չէ մտածել այն զոհերի մասին, որոնց գլխին մարդկային արդարադատու-

¹ «Մշակ», 1886, № 71, էջ 2, «Ներքին լուրեր» բաժնում։

թյունը ժամանակ առ ժամանակ կատարում է յուր անողորմ վճիռը, կարգա այս գրքույկը—նրա սիրտը լցվելու է անբավատելությամբ դեպի մահվան պատիժը»:

Այս վերջին պարբերության մեջ նշանակալից է այն, որ Աբելյանը արդեն խոսում է ոչ թե հանցագործների, այլ զոհերի մասին և միաժամանակ ձգտում է անբավատելություն առաջացնել ընթերցողների մեջ դեպի բուրժուական իրավակարգի անողորմ օրենսդրությունը:

Շիրվանզադեն «Մահապարտի վերջին օրը» գրքի թարգմանության մասին «Արձագանք» շաբաթաթերթում տպագրած իր գրախոսականի մեջ ասում է. «Հարկավ, այդպիսի մի հեղինակության հայերեն տպագրությունը մեր աղքատիկ թարգմանական գրականության համար արժանի է խրախուսանքի: Թարգմանությունը հաջողված է այնչափ, որչափ Հյուգոյի հարուստ և գալարուն ոճը կարելի է թարգմանել մեր անմշակ աշխարհիկ լեզվով»: Անդրադառնալով գրքի բովանդակությանը, գրախոսն ընդգծում է, թե Հյուգոյի բացահայտած փիլիսոփայությունը այնքան խորիմաստ է, որ անջնջելի տպավորություն է թողնում ընթերցողի վրա և «երկար ժամանակ նորա աչքերից չեն հեռանում այն սոսկալի տեսարանները, որ դուրս են բերված այնտեղ»¹:

Հյուգոյի գրած վերջին վեպն է «Իննսուներեք թվականը», որի նյութը վերցված է ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխության շրջանից: Այստեղ Հյուգոն ջերմ համակրանքով նկարագրում է քաղաքական գործիչների ոգևորությունը, հանրապետական զինվորների հայրենասիրությունը, նրանց հերոսական կռիվները հակահեղափոխականների դեմ, նրանց փառավոր հաղթանակը:

¹ «Արձագանք», 1887, № 35, էջ 561—562: Հոդվածը թեև անստորագիր է, բայց պարզվեց, որ այն պատկանում է Շիրվանզադեի գրչին:

«Իննսուներեք թվականը» վեպից որոշ գլուխներ թարգմանում և «Եղբայրը եղբոր դեմ» խորագրի տակ առանձին գրքով 1891 թվականին Թիֆլիսում հրատարակում է Յ. Օ. ստորագրությամբ մի թարգմանիչ, որի ինքնությունը տակավին մեզ չհաջողվեց պարզել: Այդ թարգմանությունը այնքան մեծ ընդունելություն է գտնում ընթերցող հասարակության մեջ, որ վերահրատարակվում է 1898 և 1905 թվականներին:

«Թշվառների» հայերեն թարգմանության երկրորդ, վերամշակված հրատարակությունը սկսում է լույս տեսնել 1885 թվականին: Այս անգամ Չիլինկիրյանն այդ վեպը հրատարակում է հայ հասարակական կյանքի հետ սերտորեն կապված հարցեր հուզելու, Հյուգոյի գաղափարներով ժամանակակից հայ երիտասարդությունը դաստիարակելու նպատակով:

«Թշվառների» առաջին հրատարակության առաջաբանում, ինչպես տեսանք, Չիլինկիրյանը սոցիալական ընդհանուր պրոբլեմներ էր արծարծում, բողոքում էր «ընկերային օրինաց անարդարության և անողորմության դեմ»: Երկրորդ հրատարակության առաջաբանում նա նույն վեպի բովանդակությունը մեկնաբանում է սոսկ ազգային դիրքերից. «Թշվառներու նման գիրքի մը ճշմարտությունները մեր ազգին մեջ վերստին տարածելու հարկը կզգանք այնպիսի ժամանակ մը, ուր հայոց ընկերային կյանքը կը մթազնի», ասում է նա այստեղ:

Տվյալ ժամանակաշրջանում, քաղաքական շարաքառատիկ իրադարձությունների բերմամբ, որոնց արդեն անդրադարձել ենք, արևմտահայերի ազատագրության հեռանկարը տեղումն էր, հայ մասսաները հետզհետե ենթարկվում էին ավելի դաժան կեղեքումների, հալածանքների: Իսկ այդ ծանր օրերին կղերա-պաշտանողական տարրերը ոչ միայն հավանություն էին տալիս սուլթանի վարած քաղաքականությանը, այլև դարձել էին

ներա կամակատարները: Ահա թե ինչու Չիլինկիրյանը վերահրատարակում է «Թշվառները», որի առաջաբանում ասում է. «Հայ կրոնավորներու, հայ դիվանագետներու, հայ գրչակներու այս ազգադավ իրարանցումին ժամանակ, ուր սակավաթիվ են իրենց բարոյական զգայությունը անվրդով պահողները, բնավորությանց գծաւթյան և հոգիներու անկման միջոցին, ուր ստուգիվ վտանգ կը նշմարենք հայության համար, այս գրքին հրատարակիչները մեծ ծառայություն մը կը մատուցանեն ձեռնարկելով «Թշվառներու» տպագրության»:

Չիլինկիրյանը ձգտում է «Թշվառների» վեհ ու խիզախ հերոսների կերպարներով ոգեշնչել ընթերցողին. «Հայ եկեղեցականաց և աշխարհականաց, մանավանդ նոր սերունդը կազմելու պատրաստվող աշակերտաց խորհուրդ կուտանք,— ասում է նա,— ստեպ կարդալու «Թշվառները», ուսումնասիրելու այս երկին հերոսներուն բնավորությունները, որոնք կատարելության տիպարներ են, և որ հետզհետե պարզվելով, զարգանալով՝ անվեհեր մարտիկներ կը հանդիսանան վտանգի ժամանակ, և անձնադիր ստոիկյաններ՝ պարտավորության առջև»:

Նշանակալից է, սակայն, որ թարգմանիչը մասնավորապես մատնացույց է անում Բիենվընչու (Միրիել) եպիսկոպոսի և Մարիուսի կերպարները, որովհետեւ հենց նրանց մեջ է տեսնում բնավորության այն գծերը, որ տվյալ ժամանակաշրջանում հարկավոր էր զարգացնել հայ եկեղեցականի և հայ աշխարհականի մեջ. «Թշվառները»,— ասում է նա,— նվիրական տաճար մըն է... ուր եկեղեցականն արիություն ունի հանուն ավետարանի խոսելու և ըստ այնմ գործելու նաև զորավորներու առջև, անձնական շահը հանրականին զոհելով... ուր աշխարհականը պարտադանցության կամեությանց հրաժեշտ կուտա... և կը կատարե իր պարտքը, այսինքն

կյանքն իսկ կը վտանգե, կը զոհե՝ անմեղը և տկարը պաշտպանելու, թշվառը սփոփելու, անօրենսությունը ապտակելու, արդարության և ճշմարտության առջև արիաբար, անշահասիրաբար, ստոիկյանի հատուկ անխռովությամբ և անձնվիրությամբ երկրպագելու համար: «Թշվառներու» մեջ կը վխտան այս տեսակ բնավորությանց տիպարներ, որոնց ամենեն համակրելիներուն և երևելիներուն երկուքն են՝ Պիենվընյու, որ կրօնավոր մըն է, և Մարիուս, որ աշխարհական մըն է»:

Այնուհետև, Զիլինկիրյանը Բիենվընյուին բնութագրում է որպես զթության և արդարասիրության մարմնացումը, իսկ Մարիուսին՝ որպես ճշմարտության անվեհեր պաշտպանը և «հանրային առաջադիմության» սատարող քաղաքացին:

Եթե մենք Զիլինկիրյանի առաջաբանի վրա երկար կանգ առանք, պատճառն այն է, որ «Թշվառները», հայ իրականության մեջ ամենատարածված գրքերից մեկը լինելով, կարդացվում էր հայ հասարակության բոլոր խավերի կողմից: Ուստի, վեպի հերոսների մասին թարգմանչի տված ցուցմունքը անպայման պիտի որոշ չափով կողմնորոշեր ընթերցողներին: Թե այդ հերոսների կերպարները որքան խոր տպավորություն էին գործում ընթերցողների վրա, այդ մասին մեզ հավաստիացնում են ժամանակակից արժանահավատ վկայություններ, որոնցից բերում ենք մի քանի քաղվածք: Հրանտ Ասատուրը, որը «Թշվառների» վերահրատարակման ժամանակ 23 տարեկան էր, իր հուշերում գրում է. «Կարելի չէ ուրանալ, թե իմ սերունդիս երիտասարդներեն շատեր Զիլինկիրյանի թարգմանած «Թշվառներու» ընթերցումեն մեծապես ազդված են, և Պիենվընյու եպիսկոպոսին ու Ժան Վալթանին, Ֆանթինին ու Քոզեթին, Ժավեռին ու Կավոռշին նկարագիրները շատերուն հոգիին մեջ խորունկ դրոշմ ձգած են: Պերպերյանն է, որ գրած է տեղ մը, թե իր

բարեկամներն մեկը ըսած է իրեն. «Երբ «Թշվառներու» ընթերցումը ավարտեցի, այնչափ ազդվեցա, որ սկսա թշվառներ փնտռել՝ անոնց օգնության հասնելու համար»¹:

Բանաստեղծուհի Անայիսը (ծնվ. 1872) ասում է, թե Հյուգոյի անմոռանալի կերպարները ապրում են և դեռ երկար կապրեն ընթերցողների հիշողության մեջ, կարծես այդ կերպարներն իրոք գոյություն ունեցած, սիրած ու տառապած մարդիկ լինեին²:

Ակնարկելով «Թշվառները» Չոպանյանը գրում է. «Ոչ մեկ վեպ ունեցած է մեր մեջ այն տարածումը, որ այս տարօրինակ գիրքն ունեցավ, ոչ ալ այն խորունկ ազդեցությունը, զոր ան գործած է մեր ժողովուրդին բոլոր խավերուն մեջ: Ֆանթին, Քոզեթ, Ժան Վալժան, Մոնսենյոր Միրիել, Մարիուս, Կավոտո—սիրելի և անմոռանալի դեմքեր—և սլոգալի Թենարտիե ամուլը և դեռ ուրիշ այնքան անձնավորություններ այդ անսահման դյուցազներգության՝ ծանոթ են ամեն մեկ հայու, որպես թե մարդկային պատմության մեկ որոշ բոլակին գոյություն ունեցած իրական էակներ ըլլային»³:

Իսկ Հյուգոյի ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ արձակագիր Օննիկ Զիֆթե Սարաֆը նշում է մի հետաքրքիր փաստ. «Ատեն մը եղած է,— ասում է նա,— որ իր (Հյուգոյի—Հ. Գ.) նշանավոր մեկ վեպին հերոսները վերջին աստիճան ժողովրդական եղած են մեր մեջ, և խիստ շատ անգամներ՝ վկայություններ, նմանություններ, բաղդատություններ մեջբերված են մեր մեջ ապրող անձերու, տեղի ունեցած միջադեպերու և կյանքի

¹ Հրանտ Ասատուր, Դիմաստվերներ, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 142—143:

² Sh'ou A. Tchobanian, Victor Hugo, Chateaubriand et Lamartine dans la littérature arménienne, Paris, 1935, p. 83.

³ «Հայաստանի Կոչնակ», 1935, № 41, էջ 964:

երևույթներու առիթով: Այսպէս, կը հիշեմ, որ հազ-
վագոյնու բացառութեամբ բարի, անհիշաշար ու ողորմած
մեր մեկ եկեղեցականին անունը հիշատակված է Միրիել
Կլիսկոպոսին վերհուշումովը, անօգնական որբուհիներ
Քողեթը հիշեցուցած են, սիրո կյանքեր «քարի մը տակ
սիրտ»-ի ազդեցութեան տակ բաբախած են, աղտոտ
մարդիկներ ինքզինքնին տեսած են Թենարտիկներուն
անձին մեջ: Եվ այդ իսկ կապացուցանե, թէ որ աստի-
ճան իրական ու ապրված հանգամանք մը ունին անոր
դրվագները, ինչ որ միակ գրավականն է գործի մը ապ-
րելուն¹:

Եվ իրոք, «Թշվառների» հերոսները ոչ միայն ոգե-
շնչում էին ընթերցողներին, այլև հայ գրողների երկե-
րում հանդես էին գալիս որպէս այս կամ այն բնավո-
րութիւնը մարմնավորող, երբեմն էլ հասարակութեան
այս կամ այն խավը ներկայացնող խորհրդանշներ:
Այսպէս, օրինակ, դեռ 1870 թվականին Պոլսի «Երկրա-
գունդ» պարբերականում տպագրված «Հայրենիք» վեր-
նագրով հոգևածում (հեղինակ՝ Մ. Սուրեն) հանդիպում
ենք հետևյալ տողերին, որտեղ «Թշվառների» հերոսները
խորհրդանշում են հայ հասարակութեան տարբեր խա-
վերը, «Երբ հայ Ֆոշլըվանը դարերու տգիտութեան,
վշտաց ու թշվառութիւններու ներքե կը հեծն, օգնու-
թիւն կը կանչե... Ե՛րբ հայը պիտի կարենա բանալ յուր
աչքերը և յուր մոտ տեսնել Մատուլեն մը, որ զինքը
խավարի ծանրութենէն դեպի լուսո գողտր թեթևութիւն
ձգե: Քանի՛-քանի՛ անգութ ու անխղճմտանք Թենար-
տիկներ ալ մեր մեջ կան, որք յուրյանց եղբոր արշամբ
և արտասովաց կաթիլներով ծարավը կանցունեն, որք
որբերու և այրիներու հացը կուտեն... Քանի՛-քանի՛ ժա-
վերներ, անարդար դատերով՝ հաղարավոր թշվառ հայ
Ֆանթիկներու արյունը կը մտնեն: Կարդա՛, Հա՛յ, «Թշ-

¹ «Մասիս», 1902, № 6, էջ 87:

վառներու» յուրաքանչյուր էջերը. կը տեսնես հոն հայուդ թշվառության չափը, զոր հայուն վրա չես ուզեր տեսնել: Այս ամեն թշվառությունը, որ հայուն վրա կը տեսնվին, տգիտության և անդաստիարակության արդյունքներ են: Վերցնենք զանոնք, երջանիկ ըլլանք: Մտցնենք գիտությունը և բարի դաստիարակությունը, և ահավասիկ Հայաստանը կը բարդավաճի»¹:

Պետրոս Դուրյանի «Թատրոն և թշվառներ» գրամատյան գլխավոր հերոսուհին՝ Վարդուհին, ուզենալով էդ-վարդին բացատրել, թե չքավորությունից մղված՝ ակամա հանձնվել է մի ուրիշի, իր ամբողջ խոստովանությունը խտացնում է շորս բառի մեջ. «Ես լլկյալ Ֆանթին եմ», — ասում է նա: Չէ՞ որ Ֆանթինը սիմվոլն է բոլոր անմեղ կանանց, որոնք թշվառության բերմամբ ծախում են իրենց պատիվը: Ակնհայտ է, որ Դուրյանն իր հերոսուհու բերանով չէր արտահայտի այդ բառերը, եթե վստահ չլիներ, որ հանդիսականները կարդացած են «Թշվառները», գիտեն, թե ով է Ֆանթինը:

Զիլինկիրյանը քաջ իմանալով, որ հայ հասարակության բոլոր խավերն անհազ հետաքրքրությամբ կարդում են ու կկարդան «Թշվառները», 1885 թվականին այդ վեպն օգտագործեց որպես պայքարի ամենաազդու զենք կղերա-պահպանողական հոսանքի դեմ:

«Թշվառները» Զիլինկիրյանի թարգմանությամբ հրատարակվել է վեց անգամ: Բացի 1885 թվականից, այն վերահրատարակվել է նաև 1909, 1922 և 1927 թթ. Պոսում, իսկ 1953 թ. Բեյրութում՝ որոշ կրճատումներով: Վերահրատարակությունների այս հաճախականությունը, ինքնին, մի անգամ ևս ապացուցում է հիշյալ վեպի վայելած լայն ժողովրդականությունը:

¹ «Երկրագունդ», 1870, № 13—№ 28:

«Ռյուրի Բլաս» դրաման, ինչպես ասացինք, թարգմանել է Ն. Ռուսինյանը, 1873 թվականին, նպատակ ունենալով հայ ժողովրդի մեջ առաջավոր գաղափարներ տարածել: Գրքի վերջում Ռուսինյանը «Իդձ թարգմանչի» խորագրի տակ բացատրում է, թե թատրոնը չափահասների դպրոցն է, որտեղ բեմից դեպի հանդիսականը հոսում են իմաստությունը, բարոյական դասը, օգտակար խրատն ու գրական ճաշակը: Թարգմանիչն ըղձում է, որ թատրոնը հայ իրականության մեջ զարգանա և իր դաստիարակչական դերը լավագույնս կատարի:

Հյուգոյի «Անջեկո» դրաման, որը առաջին անգամ լույս էր տեսել 1863 թ. Զմյուռնիայում Հ. Տետեյանի թարգմանությամբ, 1879 թ. նորից է թարգմանվում ականավոր դերասան Գևորգ Զմշկյանի ձեռքով՝ կովկասահայ բեմի վրա ներկայացնելու համար: Այդ թարգմանության ձեռագիրն այժմ պահպանվում է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարանում¹:

«Թագավորը զվարճանում է» ողբերգությունը 1888 թ. թարգմանվում և առանձին գրքով հրատարակվում է Կ. Պոլսում «Արքայն զբոսնու» խորագրով²:

«Լուկրեցիա Բորջիա» թատերգության երկրորդ թարգմանությունը պատկանում է Կ. Մարտիրոսյանի գրչին, որը 1898 թ. այն պարբերաբար հրատարակում է Թիֆլիսի «Տարազ» հանդեսում³:

Միապետական կարգերի կամայականություններն ու ազնվականության այլասերումը պատկերող այս գործերը թարգմանվում էին ոչ միայն ընթերցանության հա-

1 Ձեռագիր պիեսների ֆոնդ, № 2—11. 707:

2 Երկը թարգմանել է Ա. Խ. Մ.: Հրատարակիչ՝ Տ. Փափաղյան:

3 «Տարազ», 1898, № 26—35:

մար, այլև բեմադրելու նպատակով: Հյուգոյի դրամաները անցյալ դարի 70—90-ական թվականներին հաճախ են ներկայացվել հայ բեմի վրա, մեծ ոգևորություն ստեղծելով թատերասեր հասարակության մեջ:

Հյուգոյի դրամաներից՝ «Արքայն զբոսնում»-ն 1871 թ. ներկայացվում է Կ. Պոլսի Օսմանիե թատրոնում, Վարդուլյան թատերախմբի կողմից՝ Վ. Գարագաշյանի, Ա. Աստղիկի և այլ շնորհալի դերասանների մասնակցությամբ: Նույն խմբի կողմից 1872 թ. Պոլսում բեմադրվում է «Անջեւուն»: 1879 թվականին նորից ներկայացվում է «Արքայն զբոսնում», որտեղ Տրիբուլեի դերում հանդես է գալիս Պետրոս Աղամյանը, իսկ մյուս դերերում՝ Մնակյանը, Վարդուլյանը և ուրիշներ: Նույն դրաման Պոլսի Հայ թատրոնում ներկայացվում է նաև 1882 թվականին, այս անգամ Տրիբուլեի դերը խաղում է Մաղաքյանը: Ի դեպ, ներկայացման ընդմիջումներին քսան իտալացի երաժիշտներից բաղկացած մի նվագախումբ մեծանուն կոմպոզիտոր Տիգրան Չուհաճյանի ղեկավարությամբ նվագում է «Օլիմպիադա» եղերերգությունը, այլ օպերաներից հատվածներ, ինչպես և «Մայր Արաքսին» և խանդավառված հանդիսականները բուռն ծափահարությամբ թնդացնում են թատրոնի սրահը¹:

«Անջեւուն» դրաման, Չմշկյանի թարգմանությամբ, բազմիցս խաղացվել է արևելահայ բեմում: Առաջին անգամ այն ներկայացվում է Թիֆլիսում 1879 թ. (հոկտեմբեր և դեկտեմբեր ամիսներին) Հայ դերասանական խմբի կողմից: Գլխավոր դերերում խաղում են Գ. Չմշկյանը (Անջեւուն), Պետրոս Աղամյանը (Ռոդոլֆ), Սիրանուշը (Կատերինա), Աստղիկը (Թիզբ): Նույն դրաման 1881 թ. նորից խաղացվում է Թիֆլիսում՝ Սիրանուշի մասնակցությամբ, 1886 թվականին այն բեմադրվում է Բաքվում,

¹ Տե՛ս «Մասիս», 1882, № 3138, էջ 3:

1887 թվականին՝ Երևանում (Պ. Ֆասուլյանյանի և Արմենյանի մասնակցությամբ), 1888 թվականին՝ դարձյալ Բաքվում (Անջելոյի դերում՝ Հովհ. Աբելյան), 1892 թվականին՝ Շուշում, նույն 1892 թվականին՝ դարձյալ Թիֆլիսում (Սիրանույշ, Զապել, Արմենյան և ուրիշներ), 1893 թվականին՝ Ղզլարում և Բաքվում, 1895 թվականին՝ նորից Շուշում: Այս ներկայացումների մասին գրախոսականներ են գրվում «Մշակ», «Նոր Դար», «Մեղու Հայաստանի», «Արձագանք», «Տարազ» և այլ պարբերականներում:

Վերոհիշյալ ներկայացումների հաճախականությունը ինքնըստինքյան վկայում է, որ Հյուզոյի դրամաները հայ հասարակության մեջ մեծ հետաքրքրություն էին առաջացնում, առաջավոր գաղափարներով ոգևորում հանդիսատեսներին:

* *
*

Անցյալ դարի 70—90-ական թվականներին Հյուզոյից թարգմանված երկերը ղգալի չափով նպաստել են այն գաղափարների տարածմանը, որ հայ առաջավոր միտքը ձգտում էր արմատավորել ընթերցող հասարակության մեջ: Այս հարցում Հյուզոյի դերը անդնահատելի է եղել մանավանդ այն պատճառով, որ հաճախ հայ գրողներն ու հրապարակախոսները նրա երկերի միջոցով ժողովրդին հասցնում էին հայրենասիրական, ազատասիրական և մարտաշունչ գաղափարներ, որ գրքնություն պայմաններում իրենց ինքնուրույն աշխատությունների մեջ չէին կարող ազատորեն քարոզել: Այստեղ է ահա, որ Հյուզոն հանդես է եկել որպես իր թարգմանիչների թարգմանը: Եվ արդարև, ո՞ր հայ գրողը կարող էր 80-ական թվականներին իր սեփական ստորագրությամբ Պոլսում լույս ընծայել մի երկ, այս-

պիսի խոսքերով. «Քանի որ թշնամու սև հորդաները գրավել են իմ երկիրը, քանի որ արյունը հոսում է վտակի պես, ես ցմահ պիտի կռվեմ պատենշի վրա՝ հայրենիքս պաշտպանելու համար», և կամ ո՞ր հայ մտավորականին թույլ կտային 90-ական թվականներին տպագրել մի հոգված, և հայերին գոչել. «Աղատության համար, ինչպես նեղոս գետի համար հեղեղումն է պողաբերության աղբյուրը: Հարկավոր չեն հաշտեցնող միջոցներ, հարկավոր չեն զիջումներ, հարկավոր չեն կիսատ միջոցներ: Թող ձեր գլխում միայն մի միտք լինի՝ ապրել ձեր սեփական տանը, ձեր սեփական կյանքով»: Եվ հայ մտավորականը նույն այս խոսքերը հայերին ասել է Հյուգոյի անունից, թարգմանելով իտալացիներին ուղղած նրա բոցաշունչ ճառը:

Ինչ վերաբերում է հանճարեղ գրողի «Թշվառներ», «93 թվականը», «Փարիզի Աստվածամոր տաճարը» և այլ երկերին, առաջ դրանք գաղափարական հզոր զենքեր էին, որ մեր մտավորականները գրաքննության մաքսատնից անց էին կացնում, փոխադրում հայ գրականության սահմանը, տարածում ժողովրդի մեջ: Թե հիշյալ երկերը ինչպիսի լայն տարածում էին գտնում հայ իրականության մեջ և ինչքան խոր տպավորություն թողնում ընթերցողների վրա, մենք այդ ցույց տվինք՝ «Թշվառների» ազդեցության վերաբերյալ հավաստի վկայություններով: Հյուգոյի առաջավոր գաղափարների տարածման գործում կարևոր ազդակ են հանդիսացել նրա խոսքի արտակարգ ուժն ու թափը, գեղարվեստական բարձր վարպետությունը, նրա կախարդական ու վաբակիչ լեզուն, որը հեղեղի պես հոսելով, քաշում տանում էր ընթերցողին:

Քսաներորդ դարի սկզբներին ցարական կառավարության ուժեղացրեց ազգային ճնշումների իր քաղաքականությունը անդրկովկասյան ժողովուրդների և հատկապես հայ ժողովրդի դեմ: Փակվեցին հայկական դպրոցների մի մասը և մի շարք պարբերականներ, խրատացվեց գրաքննությունը, արգելվեց կուլտուր-կրթական ընկերությունների գործունեությունը: Քաղաքական այդ իրագրության պայմաններում Հայաստանում սկսեց վերելք ապրել հեղափոխական շարժումը: 1902—1904 թթ. տեղի ունեցան բանվորական գործադուլներ, ցույցեր և գյուղացիական մի շարք ելույթներ: Նույն թվականներին հիմնվեցին սոցիալ-դեմոկրատական խմբակներ, իսկ Թիֆլիսում կազմակերպվեց հայ սոցիալ-դեմոկրատների միությունը, որը 1902 թ. սկսեց հրատարակել իր օրգանը՝ «Պրոլետարիատը»: Հաջորդ տարին Թիֆլիսում կայացած կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների առաջին համագումարի որոշումով հայկական «Պրոլետարիատ» և վրացական «Բրձուլա» թերթերը միացվեցին և նրանց փոխարեն սկսեց լույս տեսնել «Պրոլետարիատի կռիվ» անլեզալ թերթը՝ հայերեն և վրացերեն: Այս թերթը, որի խմբագրական աշխատանքները տարբեր ժամանակներում ղեկավարել են Ստ. Շահումյանը, Բ. Կնունյանցը և ուրիշներ, պատմական խոշոր դեր է կատարել հայ և վրաց բանվորներին ուղղությամբ պայքարի ոգով դաստիարակելու գործում: Առանձնապես ուշագրավ է այն փաստը, որ «Պրոլետարիատի կռիվ» հենց առաջին միացյալ համարում տպագրվում է հեղափոխության սասրսա Հյուգոյի «Նոբա կարթնանան» սիմվոլիկ երկը: Նկատի «նենալով այդ երկի արտահայտած խորիմաստ

բովանդա կությունը և նրա պատմական նշանակութիւնը, այն արտատպում ենք ամբողջութեամբ.

«Նեան սառած է. նրա կրծքի վրա շինութիւններ են բարձրացել ու ծանր կառքեր են սլանում: Այստեղ այլևս ջուր չկա. նա ամբողջովին քար է դարձել: Մի ափից մյուսը մարդիկ են անցնում այդ մարմարիոնի վրայից, որ գետ էր առաջ: Ամբողջ քաղաք են ուզում կառուցանել: Փողոցները նշանակված են արդեն, խանութներ են բացված, խմում են, ուտում ու քնում: Կրակ են վառում այստեղ նախկին ջրի վրա: Այստեղ ամեն ինչ կարող եք ձեզ թույլ տալ. ոչնչից մի վախենաք: Ուզում եք պարեցեք, խնդացեք: Այստեղ, հավատացնում եմ ձեզ, ամեն ինչ ավելի ամուր է, ավելի հաստատուն, քան հողի վրա: Ձեր ոտքերի տակ կարծեք գրանիտ է շաշում: Կեցցե՛ ձմեռը: Կեցցե՛ն սառույցի հավիտենական շղթաները: Իսկ երկինքը. օ՛ր է հիմա, թե՛ գիշեր. գունատ, հազիվ նշմարելի լույս է քնկնում ձյան վրա: Արևը մեռել է կարծեք:

«Բայց ո՛չ, դու չե՛ս մեռնի արև—ազատութիւն: Մի ժամանակ, երբ քեզ ոչ ոք չի սպասել, երբ քեզ բոլորովին կմոռանան մարդիկ, դու նրանց կհայտնվես քո ամբողջ փայլով՝ գեղեցիկ, որպես երկնքի հզոր լուսատուն: Եվ այստեղ, այս ձյունների և սառնամանիքների երկրում, այս տարածութեան վրա, որ կարծր է որպես քար, ու սպիտակ որպես մեռելի սավան, այս ջրերի վրա, որ ցրտի ու ձմռան արհաւիրքներից մի անծայր ու անվերջ սառույց է դարձել, դու կուղարկես քո ոսկե ճառագայթները, հրատապ նետերը, և՛ կյանք, և՛ լույս, և՛ ջերմութիւն...

«Եվ ահա... շշշ... լսո՛ւմ եք դուք այդ խուլ ու երկար աղմուկը, այդ հեռվից լսվող, բայց սարսափ ազդող զղրոցը: Դա աստամբութիւնն է: Նեան բացվում է. գետը սկսում է իր խաղը: Կենդանի ջրերը ուրախ ու

խորիստ ճեղքել են սառույցը և փշրել կապանքները: Առաջ թվում էր, թե դա գրանիտ է, բայց տեսե՞ք, նա ջարդվել, հազարավոր կտորների է բաժանվել փխրուն ապակու պես: Ապստամբությունն է, ասում եմ, լույսի և ճշմարտության տոնը, դա առաջագիմություն հաղթական ընթացքն է, որ իր ճանապարհից ջնջում, ոչնչացնում, արմատից պոկում, փախցնում ու փշրում, խեղդում է իր ալիքների մեջ ու անդունդ գլորում այն ամենը, ինչով ապրում և ինչի վրա հենվում է բռնապետությունը...»¹:

Թեև լրագրում հիշատակված չէ երկի թարգմանչի անունը, բայց հետագա պրպտումներից պարզվեց, որ այն թարգմանել է բոլշևիկ հրապարակագիր և քաղաքական գործիչ Աշոտ Խումարյանը:

Այս գրվածքը, որով Հյուգոն ազդարարում է հեղափոխության մոտալուտ հաղթանակի և բռնապետության անխուսափելի կործանման մասին, նշանակալից է հատկապես նրանով, որ արձագանքում է թերթի նույն համարում տպագրված Լենինի «Միապետությունը տատանվում է» հոդվածի մարտական ոգուն, հոդված, որտեղ մեծ առաջնորդը հայտարարում է, թե բռնապետության դեմ բանվորների մղած հեղափոխական կռիվը երբեք չի թուլանա, թե «պրոլետարիատը կկռվի մինչև իր արյան վերջին կաթիլը»:

Հետագա տարիներին հեղափոխական շարժումը գնալով ավելի է ծավալվում Անդրկովկասում: Հայաստանում 1905 թ. տեղի են ունենում բանվորական նոր գործադուլներ և գյուղացիական ելույթներ: Նույն թվականին Թիֆլիսում նորից վերահրատարակվում է «Եղբայրը եղբոր դեմ» գրքուկը, որը բովանդակում է Հյու-

¹ «Պրոլետարիատի կռիվ», 1903, № 2—3, էջ 6: Սա հիշյալ լրագրի առաջին համարն է:

գոյի «93 թվականը» վեպից որոշ գլուխներ: 1906 թ. Ալեքսանդրապոլում լույս է տեսնում «Լրտես» վերնագրով գրքուկը¹, որտեղ Հյուգոն պատմում է, թե ինչպես Նապոլեոն III-ի դեմ ապստամբած ֆրանսիացի արքայականներն իրենց շարքերում հայտնաբերելով մի լրտեսի, նրա հետ դատաստան են տեսնում: Այդ թարգմանությունը մի տեսակ նախազգուշացում էր հայ սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններին՝ աշխուրջ լինելու, որ իրենց շարքերում ևս չսողոսկեն ցարական ոստիկանություն լրտեսներ:

Ռեակցիայի տարիներին, և հատկապես 1910—1912 թվականներին, երբ հայ ականավոր քաղաքական գործիչները՝ Ստ. Շահումյանը, Ս. Սպանդարյանը, Հակոբ Հակոբյանը և ուրիշներ մամուլի միջոցով անհաշտ կռիվ էին մղում ամեն տեսակ հակահեղափոխական տարրերի դեմ, Թիֆլիսում առաջին անգամ լույս է տեսնում «93 թվականը» վեպի հայերեն լրիվ թարգմանությունը², որտեղ լայն կտավի վրա պատկերված են ֆրանսիական ռևոլյուցիայի մարտիկների հերոսական կռիվները Վանդեայի հակահեղափոխական ուժերի դեմ:

Հյուգոն 1793 թվականի պատմական նշանակությունը բնութագրում է հետևյալ խոսքերով. «93 թվականը—դա ինքը պատերազմն է. Եվրոպայի պատերազմը Ֆրանսիայի դեմ. Ֆրանսիայինը՝ Փարիզի դեմ: Իսկ ի՞նչ է հեղափոխությունը. դա հաղթություն է. Ֆրանսիայի հաղթությունը Եվրոպայի դեմ, Փարիզինը՝ Ֆրանսիայի դեմ: Դրա մեջն է կայանում այդ զարհուրելի ժամի անհուն նշանակությունը: Իննսուներեք թվակա-

1 Վիկտոր Հյուգո, Լրտես, Ալեքսանդրապոլ, 1906, թարգմ. Արսեն Տեր-Առաքելյանց:

2 Վիկտոր Հյուգո, Իննսուներեքը, Թիֆլիս, 1910, թարգմ. ֆրանսերեն բնագրից, Արշակ Սաֆարյան:

ներ—դա ավելի մեծ է, քան նույն դարի ամբողջ մնացորդը» (էջ 119):

Հետաքրքիր է, որ Սաֆարյանի թարգմանության մեջ բացակայում է այն էջը, որտեղ Հյուգոն գովերգում է Կոնվենտը, ընդգծում նրա առաջադիմական դերը, բացահայտում այն տարբերությունը, որ կա հանրապետական և միապետական կառավարությունների միջև: Այնտեղ Հյուգոն բացատրում է, թե ինչպես Կոնվենտը բոլոր քաղաքացիների համերաշխություն հայտարարեց, ձրի ուսուցում սահմանեց, սիստեմի վերածեց կրթությունը, հիմնեց նոր դպրոցներ, կոնսերվատորիաներ, թանգարաններ և ակադեմիա, հարստացրեց գիտությունը, կարգավորեց երկրի տնտեսությունը, պետության խնամքի տակ վերցրեց կույրերին, խուլերին ու համրերին, որոշեց որդեգրել որբերին, ձրի ապաստաններ տվեց անօթևան ծերերին և հիվանդանոցներ հիվանդներին, նշավակեց նեգրերի առուծախը և ոչնչացրեց ստրկությունը,— «այս ամենը կատարեց Կոնվենտը, որ ծվատվում էր այնպիսի մի հիգրայի կողմից, ինչպիսին էր Վանդեան և իր թիկունքում ուներ վագրերի այնպիսի որջ, ինչպիսին էր թագավորների կռալիցիան: Գործունեություն անսահման ասպարեզ»¹:

Զարմանալի է, որ ցարական գրաքննիչը չի ջնջել ամբողջ «Իննսուններեքը», քանի որ այն ծայրեծայր համակված է ռևոլյուցիոն տրամադրությամբ:

Սաֆարյանի թարգմանության մեջ կարդում ենք, թե ինչպես Հյուգոն դատապարտում է հակահեղափոխությունը, որը «անասնական դիմադրություն էր ցույց տալիս ճշմարտությանը, արդարությանը, իրավունքին, իմացականությանը, ազատագրությանը»: 1793 թ. քաղաքացիական կռիւլների պատճառով, ասում է Հյուգոն, տարիներ շարունակ սարսափ տիրեց երկրում, տասնչորս

¹ Վիկտոր Հյուգո, Իննսուններեքը, Երևան, 1938, էջ 84:

դեպարտամենտներ ավերվեցին, դաշտեր քանդվեցին, հունձերը փշացան, գյուղեր հրդեհվեցին, քաղաքներ կործանվեցին, տներ կողոպտվեցին, կանայք ու մանուկներ ջարդվեցին. «Ահա թե ինչ էր այդ պատերազմը, այդ անխիղճ և ազգասպան փորձը» (էջ 214):

Հակահեղափոխականների պարագլուխ մարկիզ դը Լանտենակի հոգեբանության մասին հայ ընթերցողը պատկերացում էր կազմում այն հետադիմական մտքերից, որ վերջինս հայտնում է գերի ընկնելուց հետո, հանրապետական Գովենին. «Այն, ինչ մենք ցիխ ենք անվանում,— ասում է նա,— դուք կոչում եք ազգ: Իհարկե դուք չեք պահանջելու, որ ես աղաղակեմ Ազատություն, Հավասարություն, Եղբայրություն: Այս դահլիճը իմ ազգատոհմի դղյակի մի սենյակն է. առաջ տերերը այստեղ բանտարկում էին շինականներին, բայց այժմ շինականներն են բանտարկում տերերին: Եվ այս հիմարություններին ասում են հեղափոխություն... Բայց այս բոլոր բաները երբեք չէին պատահելու, եթե կախած լինեին Վոլտերին և տաժանակիր աշխատանքների ուղարկեին Ռուսոյին... Ինչքա՞ն թանկ նստեց մեզ այդ գրչակների բարբաջանքը: Դուք ի՞նչ եք ուզում ասել ձեր իրավունքներով, մարդու իրավունքներ՝, ժողովրդի իրավունքներ: Բավական հիմար է այդ ձեր ասածը, բավական զառանցուն և բավական անմիտ»¹:

Այդ հոյակապ պատմավեպում Հյուգոն ցույց է տալիս, թե հեղափոխական գործիչները ինչպիսի նվիրվածություն են ցուցաբերում դեպի հանրապետությունը և անհաշտ ատելություն դեպի հայրենիքի թշնամիները: Քաղաքական կոմիսար Սիմուրդենը զորաբաժնի հրամանատար Գովենին հորդորում է անողոք լինել դեպի

¹ Վիկտոր Հյուգո, Իննսուներեքը, Թիֆլիս, 1910, էջ 397, 399, 400:

հակահեղափոխականները, դեպի հին կարգերի ներկայացուցիչները:

Բացատրելով հեղափոխության նպատակն ու խընդիրները, նա ասում է. «Այս տարին, որի մեջ այժմ ապրում ենք, հեղափոխության մարմնացումն իսկ է: Հեղափոխությունը մի թշնամի ունի՝ հին աշխարհը, և դրա համար անողորմ է դեպի նա, ինչպես վիրահատը, որ նուշնպես մի թշնամի ունի՝ փտախտը, և նուշնպես անողորմ է դեպի նա: Հեղափոխությունը բնաջինջ է անում թագավորությունը հանձին թագավորի, արիստոկրատիան՝ հանձին ազնվականի, նախապաշարումը՝ հանձին քահանայի... մի խոսքով՝ բնաջինջ է անում այն ամենը, ինչ որ կոչվում է բռնապետություն, հանձին այն բոլորի, որ կոչվում է բռնապետ: Այս գործողությունը սարսափելի է և հեղափոխությունը կատարում է այդ վստահ ձեռներով: Իսկ ինչ վերաբերում է առողջ մասի քանակության, որ պետք է զոհ բերել, հարցրու Բոեռհավին, թե նա ի՞նչ է մտածում դրա մասին: Ո՞ր ուռուցյն է, որ հատանելիս առողջ արյուն չեն կորցնում: Ո՞ր երգիքն է, որ հանգցնելիս չեն զոհ բերում շինության անվնաս մի մասը: Այս ահավոր անհրաժեշտությունները հաջողության պայմաններն իսկ են... Հեղափոխությունը անձրևվեր է կատարում իր այդ ճակատագրական գործը: Նա անդամահատում է, բայց և փրկում է... Նա քաղաքակրթությունը ենթարկում է մի խոր վիրահատության, որտեղից պիտի դուրս գա մարդկային ցեղի առողջությունը» (էջ 254):

Գրքում մեծ հետաքրքրությամբ կարդացվում են նավամարտի, Փարիզում տիրող հեղափոխական խանդավառության, վանդեայում հանրապետական և միապետական բանակների կռիվների, Տուրգ ամրոցի զրավման և այլ դրվագների նկարագրությունները, որոնք հագեցված են խոր դրամատիզմով:

«Իննսուներեքը» իր բովանդակությամբ համահնչուն լինելով ռեակցիայի ժամանակաշրջանում բոլշևիկյան կազմակերպությունների պրոպագանդած մարտական գաղափարներին, հայ ընթերցողներին ոգեշնչում էր սխրագործությունների, բազմաթիվ օրինակներով և ատելությամբ համակում նրանց դեպի միապետություն ու հակահեղափոխությունը:

Հայտնի գրականագետ Հ. Սուրխաթյանը «Իննսուներեքի» թարգմանության մասին 1912 թ. «Մշակում» տպագրած իր գրախոսականի մեջ մարքսիստական դիրքերից վերլուծելով վեսլի բովանդակությունը, հատկապես ընդգծում է նրա քաղաքական-հասարակական նպատակասլացությունը: Այդ գրախոսականից բերում ենք որոշ պարբերություններ, որոնք վկայում են, թե վեսլում արծարծված խնդիրները ինչպիսի աշխատանքություն էին ներկայացնում հեղափոխական շարժման նոր վերելքի այդ տարիներին:

«Ահա ողորմանքիկ պարուրանքներում ամփոփված պատմական մի կլասիկ վեսլ՝ Վիկտոր Հյուգոյի «Իննսուներեք»-ը:

«Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության արյունոտ տարիներից մեկն է դա...

«Ալեկոծված երկիրը տառուրելում էր պատմական ցասման ժայթքումներով: Երկու տիտանական ուժեր մալառում էին իրար դեմ: Ամբողջ Ֆրանսիան հրդեհված էր: Նոր հասունացած, կենսունակ բուրժուազիան ծառացել էր հին, տապալվող ազնվասեռական ավատականության դեմ, ջլախտով խոցված այդ հիդրայի դեմ: Բավական է հակադրել այդ ժամանակվա Փարիզը Վանդեին, որ ամբողջովին պատկերանա երկու հակամետ ուժերի ամբողջ տրագիկմը, հին ու նոր Ֆրանսիայի տրագիկմը:

«... Հին Ֆրանսիային աջակցում էր հին Եվրոպան: Խարույկից շառագունված հորիզոնը շշմեցրել էր բացարձակ միահեծանությունը:

«... Դա մի փոթորիկ էր, որ բարձրացել էր երկու դասակարգերի ճակատագրական կռիվից, մի փոթորիկ, որի աղբյուրը այդ երկու հակոտնյանների հասարակական-տնտեսական կյանքի ծալքերումն էր թաքնված:

«... Վիկտոր Հյուգոն՝ ռոմանտիկ այդ կատարյալ, ամբողջացած ներկայացուցիչը, շատ հետաքրքրական գույն է տվել այս պատմական վեպին: Իր սինթետիկ ոճը՝ դա ինքը Հյուգոն է: Այս վեպի մեջ նա տվել է Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության 93 թվի սոսկ շարժման պատկերը, առանց շեշտելու նրա բազմաձև պատճառները:

«... Ռեակցիոն Վանդեի ապստամբությունը նկարագրելիս Հյուգոն տալիս է ուղղակի կենդանի պատկերներ: Բայց այդ պատկերները միայն արտաքինով չեն փայլում, նրանց մեջ կա Վիկտոր Հյուգոյի դրած ուրույն բովանդակությունը: Կանգնած լինելով հանրապետության կողմը, նա անտառոտ Վանդեն խավար էր անվանում, իսկ ազատ Լեոն՝ փայլուն ճաճանչներով պսակում:

«... Արժե կարգալ գրչի վարպետի այս ռոմանտիկական արտադրությունը՝ պատկերացնելու համար Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության այդ հախուռն ու տենդոտ շրջանը, այլև պատկերացնելու համար, թե որպիսի ողբերգական հեռանկարներ ունի իր առջև առհասարակ հնի ճակատագրական պայքարը կայտառ ու կենսունակ նորի դեմ»¹:

Այս վերջին տողերում, խոսելով առհասարակ հնի և նորի ճակատագրական պայքարի մասին, և մատնանշելով հնի ողբերգական հեռանկարը, գրախոսն, ամենայն

¹ «Մշակ», 1912, № 66, էջ 3:

հավանականություններ, ակնարկում է ցարիզմի հետագա տապալումը:

Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխության նախօրյակին վ. ի. Լենինը իր «Սպառնացող աղետը և ինչպես պայքարել նրա դեմ» աշխատության մեջ նշում է, թե Ֆրանսիացիները 1792—1793 թթ. իսկական ռեուլյուցիոն դատաստան տեսան իր դարն ապրած ֆեոդալիզմի հետ և հերոսական հայրենասիրության ու ռազմական սխրագործության հրաշքներ գործեցին: Լենինը գտնում է, որ ֆրանսիական հեղափոխության պատմությունից կարելի է օրինակ վերցնել. «Ֆրանսիայի օրինակը մեզ ասում է մի բան և միայն մի բան. Ռուսաստանը պաշտպանունակ դարձնելու համար, այստեղ էլ մասսայական հերոսության «հրաշքների» հասնելու համար պետք է «յակոբինյան» անողորմությանը ոչնչացնել բոլոր հինը և Ռուսաստանը տնտեսապես նորոգել, վերածնել»¹: Հնի դեմ պայքարելու և հաղթանակ տանելու համար Լենինը, ինչպես տեսնում ենք, պահանջում է սիմուլրեանյան անողորմություն:

Մինչդեռ ռեակցիայի տարիներին Անդրկովկասում ուժեղանում էր ցարական կառավարության ճնշումը, նույն տարիներին Երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը սաստկացնում էր հալածանքները Արևմտահայաստանում: Ինչպես հայտնի է, Երիտասարդ թուրքերի կուսակցությունը 1909 թվականին կազմակերպեց Ադանայի եղեռնը, որի ընթացքում սպանվեցին երեսուն հազար հայեր, թալանվեցին ու ավերվեցին բազմաթիվ հայկական գյուղեր:

Ադանայի ջարդից հետո հայ մտավորականներից շատերը մի անգամ ևս համոզվեցին, որ արևմտահայ ժողովրդի փրկությունը Ռուսաստանի օգնությամբ Հա-

¹ Վ. ի. Լենին, Ընտիր երկեր երկու հատորով, հատոր II, Երևան, 1948, էջ 112:

յաստանի հետ միավորվելու մեջ է և թուրքական լծի տակ հեծող հայ ժողովրդի Ավետյաց երկիրը Հայաստանն է: Հավանաբար այդ նկատառումով էր, որ Պոլսի պատրիարք Եղիշե Դուրյանը 1911 թ. «Ամենուն Տարեցույց»-ի մեջ լույս է բնծայում Հյուզոյի «Մովսես Նեղոսի վրա»¹ բանաստեղծությունը, որի նախավերջին տնում ասվում է.

Ալ մի՛ ողբար, Հակո՛ր, արքայի հոգեհոգի,
Մի՛ խոսեր լացքըդ նեղոսի ալյաց հետ:
Հորդանանու ափն է բաց,
Պիտի գա օր մ' ուր թշնամվոյն երեսն
Ըստրուկ ցեղին տեսնե փախուստը Գեսեմ
Դեպի Երկիրն Ավետյաց:

Հայ ժողովրդի պատմության տարբեր շրջաններում և քաղաքական տարբեր իրադարձությունների առթիվ հաճախ թարգմանված այս բանաստեղծությունը նշանակալից է հատկապես այն հուսադրիչ խոսքերի համար, որոնք հարադատորեն արտացոլում են ճնշված հայ ժողովրդի դարավոր իղձը: Ուշագրավ է, որ այդ երկը ոգեկոչվել է ամեն անգամ, երբ պատմական ինչ-ինչ իրադրությունների բերմամբ առանձնապես ուժեղացել է Հայաստանի հետ միավորվելու ձգտումը: Այն թարգմանվել է 1859 թվականին՝ հայ ազգային դարթոնքի շրջանում, այնուհետև՝ ունե-թուրքական պատերազմի ընթացքում, երբ այնքան մոտ էր թվում հայ ժողովրդի երկու հատվածների միավորման հեռանկարը, և վերջապես՝ Ադանայի մասսայական ջարդից կարճ ժամանակ անց, երբ Բալկանյան երկրների ճնշված ժողովուրդները պատերազմի էին պատրաստվում Թուրքիայի դեմ և արևմտահայերի աչքում նորից շողշողում էր հետագա միավորման հույսը:

¹ Թեոդիկ, Ամենուն Տարեցույցը, Պոլիս, 1911, էջ 358:

Երիտասարդ թուրքերի բուրժուա-նացիոնալիստական կուսակցությունը, որը ձգտում էր ձուլել օսմանյան կայսրության մեջ ապրող ոչ թուրք ժողովուրդներին՝ հայերին, հրեաներին, հուլաներին, սլավոններին, սկսել էր հետզհետե ավելի սաստկացնել նրանց դեմ հալածանքները: Բայց այդ հալածանքները, իրենց հերթին, ճնշված ժողովուրդների ներսում առաջացնում էին ապստամբական տրամադրություններ, որոնք գնալով ավելի ու ավելի էին ուժեղանում: Այդպիսին էր քաղաքական քնդհանուր իրադրությունը, երբ 1911 թվականին Պոլսում լույս տեսավ «Իննսուներեքը» վեպի արևմտահայերեն լրիվ թարգմանությունը¹: Գրքի սկզբում հրատարակիչները՝ Երվանդ Մսրյանն ու Գաբրիել Հովհաննիսյանը գետնից են մի առաջաբան, որտեղ ասված է. «Վերթոր Հյուկոյի «Իննսուներեքը» ֆրանսական մեծ հեղափոխության ամենեն հուզիչ դրվագը կը պատկերացնեն... Հայ ժողովուրդին համար, որ ճշմարտապես հեղափոխական ազգ մը եղած է, շատ հրահանգիչ դասեր կը պարունակեն Ֆրանսայի հեղափոխության պատմությունը վերլուծող և անոր դանաղան դրվագները պատկերացնող վեպեր, որոնց մեծագույն մասը անծանոթ մնացած են մեզի՝ երեսնամյա բռնապետության շրջանին մեջ»:

Բայց բանի որ սուլթան Աբդուլ Համիդի երեսնամյա բռնակալության շրջանն արդեն վերջ էր գտել, հետաքրքիր է, թե ինչու «Իննսուներեքը»-ի հրատարակիչներն ուզում էին «հեղափոխական» հայ ազգին «հրահանգիչ դասեր» տալ ֆրանսիական հեղափոխության պատմությունից: Ո՞ւմ դեմ ապստամբելու համար էին այդ հրահանգիչ դասերը, եթե ոչ Երիտասարդ թուրքերի կառավարության դեմ:

1 «Իննսուներեքը» հրատարակվել է նաև Բոստոնում (ԱՄՆ) 1910 թվականին, Ա. Գույումճյանի թարգմանությամբ:

Արդարև, 1911 թվականին, երբ ազգային-ազատագրական շարժումը վերելք էր ապրում Օսմանյան կայսրության լծի տակ հեծող ժողովուրդների մեջ, երբ Բուլղարիան, Սերբիան, Չեռնոգորիան և Հունաստանը պատրաստվում էին զենք բարձրացնել Երիտասարդ թուրքերի կառավարության դեմ, և շուտով բռնկվելու էր Բալկանյան պատերազմը, վերոհիշյալ առաջաբանը այլ բան չէր, եթե ոչ քողարկված պայքարի կոչ՝ ուղղված հայ ժողովրդին:

Հրատարակիչների նպատակը ավելի բացորոշ է դառնում, երբ կարդում ենք առաջաբանի հաջորդ տողերը. «Կը հուսանք թե Ֆրանսայի հեղափոխության վրա խոսող «Խննստներեքը» անուն վեպին հայերեն բոլորովին նոր և սահուն թարգմանությունով հրատարակումը պիտի գնահատվի ընթերցող հասարակության կողմե, ինչ որ պիտի քաջալերե մեզ՝ հետզհետե ուրիշ նոր և հուշակավոր վեպեր ծանոթացնելու մեր հասարակության»: Նշանակում է, որ հրատարակիչները մտադիր էին «Խննստներեքից» հետո հետզհետե լույս ընծայել «հրահանգիչ դասեր» պարունակող այլ աշխատություններ ևս: Եվ իրոք, գրքի վերջում գտնում ենք հետևյալ հայտարարությունը. «Քիչ օրեն պիտի սկսինք հրատարակել անմահ Թուլսթոյի «Պատերազմ և խաղաղություն» անուն հուշակավոր գործը, որ Եվրոպայի բովանդակ գրական աշխարհը սարսած է իր իմաստասիրական ցնցող տեսություններով: Թուլսթոյ այն հուժկու միտքերեն մեկն է, որ բնատուր ձիրքն ունի ամբողջ սերունդ մը ցնցելու, և արմատացած գաղափարներ ու տեսություններ հիմնահատակ քանդելու» և այլն: Լ. Տոլստոյի վեպի ընտրությունը ևս պատահական չէր: «Պատերազմ և խաղաղություն» կոչված էր Արևմտահայաստանի հայերին ոգեշնչելու օտարերկրյա զավթիչներին ջախջախող և մայրենի հողից դուրս վռնդող ռուս ժողովրդի օրինակով:

Բալկանյան պատերազմի ամենաբուռն շրջանում Օննիկ Զիֆթե Սարաֆը թարգմանում և Պոլսի «Բյուզանդիոն» լրագրում պարբերաբար տպագրում է Հյուզոյի «Մի ոճրագործության պատմությունը» գիրքը, որ թարգմանիչը վերնագրում է «Պետական հարվածի մը պատմությունը»¹։ Հանճարեղ հեղինակի այդ ծավալուն պարսավագրի թարգմանությունը սկսում է լույս տեսնել 1912 թ. նոյեմբերին և վերջանում 1913 թ. ապրիլին։ Հիշյալ գրքում Հյուզոն հուշերի ձևով տալիս է Նապոլեոն III-ի կատարած պետական հեղաշրջման մանրամասն պատմությունը և նկարագրում, թե ինչպես Նապոլեոնը, ժողովրդի քվեարկությամբ հանրապետության նախագահ ընտրվելուց հետո, դրժեց հանրապետությանը ծառայելու և Սահմանադրությանը հավատարիմ մնալու խոստումները, դավաճանեց հեղափոխությանը, ժողովրդին ղրկեց քվեարկելու իրավունքից, կոտորեց Փարիզի ըմբոստացող բնակիչներին, բայց ի վերջո իր պատիժը կրեց։ Ֆրանկո-պրուսական պատերազմում ամոթալի պարտություն կրելով՝ նա գահընկեց եղավ և ողորմելի ձևով հեռացավ պատմության թատերաբեմից։

Ավելի վատթար վարվեցին Երիտասարդ թուրքերը։ Սուլթան Համիդին տապալելուց հետո իշխանության գլուխն անցնելով, նրանք ոչ միայն անամթաբար դրժեցին ոչ թուրք ժողովուրդներին ինքնավարություն շնորհելու իրենց խոստումները, այլև սուլթանից ոչ նվազ դաժան հալածանքներ սկսեցին այդ ժողովուրդների դեմ, 1909 թ. կազմակերպեցին հայերի ջարդը Ադանայում։

Թուրքական բանակի կրած պարտությունները 1912 թվականին՝ Բալկանյան պատերազմում, հայերին առիթ տվեցին նորից բարձրացնելու Հայկական հարցը, պահանջելու բարենորոգումներ և ինքնավարություն Արևմտահայաստանի նահանգներում։ Սակայն հակոտնյա

¹ «Բյուզանդիոն», 1912, № 4884-ից մինչև 1913 թ. № 5030։

շահեր ունեցող մեծ պետությունները անվերջ ձգձգեցին Հայկական հարցը, մինչև որ ծագեց առաջին համաշխարհային պատերազմը, որի ընթացքում, Գերմանիայի թելադրությամբ, թուրքական կառավարությունը 1915—1916 թթ. մեկ միլիոն հայերի գաղանաբար կոտորեց:

Հայկական կոտորածների առթիվ արևելահայ մտավորականության ապրած վշտի ահագնությունը պատկերելու համար Շիրվանզադեն 1915 թ. «Մշակում» տպագրած իր «Որքան հեշտ է» հոդվածում գրում է. «Վիկտոր Հյուգոն մի գեղեցիկ համեմատություն ունի: Մարդկային սիրտը,— ասում է նա,— նման է սպունգի. երբ նա արգեն ծծել է որոշ քանակությամբ վիշտ և լիացել, այնուհետև օվկիանոսներ կարող են անցնել նրա վրայով, և ոչինչ»: Ապա շարունակում է. «Հայ սիրտը վաղուց է լցվել դառնություններով: Եվ գուցե այդ է պատճառը, որ այլևս ոչ մի գերմարդկային վիշտ չի հուզում նրան»¹: Շիրվանզադեն չի նշում, թե որտեղից է վերցրել Հյուգոյի վերոհիշյալ պարբերությունը: Պրպտումներից պարզվեց, որ նա վերցրել է «Փարիզի Աստվածամոր տաճարը» վեպից, որտեղ ասված է. «Մարդկային սիրտը կարող է պարունակել հուսահատության որոշ քանակություն միայն: Երբ սպունգը ներծծվել է, ծովն էլ վրայից անցնի, չի կարող մի կաթիլ անգամ մտցնել նրա մեջ»²:

Ինչպես հայտնի է, թուրքական կառավարությունը մասսայական ջարդերը սկսեց 1915 թ. դարնանը: Նույն տարվա ապրիլին Թիֆլիսի «Մշակը» տպագրում է Բուխարեստի սեփական թղթակցի «Բալկանյան սուրհանդակ» վերնագրով քաղաքական տեսությունը, որտեղ հեղինակը (Լ. Շահնազարյան) հույս է հայտնում, թե եռյակ համաձայնության պետությունների բանակները

¹ «Մշակ», 1915, № 168:

² Վիկտոր Հյուգո, Փարիզի Աստվածամոր տաճարը, թարգմ. Վահե Միքայելյանի, Երևան, 1953, էջ 419:

շուտով կջախջախեն Գերմանիայի ռազմական ուժը և կազատագրեն փոքր ազգերին: Այնուհետև նա ավելացնում է. «Կարժե, որ այժմ գերման բանակին մեջ գտնվող ժիր ու փորձառու զորականները վերհիշեն Վիկտոր Հյուգոյի այն խոսքերը, զոր 1870 սեպտ. 9-ին ուղղեց գերմանացիներուն, որոնք Փարիզը խորտակելու, Ֆրանսան բոլորովին զինաթափ ընելու համար կքալեին ֆրանսացիներուն վրա»:

Հիշյալ պատմական վավերագրում Վիկտոր Հյուգոն գերմանական զորքերին կոչ էր անում խնայել Ֆրանսիայի մայրաքաղաքը: Հայրենասեր պոետը միևնույն ժամանակ օրինական հպարտությամբ ընդգծում էր իր ժողովրդի աննվաճ ոգին և դիմադրելու պատրաստակամությունը: Բայց Շահնազարյանը Հյուգոյի կոչից ընտրում է միայն մարտաշունչ արտահայտությունները: Այսպես, օրինակ. «Փարիզ երբ ըմբոստանա, Փարիզ երբ պաշտպանվի բոլոր ֆրանսացիներեն, կրնա հաղթել ու պիտի հաղթե... Զէ՛, Փարիզը չի՛ կործանիր... Իսկ եթե հաջողիք—բարոյապես մեծցուցած, սրբագործած պիտի ըլլաք զայն... Այդ շիրիմը պիտի գոչե՛ Ազատություն, Հավասարություն, Եղբայրություն... Գերմանե՛ր, եթե կուզեք՝ համառեցեք. Փարիզը պիտի պաշտպանե ինքզինք...» և այլն:

Հոգվածագիրը գերմանական գեներալներին խորհուրդ է տալիս՝ չմոռանալ Հյուգոյի նախազգուշացումը և լավ իմանալ, որ իրենց դեմ կանգնած է ֆրանսիական բաշտամարտիկ բանակը: Այնուհետև նա շարունակում է. «Բալկանյան հորիզոնի վրա Եռյակ համաձայնության վերջնական հաղթանակի հավատը օրե օր կզորանա, հոգ չէ թե անդին՝ պոլսական նեղուցներեն ներս փակված Թալիաթ բեյն ու արբանյակները կհոլովեն ու կկրկեն իրենց հին սխալները... Կխորհիմ թե Համաձայնության սեփականները պիտի կարողանան գրավել Դարդանե-

լը թե՛ ցամաքեն, թե՛ ծովեն, և պիտի կրնան կտրել Կարպատյան շղթան, գրավելով միևնույն ատեն էրզրումն ու Վանը»¹:

Ի դեպ, Վանի գրավման վերաբերյալ Շահնազարյանի կանխատեսությունը շուտով իրականացավ, ճիշտ մեկ ամիս հետո հայ կամավորները ուսսական զորքերի հետ գրավեցին այդ հերոս քաղաքը, որի հայ բնակիչները առասպելական քաջությունը դիմադրում էին թուրքական բազմապատիկ ուժերին:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ Հյուզոյի վերոհիշյալ կոչի թարգմանությունը նույն՝ 1915 թվականին տպագրվում է նաև Պոլսում, Թեոդիկի «Ամենուն Տարեցույցի» մեջ, բայց բոլորովին տարբեր ոգով ու նպատակով: Թեոդիկը իր առաջաբանի մեջ բացատրում է, թե 1870 թվականին, երբ պրուսական հաղթական բանակը մոտեցել էր Փարիզի դռներին, Վիկտոր Հյուգոն գրել էր մի կոչ, որը ֆրանսիերեն և գերմաներեն լեզուներով ցրել են ներխուժող բանակի մեջ. «Արյունի այդ թվականն է ի վեր,— շարունակում է Թեոդիկը,— բառասունհինգ տարիներ անցած են թեև, բայց համեմվրոպական այս տիեզերասաստ պատերազմին՝ իր ցնցող այժմեությունը կվերստանա այդ կոչը»²:

Բայց ի՞նչ իմաստով Հյուզոյի կոչը «ցնցող այժմեություն» էր վերստանում 1915 թվականին, Թեոդիկը այդ չի բացատրում, կամ գուցե զուշանում է բացատրել: Այդ այժմեությունը, համենայն դեպս, չէր կարող որևէ առնչություն ունենալ Ֆրանսիայի հետ, քանի որ 1915 թվականին ռազմական գործողությունների նախաձեռնությունն ու առավելությունը Ֆրանսիական բանակի կողմն էր: Պարզ է, որ Թեոդիկը այդ կոչը փաստորեն ուղղել էր հենց թուրքերին, որոնք այդ օրերին ոչնչաց-

¹ «Մշակ», 1915, № 84, էջ 2:

² Թեոդիկ, Ամենուն Տարեցույցը, Կ. Պոլիս, 1915, էջ 217:

նում էին հարյուր հազարավոր հայերի, ավերում հայկական դյուղերն ու քաղաքները, պաշարում և զնդակոծում ինքնապաշտպանության օջախները: Միայն այդ շարաշուք իրադարձությունները կարող էին ցնցող այժմեություն ներկայացնել յուրաքանչյուր հայի համար՝ 1915 թվականին:

«Տարեցույցում» զետեղված թարգմանության մեջ կարդում ենք. «Դուք հանկարծ վրա հասաք, մեկի դեմ տասն եկաք: Մեր զորականները ստոիկյան արիությամբ ջարդվեցան ձեռն: Այնպես որ, մինչև այսօր, այս ահավոր պատերազմին, Բրուսիա շահեցավ հաղթությունը, բայց Ֆրանսա ստացավ փառքը... Դուք կկարծեք, որ տալիք վերջին հարված մըն ալ ունիք. խուժել Բարիզի վրա, օգուտ քաղել այն ժամեն, ուր մեր բանակը խաբված, մատնված, տապաստ ինկած է ռազմադաշտին վրա, որպեսզի դուք՝ 700.000 զինվորներդ, ձեր մարտական մեքենաներով, խորտընկեցներով, պողպատե թնդանոթներով, Գրուրի ռումբերով, Տրայզնի հրացաններով, անթիվ-անհամար հեծելազորքով հարձակիք իրենց պատնեշներուն վրա կանգուն 300 քաղաքացիներու վրա, սարսափահար ընտանիքներով լեցուն քաղաքի մը վրա, ուր կիներ, քույրեր և մայրեր կան...»:

Եթե վերևի տողերում գերմանացի բառի փոխարեն թուրք, ֆրանսացու փոխարեն հայ, Փարիզի փոխարեն Վան, Զեյթուն կամ Շատախ դենք, ապա Հյուգոյի կոչը նոր իմաստավորում կստանա և միաժամանակ կպարզվի, թե ինչո՞ւ էր «ցնցող այժմեություն» ներկայացնում մեծ եղեռնի օրերին:

1916 թվականին, երբ հայկական կոտորածները շարունակվում էին չնվազող վայրագությամբ, Թիֆլիսի «Հովիտ» շաբաթաթերթում լույս է տեսնում Հյուգոյի նմանողությամբ գրված «Բելգիային, Լեհաստանին, Սեր-

բիւային և Չեռնոգորիային» վերնագրով մի բանաստեղծութիւն. բերում ենք հետեւյալ ուշագրաւ տողերը.

Ձեր հեք վիճակը կործան ու թշուառ,
Որ դարբնեցին ձեզ Գերմանն ու Մաճառ,
Դարեր շարունակ մենք վաղուց արդեն
Կրում ենք մեզ վրա անօրեն թուրքեն,

Որ այսօր դրանց հետ կամաւ միացած,
Եւ նախկին սարկի թիկունքը ստացած,
Քանդում են անխնա ձեր բաղաբ-գեղեր,
Մեզ պես արնալից դարձրին շատ տեղեր...

Բայց մի՛ վհատիք, մեծ է և հզոր
Արարչի վճիռն արդար, իմաստուն.
Կը դառնա արեւ, կը գա մի նոր օր,
Նորից կը կանգնեք ավերած ձեր տուն:

Ճիւղալ Խորհուրդը սաղայելական
Գահավեժ եղած կը գլորվի անդունդ¹...

Այս երկում, ինչպես տեսնում ենք, հայ հեղինակը ոչ միայն իր խոր ատելութիւնն է արտահայտում դեպի «Ճիւղալ» թուրք և գերմանական պետութիւններն ու նրանց դաշնակիցները, այլև միաժամանակ հայտնում իր անսասան հավատը, թե նրանք դատաւարութիւն են կործանման:

Այս երկի տակ որպես ստորագրութիւն դրւած է ռուսերեն H գլխատառը: Հետագայում պարզվեց, որ երկի հեղինակն է հրապարակագիր Նիկողայոս Տեր-Հարութիւնյանը²:

Համաշխարհային առաջին պատերազմի ավարտից հետո, երբ Եվրոպայի մեծ պետութիւնները զբաղված էին խաղաղութեան դաշնագրի վերաբերյալ բանակցութիւններով, հայ մտավորականութեան միակ բաղձանքն

¹ «Հովիտ», 1916, № 13, էջ 204:

² Տե՛ս Արամ Բաբայան, Ծածկանունների բառարան (անտիպ):

այն էր, որ խաղաղությունը ամուր հիմքերի վրա դրվի և Եվրոպայի պետությունների միջև հաստատվի մշտական համերաշխություն, քանի որ այդ համերաշխությունից էր կախված Հայկական հարցի բարեհաջող լուծումը. չէ՞ որ մեծ պետությունների հակոտնյա շահերի պատճառով միշտ և ամենից շատ տուժել էր ինքը՝ հայ ժողովուրդը: Ահա այդ նկատառումով 1919 թ. Զարդարյան եղբայրները Պոլսում առանձին բողոքություն հրատարակում են ժողովուրդների խաղաղության վերաբերյալ Հյուզոյի ճառերը, որ վերջինս արտասանել էր 1849 թվականին: Այդ ճառերը, որ առաջին անգամ թարգմանել էր Ն. Ռուսինյանը 1849 թվականին, այժմ հրատարակվում էին (նույն Ռուսինյանի թարգմանությամբ) նոր իրադրության պայմաններում: Գրքույկի հրատարակիչներն իրենց առաջաբանում ասում են. «Այսօր, երբ կիրականան հեղինակին գաղափարները տիեզերական խաղաղության նկատմամբ, երբ հանուր աշխարհ կպատրաստվի խաղաղության մեծ ժողովին, հպարտությամբ կուղեմք մամուլին հանձնել այս թանկագին վավերագիրը»¹:

Հյուզոն այդ ճառերն արտասանել էր 1849 թ. Փարիզում կայացած խաղաղության բարեկամների միջադպյին համագումարում: Առաջին ճառը նա արտասանել էր օգոստոսի 21-ին, իսկ երկրորդը՝ փակման ճառը, օգոստոսի 24-ին:

Մեծ հումանիստն իր ելույթներում ջատագովում է մշտական խաղաղությունը, ցանկանում, որ պետությունների միջև եղբայրական համերաշխություն լինի և միաժամանակ ցավ է հայտնում, որ անցած 32 տարիների ընթացքում Եվրոպայի պետություններն իրենց անլուսանգության համար ծախսել են 128 միլիարդ

¹ Տե՛ս «Տիեզերական խաղաղության ժողովին մեջ պարոն Վիքթոր Հյուզոյի խոսած ճառերը», Կ. Պոլիս, 1919:

Ֆրանկ, Վիթխարի մի գումար, որը եթե ծախսված լիներ գյուղատնտեսության, արդյունաբերության, առևտրի, գիտությունների և արվեստի զարգացման համար, ապա ժողովուրդների բարեկեցությունը կավելանար և, ինչ որ ամենակարևորն է՝ թշվառությունը կվերանար:

Հյուգոն միաժամանակ ընդգծում է Եվրոպայում Միացյալ Նահանգներ ստեղծելու անհրաժեշտությունը, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների օրինակով, և հավաստիացնում, որ դա կլինի խաղաղության ամենամեծ երաշխիքը: Նման դեպքում, ասում է նա, եվրոպական ժողովուրդները, առանց իրենց ազգային ինքնությունությունը կորցնելու, կմիանային մի ընդհանուր եղբայրակցության մեջ, կստեղծեին մի միացյալ գերագույն իշխանություն, որը կղեկավարեր Եվրոպայի գործերը, խորհրդակցաբար օրենքներ կհորիներ, քվեարկությամբ որոշումներ կընդուներ, իսկ ազգամիջյան տարաձայնություններն ու վեճերը կկարգավորեր հաշտարար միջնորդությունների միջոցով:

Մեծ բանաստեղծն իր երկրորդ ճառը վերջացնում է հետևյալ խոսքերով. «Թող այս օրս հիշատակարժան օր լինի, կոտորածների և պատերազմների վերջը նշանակի, թող աշխարհի խաղաղության և տիեզերական համաձայնության սկիզբը հանդիսանա»:

Կարելի է պատկերացնել, թե այսպիսի վարդագույն հեռանկարները որքան ըղձալի էին կոտորված, մասնատված, խաղաղության կարոտ արևմտահայերի համար:

Նույն 1919 թվականին, Հովհաննես Ասպետը (Օննիկ Զիֆթե Սարաֆը) Պոլսում հրատարակում է «Պատերազմ և խաղաղություն»¹ վերնագրով մի գրքույկ, որտեղ զետեղում է Հյուգոյի այն օրագրերը, որոնք նվիրված են խաղաղության, ինչպես և եվրոպական Միացյալ Նա-

¹ Վիքոր Հյուկո, Պատերազմ և խաղաղություն, Կ. Պոլիս, 1919:

հանգանակների հարցերին: Թարգմանիչը իր առաջաբանում բացատրում է, թե դեռևս անցյալ դարի 70-ական թվականներին Վիկտոր Հյուգոն երազել էր դեմոկրատիայի վերջնական հաղթանակը, համաշխարհային խաղաղության հաստատումը, Եվրոպայի Միացյալ Նահանգների ստեղծումը... Չիֆթե Սարաֆը շտապել էր Հյուգոյի երազանքն իրականացած համարել, ելնելով սոսկ այն փաստից, որ Նոյակ համաձայնության տերությունները հաղթել էին Գերմանիային, խաղաղության միջազգային ժողով էր կազմվել և Ազգերի ընկերություն ստեղծվել: Ի դեպ, այդ օրերին Ազգերի ընկերությունը շատերին թվում էր մի գերագույն իշխանություն, որը պիտի պահպաներ աշխարհի խաղաղությունը և պիտի ղեկավարեր Եվրոպայի քաղաքական գործերը, այնպես, ինչպես Հյուգոն էր պատկերացնում իր «Եվրոպայի Միացյալ Նահանգները»:

Չիֆթե Սարաֆի թարգմանած գրքուկում հայ ընթերցողները կարդում էին Հյուգոյի հետևյալ խոհերը. «Պիտի ունենանք Եվրոպայի այն Միացյալ Նահանգները, որ պիտի պսակեն հին աշխարհը, ինչպես Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները կպսակեն նոր աշխարհը: Աշխարհակալության ոգին այլակերպված պիտի ըլլա գյուտերու ոգիին, ազգերու վեհանձն եղբայրակցությունը պիտի ունենանք կայսրերու վայրագ եղբայրակցության տեղ. պիտի ունենանք հայրենիքը առանց սահմանադրութի... առևտուրը առանց մաքսատան, շրջաբերությունը առանց պատվարի, կրթությունը առանց անբանացումի, երիտասարդությունը առանց զորանոցի, քաջությունը առանց կովի, արդարությունը առանց կախաղանի... արորը առանց թուրի, խոսքը առանց բերանակապի, խիղճը առանց լծի, սիրտը առանց ատելության: Քաղաքակրթության ահռելի կապանքը պիտի քակվի... Աշխարհի վրա պիտի հոսի լույսի հեղեղ մը:

եւ ի՞նչ է այդ լույսը: Ազատությունն է: Եւ ի՞նչ է այդ ազատությունը: Խաղաղությունն է»:

Ինչ խոսք, որ արեւմտահայ մտավորականները վերահրապարակելով Հյուզոյի մտքերը, մոռանում էին ժամանակների տարբերությունը. եվրոպական պետությունները արդեն վաղուց բռնել էին իմպերիալիստական քաղաքականութեան ուղին: Սին պատրանքներ էին նաև «Ազգերի ընկերության» (Ազգերի լիգայի) հետ կապված հույսերը: Անցյալ դարի 70-ական թվականներին Հյուզոն Եվրոպայի Միացյալ Նահանգների լողունգը փայփայում էր՝ ի դեմս այդ կազմակերպության տեսնելով պատերազմը կանխելու ամենահուսալի միջոցը: Բայց հետագայում նույն հարցը քննելով իմպերիալիզմի ժամանակաշրջանի քաղաքական և տնտեսական տեսակետներից Վ. Ի. Լենինը իրավացիորեն մատնանշում է, որ կապիտալիստական երկրների այդպիսի կոալիցիան կարող է միացյալ ճակատ կազմել վերելք ապրող սոցիալիզմի դեմ, իսկ մյուս կողմից ազգերի ճնշման և հարստահարման գործիք հանդիսանալ: Իր «Եվրոպայի Միացյալ Նահանգները լողունգի մասին» հոդվածում Լենինը 1915 թ. գրում է. «Իհարկե կապիտալիստների միջև և տերությունների միջև ժամանակավոր համաձայնությունները հնարավոր են: Այդ իմաստով հնարավոր են նաև Եվրոպայի Միացյալ Նահանգները, որպես եվրոպական կապիտալիստների համաձայնություն... ինչի՞ մասին: Միայն այն մասին, թե ինչպես միասին Եվրոպայում ճնշեն սոցիալիզմը, միասին պաշտպանեն կողոպտած գաղութներն ընդդեմ Ճապոնիայի և Ամերիկայի, որոնց ծայր աստիճան զրկել են գաղութների այժմյան բաժանման ժամանակ...»¹: Հենց այդ հանգամանքը նկատի ունենալով, Լենինը եզ-

¹ Վ. Ի. Լենին, Ընտիր երկեր երկու հատորով, հատ. 1, Երևան, 1948, էջ 787:

րակացնում է, թե կապիտալիզմի օրոք Եվրոպայի Միաց-
յալ Նահանգների ստեղծումը ըստ էության ռեակցիոն է:

Արևմտահայ առաջավոր գործիչները 1919 թ. ոգե-
շնչվելով Հյուգոյի ուրվագծած վարդագույն հեռանկա-
րից, անտեսում էին այդ տարբերությունը և միաժամա-
նակ մոռանում, որ Եվրոպական մեծ տերությունները,
որպես գաղութատիրական պետություններ, իրենց բուն
էությունը՝ թույլ ժողովուրդներին ճնշողներն ու կեղե-
քիչներն են: Նրանք չէին գիտակցում, որ ճնշողից՝
ճնշվածի համար պաշտպանություն ակնկալելը պարզա-
պես միամտություն է:

Հայ հասարակական գործիչները շոտով հասկացան
իրենց սխալը, երբ արևմտյան մեծ պետությունները
Վերսալի դաշնագրում բոլորովին անտեսեցին Հայկական
հարցը:

13

Քսաներորդ դարի առաջին երկու տասնամյակների
ընթացքում Հյուգոյի դրամաներից նորանոր թարգմա-
նություններ են կատարվել թե՛ ընթերցանության և թե՛,
մանավանդ, հայ բեմի վրա ներկայացնելու համար:

1901 թ. Հակոբ Տեր-Գևորգյանը բնագրից չափածո
թարգմանում է «էռնանին», որը և առանձին գրքով լույս
է բնծայում 1908 թ. Բաքվում:

Տեր-Գևորգյանը նույն տարեթվին Ֆրանսերենից
թարգմանում է նաև (դարձյալ չափածո) «Ռյուի Բլաս»
դրաման, որը սակայն չի տպագրվում: Նրա ձեռագիրը,
որն այժմ պահպանվում է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրակա-
նության և արվեստի թանգարանում¹, կրում է Թիֆլիսի
գրաքննիչի ստորագրությունն ու թույլտվությունը՝ պիե-
սը բեմադրելու մասին:

¹ Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարան,
ձեռագիր պիեսների ֆոնդ, № ВР—88:

«Բուրգրավները» դրաման 1904—1907 թթ. պարբերաբար տպագրվում է «Բազմավեպում»¹ Կ. Մինասյանի թարգմանությամբ:

Պիեռի վերագրված «Թշվառները» թարգմանում է Միքայել Ստամբոլցյանը 1915 թվականին. այդ թարգմանությունն օգտագործվում է բեմադրության համար, բայց չի տպագրվում¹:

Ուշագրավ է, որ վերոհիշյալ դրամաներից միայն «Բուրգրավները» չի ներկայացվել հայ բեմում: Միստիկականությամբ համակված այդ երկում հեղինակը գովերգում է ավատական իշխաններին, որոնց բռնակալությունն ու կամայականությունները նա դատապարտել էր իր նախորդ դրամաներում: Դրա համար էլ հայ առաջավոր միտքը, քննադատաբար մոտենալով այդ դրամային, հրաժարվել է այն բեմադրել:

«էռնանին» Թիֆլիսում առաջին անգամ բեմադրվում է 1901 թ., Սիրանուշի, Աբելյանի, Զարիֆյանի և Պետրոսյանի մասնակցությամբ: Այդ դրաման Թիֆլիսում նորից է ներկայացվում 1904 թ., նույն դերասանների կողմից:

Թիֆլիսի հայ բեմում «Ռյուի Բլասը» առաջին անգամ խաղացվում է 1910 թ., Զարիֆյանի, Արմենյանի, Հարությունյանի, Դուրյան-Արմենյանի և Հասմիկի մասնակցությամբ: 1911 թ. նույն պիեսը ներկայացվում է Գորիսում (Խարազյան, Բաբայան), 1914 թ.¹ Հավլաբարում, իսկ 1915 թ.¹ Բաքվում:

Կ. Պոլսում հայ բեմի վրա տարբեր ժամանակներում ներկայացվում են «Ռյուի Բլասը», «Արքայն զբոսնուն» և «Էռնանին»: Վերջինս 1910 թ. բեմադրվում է Աբելյանի, Զարիֆյանի և Արմենյանի մասնակցությամբ՝ այդ խմբի թատերական շրջադաշության ընթացքում:

¹ Հայկական ՍՍՌ Գրականության և արվեստի թանգարան, ձեռագիր պիեսների ֆոնդ, № BP—50:

Ի դեպ, «Անջելո» դրաման հայ թատերասերների կողմից բեմադրվել է Թավրիզում 1901 թ.: Արամյան դպրոցի ուսուցիչների և այլ թատերասերների մասնակցությամբ այն ներկայացվում է պարսկերեն (Թարգմ. Մ. Փանվելյան) ի պատիվ Պարսկաստանի գահաժառանգի: Վերջինս, իր բացման խոսքում, ասում է. «Ես և իմ հայրը հայերին միշտ հաշտ աչքով ենք նայել. նրանք մեր պետության մեջ ամեն տեսակ ազատություն վայելել են և պիտի վայելեն: Ի սրտե ցանկանում եմ, որ հայերը միշտ առաջանան»¹: Թագաժառանգը ներկայացումից այնքան գոհ է մնում, որ խնդրում է նույն պիեսը հաջորդ օրը ներկայացնել իր հարեմի կանանց համար:

Պիտի ասել, որ հայ իրականությունից վերցրած կամ այժմեական թեմաներով գրված պիեսների կողքին Հյուգոյի դրամաները դարասկզբի առաջին տասնամյակներում արդեն սկսել էին իրենց նախկին հմայքը կորցնել. նրանք շատերին այլևս հնացած էին թվում: Ելնելով ժամանակի պահանջներից, հայ հանդիսականը բնականաբար դերադասում էր շրջապատի կյանքը պատկերող և ժամանակակից հրատապ հարցեր արժարժող պիեսներ: Բայց, չնայած այդ ընդհանուր տենդենցին, հայ մամուլում եղած հիշատակությունները ցույց են տալիս, որ հասարակության մի զգալի մասը տակավին գոհունակությամբ դիտում էր Հյուգոյի դրամաների ներկայացումները: Օրինակ, 1901 թ. Թիֆլիսում «էռնանի» ներկայացման մասին գրած իր գրախոսականի վերջում քննադատ Վ. Նալբանդյանը նշում է. «Ուրախությամբ պետք է նկատել, որ թատրոնում այս անգամ ավելի մեծ հասարակություն կար» («Մշակ», 1901, № 218, էջ 1): «Ռյու Բլասի» 1910 թ. ներկայացման առթիվ կարդում ենք. «Ներկայացումը անցավ ընդհանրապես աջող: Թատրոնում կար բավականաչափ հասարակություն»

¹ Տե՛ս «Նոր Դար», 1901, № 191, էջ 3:

(«Մշակ», 1910, № 285, էջ 4): Գործիսում 1911 թ. «Ռյուսիա» ներկայացման առթիվ կարդում ենք. «Ռյուսիա»-ն, որը մինչև օրս տրված ներկայացումների ամենահաջողն էր խաղի կողմից, հասարակության կողմից արժանացավ բոլոր ծափահարության» («Հորիզոն», 1911, № 152, էջ 4): Թիֆլիսում 1915 թ. «Թշվառների» ներկայացման առթիվ՝ «Թատրոնը ծայրե ի ծայր լի էր. կարգապահությունը անհամեմատ լավ, քան մինչ այդ» («Մշակ», 1915, № 270): Երևանում 1916 թ. «Թշվառների» ներկայացման առթիվ՝ «Ընդհանուր տպավորությունը բավարար էր: Տոմսերը սպառվել էին» («Աշխատանք», Երևան, 1916, № 10, էջ 3) և այլն:

Այս բոլոր հիշատակությունները վկայում են, որ Հյուգոյի դրամաների ներկայացումները, հակառակ միշտ քննադատությունների, դեռևս ժողովրդականություն էին վայելում XX դարի առաջին տասնամյակներում:

Մինչև այժմ խոսեցինք Վիկտոր Հյուգոյի միայն քաղաքական-հասարակական բովանդակությամբ երկերի թարգմանությունների մասին: Սակայն պիտի ասել, որ հայ գրականության մեջ մտել են նաև հանձարեղ սրտով լիրիկական ստեղծագործությունները:

Ռոմանտիկ պաթոսով համակված հայ գրողները համիշտակությամբ կարդում էին Վիկտոր Հյուգոյի՝ բնության, սիրո և քնարերգական այլ թեմաներով գրած գործերը, հաղորդակից լինում նրա հոգեզեղ ապրումներին և իրենց նախասիրած երկերը թարգմանում՝ ռոմանտիկ գրականության լավագույն նմուշները հայ ժողովրդի սեփականությունը դարձնելու, ընթերցողների գեղարվեստական ճաշակը բարձրացնելու, հումանիստական և

խաղաղասիրական գաղափարներ տարածելու մտադրութեամբ:

Հայ գրողներին ամենից շատ գրավել է Վիկտոր Հյուգոյի խոր հումանիզմը, որն ամենաբազմազան երանգներով է բացահայտւում նրա ստեղծագործությունների մէջ: Մեծ-պոետը իր քնարով երգում է սերը դեպի մանուկը, դեպի կինը, ծերունին: Նա ամբողջ հոգով կարեկցում է որբերին, որոնք զրկւած են ծնողական խնամքից և որոնց սպասում է մութ ապագան, կարեկցում է այն կանանց, որոնց կարիքն ու հոռի կարգերը նետել են անբարոյականութեան վիհը, աղքատին, որը սոցիալական անարդար պայմաններում ապրում է հետին թշուառութեան մէջ, լքւած զառամյալ ծերունիներին, որոնք իրենց կյանքի մնացած օրերը քարշ են տալիս որեւէ անկեղանոցի խոնավ խցիկներում: Բանաստեղծը կարեկցում է նույնիսկ վիրավոր գետնագորտին, ցրտից դողացող անբույն թռչնիկին:

Հյուգոյի հումանիզմով թաթաւուն լիրիկական լավագույն ստեղծագործությունները տարբեր ժամանակներում մտել են մեր գրականութեան մէջ, այն էլ հաճախ մի քանի տարբեր թարգմանություններով, հանգամանք, որն ինքնին մի վկայութեան է այդ երկերի վայելած ժողովրդականութեան մասին: Այսպես, օրինակ. «*La prière pour tous*»¹ բանաստեղծութունը ունեցել է չորս թարգմանութեան: Ըստ մեր ունեցած տվյալների, այն եղել է Հյուգոյի պոեզիայից հայ գրականութեան մէջ մտած առաջին երկը, որ 1853 թ. գրաբար լեզվով թարգմանել է Խորեն Նար-Պեյր և վերնագրել «Աղոթք հասարակաց»²: Հետագայում, նույն բանաստեղծութունը թարգմանել է Ռեթեոս Պերպերյանը, դարձյալ գրաբար,

1 „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Feuilles d'Automne, p. 36.

2 «Բաղմաւկա», 1853, № 12, էջ 181:

«Աղոթք վասն ամենեցուն»¹ վերնագրով, Զ. Բալուդյան-
ցը՝ «Աղոթք ամենքի համար»², Ալ. Մատուրյանը՝ «Աղո-
թիր»³: Սակայն 421 տողանոց այդ ընդարձակ երկից
վերոհիշյալները թարգմանել են միայն հատվածներ:

Այդ երկում հեղինակը մանուկին հորդորում է աղո-
թել իր ծնողների համար, հիվանդների և ծերերի, չքա-
վորների և դժբախտների, բանտարկյալների, նույնիսկ
մեռածների համար: Ահա հիշյալ բանաստեղծությունից
մի հատված՝ Ալ. Մատուրյանի թարգմանությամբ.

Աղոթիր, մանկիկ, մայրիկիդ համար,
Զէ՛ որ քո բարի մայրը անդադար
Քեզ օրորում էր, քեզ զգվում, պաշտում:
Հիշիր դու նույնպես, սիրելի մանկիկ,
Մութը բանտի մեջ շղթայվածներին,
Հիշիր, ով մանկիկ, և նրանց անուն,
Որոնք պառկած են նեղ շիրիմում.
Այնտեղ քարի տակ, սև հողի գրկում
Նոքա տանջվում են, պետք է աղատել,
Մեղքերի բեռան տակիցը փրկել:
Մանկան խնդիրը մեռած ու կենդան
Վշտալից թշվառ մարդկերանց մասին
Կը թռչն երկինք կնդուռի նման,
Կը ծխն բուրմունք Տիրոջ աթոռին:

Հյուգոյի հումանիզմի մի այլ արտահայտությունն է
«Pour les pauvres» բանաստեղծությունը⁴, որտեղ հե-
ղինակը հարուստներին կոչ է անում ողորմած լինել
դեպի աղքատները: Այդ երկը ունեցել է հայերեն հինգ
թարգմանություն, որոնցից առաջին երեքը՝ գրաբար:
Այն առաջին անգամ թարգմանել է Մխիթարյան միա-

¹ «Ճաշակ ոսկեղէն դպրութեան», Կ. Պոլիս, 1886, № 5, էջ 90:

² «Աղբյուր», 1889, № 11, էջ 381:

³ «Հայ լեզու» (ղասագիրք 4-րդ դասարանի համար), Ալեքսանդ-
րապոլ, 1913, կաղմեց Ա. Փորսուդյան:

⁴ «Oeuvres Complètes», T. I, Les Feuilles d'Automne
p. 30.
170

բաններից 2. Դավիթ Նազարեթյանը (2. Դ. Ն. ստորագրությամբ) և տպագրել «Բաղմավեպում», 1875 թվականին՝ «Վասն աղքատաց»¹ վերնագրով: Երկրորդ թարգմանությունը, որը պատկանում է Կարապետ Գարագաշյանի գրչին, լույս է տեսել «Մասիսում», 1879 թ., նույն վերնագրով², երրորդը՝ գրող և գրաբարագետ Հակոբ Գուրգենի թարգմանությամբ տպագրվել է 1886 թ. «Ճաշակ ոսկեղէն դպրութեան» հանդեսում՝ «Գթություն»³ խորագրով: Չորրորդը թարգմանել է Ալ. Մատուրյանը «Ողորմած եղեք»⁴ վերնագրով և լույս ընծայել 1898 թ. իր բանաստեղծությունների ժողովածուում, իսկ հինգերորդը, որը թարգմանել է պոետ Ալ. Փանոսյանը՝ «Կոչ հարուստներուն»⁵ վերնագրով, ղետեղվել է 1912 թ. Պոլսում լույս տեսած «Գանձարան» դասագրքում:

Հետաքրքիր է նշել, որ Կ. Գարագաշյանը հիշյալ երկը թարգմանել է հատկապես հայկական հիվանդանոցի ի նպաստ տրվելիք պարահանգեսի առթիվ, որպես կոչ պոլսահայ մեծահարուստներին: Այդ կապակցությամբ «Մասիսի» խմբագրությունը հետևյալ առաջաբանն է գրել. «Դարուս հռչակալ հանճարներեն մին՝ պ. Վիրթոր Հյուկո, որ յուր կորուվի և պերճաբան գրչովն ընկերային մեծ խնդիրներ կը հուղե, մարդկային օրենսդրության հոռությունները կը քննադատե, հզոր պաշտպան մ'եղած է միշտ թշվառաց դատին, և յուր անմահ գրածներն ընթերցողաց սիրտը հուղելով, կը հարկադրեն զանոնք մտածել և արտասվել այն բաղմազան թշվառությանց վրա, որովք մարդկությունը կը տառապի յուր ստորին

¹ «Բաղմավեպ», 1875, հատ. Լ. Գ., էջ 41:

² «Մասիս», 1879, № 2252, էջ 3:

³ «Ճաշակ ոսկեղէն դպրութեան», 1886, № 4, էջ 73:

⁴ Ալ. Մատուրյան, Բանաստեղծություններ, հատ. Բ, Մոսկվա, 1898:

⁵ «Գանձարան» (Բարձրագույն դասընթաց), Կ. Պոլիս, 1912, կազմեց Ա. Անտոնյան:

խավերուն մեջ: Մեր ուսումնական բարեկամներեն մին՝ Մեծապատիվ Կարապետ էֆենդի Գարազաշյան, մեծանուն հեղինակին մեկ ոտանավոր գրածն (որ խիստ սրտառուչ և աղդու հրավեր մ' է առ մեծատունս՝ իրենց գեղազվարճ խրախճանաց մեջ աղքատն հիշելու և անոր ողորմելու) գրաբար ոստանավորի թարգմանած է նախնյաց շափով, հիվանդանոցի պարահանդեսին առթիվ, որ աղքատաց օգնելու սահմանված լինելով, Հյուսիսի հրավիրանաց ճահավորապես կը պատասխանե:

Հիշյալ երկի առաջին շորս թարգմանություններն էլ կատարվել են ուղղակի ֆրանսերենից և այնքան հարազատ են բնագրին, որ միմյանցից տարբերվում են պարզապես բառերի տեղադրությամբ: Բերենք, որպես օրինակ, թեկուզ առաջին տողը.

Տո՛ւք, մեծատունք, քոյր աղօթից է ողորմութիւն (Չ. Գուրգեն)

Տո՛ւք, աղէ՛, մեծատունք. ողորմութիւն քոյր աղօթից

(Կ. Գարազաշյան)

Տո՛ւք, քոյր է, ճո՛խք, ողորմութիւն աղօթից (Դ. Նազարեթյան)

Ողորմեցե՛ք, հարուստներ, տուրքն՝ հղբայրն է աղօթքին.

(ՍԼ. Փանոսյան)

Միայն Փանոսյանի մոտ «քույրը» դարձել է «հղբայր»: Իսկ Մատուրյանը, որը, ամենայն հավանականությամբ, ռուսերենից է թարգմանել, որոշ շափով հեռացել է բնագրից: Բայց Մատուրյանի մոտ նկատված հեռացումները արդյունք են ոչ միայն մի երկրորդ լեզվից կատարված թարգմանության, այլև թարգմանչի յուրահատուկ վերաբերմունքի: Հայտնի է, որ Մատուրյանը եղել է սոցիալական անհավասարության զոհերից մեկը, ամբողջ կյանքում ապրել է չբավորության մեջ և իր ստեղծագործություններում դառնությամբ երգել «անարգ բախտից հալածված թշվառի» վիճակը: Ուստի թարգմանելիս նա ձգտել է ընդգծել իր վերաբերմունքը դեպի հարուստները, որոշակիորեն խտացրել է գույները և նույնիսկ իր կողմից ավելացրել մի շարք տողեր, որոնք

բնագրում չկան: Օրինակ, շքեղ դահլիճի նկարագրող-
թյունը թարգմանելուց հետո նա իր կողմից ավելացնում
է հետևյալը.

Եվ այդքան դանձերն առատ ու անբավ
Ձե՛ն էլ շլացնում ձեր աչքը բնավ...

Մի այլ տեղ, աղբատի ծանր վիճակը պատկերելուց
հետո, նա իր կողմից հետևյալ խոսքերն է ուղղում հա-
րուստներին.

Բայց դուք, դո՛ւք բախտի հարուստ ընտրյալներ,
Ձեզ ի՞նչ փուլթ... ձեր կյանքն առատ է, լեցուն...

Սակայն, եթե Մատուրյանի թարգմանությունը մա-
սամբ տուժել է հարադատության տեսակետից, ապա
մյուս կողմից նրան հաջողվել է ապահովել պոետական
լեզվի անկաշկանդ ու սահուն ընթացքը, մի հատկանիշ,
որն, անկասկած, բարձրացնում է երկի գեղարվեստա-
կան որակը: Ուրպես ճաշակ, ստորև տալիս ենք մի հատ-
ված հիշյալ թարգմանություններից.

Ողորմած եղեր: Ահա՛ գործ վսեմ...
Երբ անտեր մի որբ կամ ծեր մուրացկան
Ձեր դրոսն առաջ ահով տխրադեմ,
Լուռ սպասում է՝ ձեր ողորմության,
Եվ դուք մնում եք անհոգ, անտարբեր—
Դուք տիրոջ սիրտն եք խոցում, հարուստներ:

Մատուրյանը Հյուգոյի քնարերգական պոեզիայից
թարգմանել է նաև «Թուշնիկներ», «Գետի ափին» և այլ
բանաստեղծություններ: Այդ թարգմանություններում ևս
նկատվում են մի շարք հեռացումներ, որոնք պարզապես
արդյունք են Մատուրյանի սուբյեկտիվ վերաբերմունքի:

«Թուշնիկներ» երկում հեղինակը պատմում է, թե ինչ-
պես մանուկ հասակում բներից որսում էր թռչունների
ձագերին, նրանց պահում իր հյուսած վանդակի մեջ: Երբ
նրանք մեծանում ու թևավորվում էին, պոետը նրանց

արձակում էր, և թռչուններն ազատ ճախրում էին օդում,
երգում ու ճլվլում: Իսկ երբ նրանց հա էր կանչում,
նրանք լսում էին ու վերադառնում: Հյուզոն իր երկը
վերջացնում է հետևյալ բառերով.

Une colombe et moi longtemps nous nous aimâmes.
Maintenant je sais l'art d'apprivoiser les âmes.¹

Մի աղավնի և ես երկար ժամանակ իրար սիրեցինք.

Այժմ ես գիտեմ հոգիներն ընտելացնելու արվեստը...

Մատուրյանը բաց է թողել այս երկտողը և դրա փոխարեն գրել հետևյալ ինքնուրույն տողերը, որոնք արտահայտում են հայ պոետի հիասթափությունը՝ իրեն շրջապատող դառը կյանքից.

Բայց այժմ, ավա՜ղ... այժմ էլ չեկան
Ո՛չ այն հերապույր, ո՛չ այն քաղցրություն.
Ա՛խ, ո՛ւր սըլացար անդարձ հավիտյան
Դու իմ ծաղկավար, անմեղ մանկություն2...

Մանկության օրերի կարոտը բնորոշ է Մատուրյանին և նա սեփական ստեղծագործությունների մեջ հաճախ է խոր թախիծով վերհիշել «նվիրական հիշատակները մանկական կյանքի»: «Մայրը» բանաստեղծության մեջ նա ասում է.

Մաղիկ մանկության շատ հիշատակներ,
Որ դեռ եռում եք իմ մատաղ կրծքում,
եվ հաճախ այնքան խաղաղ բուպներ
Ինձ պարզեում եք կյանքի փոթորկում,
Որ երբեմն այնպես խուռն երամով
Հանդես եք բերում ուրախ անցյալից
Գողտրիկ պատկերներ, և վառ թռիչքով
Միտքըս անշատում տխուր անցյալից,—
Ով գիտե, գուցե, ժամանակն յուր հետ
Ձեզ մի օր տանե, ավերե անհետ3...

¹ „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Rayons et les Ombres
p. 40, „J'eus toujours l'amour...“.

² «Աղբյուր», 1889, № 2, էջ 84:

³ Ալ. Մատուրյան, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1958, էջ 85:

Ժամանակակից դաժան կյանքից դառնացած հայ պոետը Հյուգոյի հիշյալ բանաստեղծության միջոցով ևս ցանկացել է ոգեկոշել իր մանկության անմեղ և հրճվալի օրերը:

Հյուգոն իր ստեղծագործություններում հաճախ է ցույց տվել, որ ի հակադրություն հարուստների, չքավոր մարդկանց ուղորմածությունն այնքան ինքնաբերական է, որ բնավ չի սպասում հատուկ կոչերի: «Les pauvres gens»¹ («Չքավոր մարդիկ») չափածո երկում նա պատմում է, թե ինչպես չքավոր մի ձկնորս որդեգրում է մահացած հարևանի որբ երեխաներին, լիովին գիտակցելով, որ այս նոր պարտավորությունը իրեն և բազմաճանաչ ընտանիքին ենթարկելու է ավելի ծանր զրկանքների: Հյուգոյի այս բանաստեղծության արձակ թարգմանությունը՝ «Խեղճերը» վերնագրով, տպագրվել է 1901 թ. Կ. Պոլսում, Ս. Գաբամաճյանի կազմած «Հավաքածու ընտիր գրվածոց» դասագրքում, որտեղ սակայն հիշատակված չէ թարգմանչի անունը:

Ի դեպ, որբ երեխաների թեման շատ հարազատ է եղել մեծ հումանիստին, որը հաճախ է մտահոգվել նրանց ճակատագրով: Այսպես, «L'Enfance»² («Մանկություն») երկում նա պատմում է, թե ինչպես մեռնում է հիվանդ այրին, իսկ նրա հինգ տարեկան երեխան մնում է անտեր ու անպաշտպան: Այս երկի թարգմանությունը տպագրվել է 1898 թ. «Լույս» հանդեսում³:

«La grandmère»⁴ («Տատիկը») երկում մեռնողը տատիկն է, որի խնամքի տակ են երկու որբ թոռնիկները: Մահացած տատիկի սնարի մոտ երեխաները, քաղցած,

1 „Oeuvres Complètes“, T. II, La Légende des Siècles, p. 244.

2 „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Contemplations, p. 17.

3 «Լույս», 1898, № 20, Թարգմ. Հ. Ս. Խ.

4 „Oeuvres Complètes“, T. I, Odes et Ballades, p. 91.

ցրտից ու սարսափից դողաճար, գիշերն ի բուն հեծկտա-
լով աղերսում են նրան, որ արթնանա, բայց իզուր: Այս
բանաստեղծությունը 1906 թվականին թարգմանում և
«Մամիկը»¹ վերնագրով լույս է ընծայում Մեսրոպ Նու-
պարյանը: Հետագայում այն թարգմանում է նաև բա-
նաստեղծուհի Սիպիլը, «Մեծ մայրը»² վերնագրով: Ահա,
Սիպիլի թարգմանությամբ, երկի վերջին տողերը.

Այսպես իզուր հեծկտացին անհարիր,
Այգն արթնցավ. կը քնանար դեռ հանին.
Զանգակն հնչեց խուլ հարվածներ օդային,
Եվ անցորդ մը տեսավ դուռնեն հյուղակին՝
Թափուր մահճին, սուրբ զրբին քով լալագին՝
Որբ տղաքն, որ կաղոթեին ծնրադիր:

Վաղաճաս մեռնող աղջիկների համար մեծ պոետի
սիրտը հաճախ է վշտով համակվել: Այդ անբախտներին
մտաբերելիս՝ նա նույնիսկ չի ուղում հավատալ, որ
նրանք իրոք անկենդան պառկած են շիրմաքարերի տակ,
աչքերը զուրկ հայացքից, շրթներին՝ ձայնը լռած: «Les
Fantômes»³ («Ուրվականները») բանաստեղծության
մեջ պոետը ողբում է վաղամեռիկ աղջիկների եղբրական
ճակատագիրը: Այդ երկը 1864 թ. գրաբարի է թարգմա-
նել Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը, «Ուրվականը»⁴ վերնա-
գրով: «Ուրվականքը» իրավամբ համարվում է մեր
թարգմանական գրականության գոհարներից մեկը: Արև-
մտահայ մտավորականության, հատկապես, շատ
բարձր է գնահատել այն: Ականավոր հասարակական
գործիչ և հրապարակագիր Գրիգոր Օտյանը դրա մասին
ասում է. «Անկարելի է, որ այս թրթռան տողերը ավելի

1 «Արևելյան մամուլ», 1906, № 13, էջ 310:

2 Հ. և Զ. Սասուն, Բանգարան, Միջին դասընթացը, Կ. Պոլիս,
1921, էջ 162:

3 „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Orientales, p. 38.

4 Մ. Պեշիկթաշլյան, Տաղեր, Երևան, 1961, էջ 166:

գողտիրկ թարգման մ'ունենային հայ լեզվի մեջ»¹։ Արփիար Արփիարյանի խոսքերով՝ «Հյուկոյի Ուրվականի թարգմանությունը հմայիչ է, թերևս մինչև իսկ բնագիրը գերադանցող գեղեցկություն մը»²։ Հրանտ Ասատուրը նույնպիսի հիացմունքով է արտահայտվում այդ թարգմանության մասին, իսկ Ա. Չոպանյանը այն որակում է «հրաշալիք մը»։

Ինչ վերաբերում է թարգմանության հարադատությանը, ապա համեմատությունից պարզվեց, որ շնայած հանգի ու չափի հարմարեցման դժվարություններին և հայոց լեզվի ոճական առանձնահատկություններին, Պեշիկթաշլյանը ամենամեծ բարեխղճություն է ցուցաբերել գեպի բնագիրը։ Հաճախ մի ամբողջ հնգատողում նա ոչ իսկ մի բառ իր կողմից չի ավելացրել կամ պակասեցրել։ Դրանցից է, օրինակ, հետևյալ հնգատողը։ Համեմատության համար թարգմանության հետ բերում ենք նույն տողերի բնագիրը.

Քանի՞ տեսի կենադրաւ. մին վարդագոյն և ճերմակ,

Միւսըն թըւէր ականջել երկնախօսիկ նըւազաց.

Այլ սք, կըթոտ, ըզմի թե դընէր ճակտին իւր խեչակ.

Եւ զերթ թռչուն հոլաթե թեքէ դճիւղ յիւրն ի սւաց,

Հոգեակն երեկ զիւր մարմին։

Que j'en ai vu mourir! L'une était rose et blanche;

L'autre semblait ouir de célestes accords;

L'autre, faible, appuyait d'un bras son front qui penche;

Et, comme en s'envolant l'oiseau courbe la branche

Son âme avait brisé son corps.

Համարյա ամբողջ երկը (150 տող) թարգմանված է նույնպիսի հարադատությամբ։ Իսկ եթե ծայրահեղ անհրաժեշտությունից մղված Պեշիկթաշլյանը կատարել է չնչին շեղումներ, ապա դրանք արել է նուրբ ճաշակով,

¹ Տե՛ս Ա. Չոպանյանի կազմած «Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի քերթվածներն ու ճառերը», Փարիզ, 1904, էջ 174։

² «Գեղունի», 1902, № 4—6, էջ 40։

միշտ ջանալով հավատարիմ մնալ տեքստի ոգուն։ Օրինակ, բնագրում օգտագործված են ժամանակակից երևույթների և առարկաների անուններ, որոնց համապատասխանը չկա գրաբարում։ Նման դեպքերում Պեշիկթաշլյանը դիմել է արտահայտչական ուրույն հնարանների։ Այսպես.

Mais elle, par la valse ou la ronde emportée,
Volait.

Բայց նա, վալսից կամ շուրջպարից տարված՝
Թռչկոտում էր։

Պեշիկթաշլյանը, չուզենալով նորամուտ «վալս» բառի գործածությանը աղավաղել ոսկեդարյան հայերենի հարազատությունը, բնագրի միտքը վերարտադրում է այլ խոսքերով.

Սակայն կայրից ի դոփին նա սրաթուղ պարառաջ
Հոլաթներ։

Բնագրում նույնպես ասված է.

Et son coeur éclatait en fanfare joyeuse.

Եվ նրա սիրտը թնդում էր, ինչպես փողային ուրախ
Երաժշտություն։

Իսկ հայ պոետը փողային գործիքների փոխարեն դարերի խորքից բերում է հին ժամանակների բամբիոը.

Եվ սիրտ զլւարթ զերդ բամբիոս ի ծոց խնդայր։

Պեշիկթաշլյանը հրաժարվում է նաև այնպիսի արտահայտություններից, որոնք հայերենում կա՛մ պոետական չեն հնչում և կամ խախտում են բանաստղի չափը (բառացի թարգմանելու դեպքում)։ Այսպես.

Elle est morte à quinze ans, belle, heureuse, adorée.

Նա մեռավ տասնհինգամյա հասակում՝ գեղեցիկ, երջանիկ,
պաշտված։

Այստեղ, «տասնհինգամյա հասակում»-ը, որը բաղկացած է յոթ վանկից, խախտում է հայերեն բանատողի 4—3—4—3 չափը: Հետևապես, Պեշիկթաշլյանը գործ է ածում գրեթե նույնիմաստ, բայց միաժամանակ ավելի սլափեցողի մի արտահայտություն.

Մեռաւ կենացն ի գարուն, աղուոր, գգուեալ, երանեալ:

Ստեղծագործաբար մոտենալով թարգմանական արվեստին, Պեշիկթաշլյանը որոշ դեպքերում գործ է ածում իր ինքնուրույն մեկնաբանությունը, առանց սակայն բնագրի միտքը փոխելու: Օրինակ, բնագրում ասված է.

Pensez à l'espagnole éteinte sans retour.

Հիշեցեք իսպանուհուն, որը հանգավ անդարձ:

Բայց քանի որ հանգչելը ինքնըստինքյան «անդարձ» է, ապա թարգմանիչը, զանց առնելով «անդարձ»-ը, ասում է.

Զըսպանուհին յուշ ածէք, որոյ շիջաւ կենաց լոյս:

Նույնպես, «Les Fantômes»-ի առաջին տողում կարդում ենք.

Hélas! que j'en ai vu mourir de jeunes filles!

Ավա՛ղ, քանի՛ երիտասարդ աղջիկների մահանալն եմ տեսել...

Նկատի ունենալով, որ «աղջիկ» հասկացության մեջ արդեն մարմնավորված է երիտասարդության դադափարը, թարգմանիչը բաց է թողնում «երիտասարդ» բառը, բայց մյուս կողմից ավելացնում է երիտասարդների մահը բնորոշող «անժամ» էպիտետը, որը միաժամանակ ծառայում է բանատողի չափը լրացնելու.

Քանի՛ս, աւա՛ղ, տեսի ես աղջկունս անժամ կենաղբաւ...

Ինչ վերաբերում է Պեշիկթաշլյանի լեզվին, ապա պիտի ասել, որ տվյալ թարգմանության մեջ այն լիովին

ներդաշնակվում է բնագրի ոճին և հարազատորեն արտացոլում երկի լիրիկական ջերմությունը: Ահա, որպես ճաշակ, «Les Fantômes»-ի թարգմանության առաջին տունը.

Քանի՛ս, աւա՛ղ, տեսի ես աղջկունս անժամ կենադրաւ.
Ճակատագրի՛ն եմ օրէնք. հա՛րկ է մահուան իւր աւար.
Հարկ է խոտոյ անկանիլ ընդ սայրասուր մանգաղաւ,
Հարկ է պարուց ի հանդէս զուարճ կայթից սրավար՝
Կոխել ըզփունջըս վարդից:

Հյուգոյին բնորոշ է այն, որ բարոյական քարացած սկզբունքների տեսակետից դատապարտելի համարվող արարքների և երևույթների վրա նա նայում է վերլուծող հայացքով, գտնում դրանց սոցիալական պատճառները և հենց այդ պատճառների վրա դնում շեշտը: Այսպես, գողության մեջ նա հաճախ տեսնում է քաղցի հարկադրանքը, մահափորձի մեջ՝ բռնակալության ճնշումը, պոռնկության մեջ՝ թշվառության դրդումը: «Մի մեղադրեք այն կինը, որ ընկած է» խոսքերով սկսվող անվերնագիր երկում¹ նա արդարացնում է ինքնամատույց կանանց, ցույց տալով նրանց բարոյական անկման դրդապատճառները:

Հիշյալ երկը հայ մամուլում լույս է տեսել երկու տարբեր թարգմանությամբ: Առաջին թարգմանությունը տպագրվել է «Երկրագունդ» հանդեսում² 1870 թ., իսկ երկրորդը՝ «Մասիսում»³ 1882 թ.: Ահա երկրորդ թարգմանության սկզբի մասը.

Բաբե՛, մի՛ երբեք անգոսեք կին մ'որ ընկնի յուր զահեն,
Ո՛վ գիտե, թե ինչ ծանրը բռի տակ թշվառն այդ հեծե,
Ո՛վ գիտե, թե քանի օր անոթության դեմ մաքառած է,

¹ «Oeuvres Complètes», T. I, Les Chants du Crépuscule, p. 24.

² «Երկրագունդ», 1870, № 13, էջ 196 (թարգմ. Հ. Պոնճուկյան):

³ «Մասիս», 1882, № 3218 (թարգմ. Օ. Երկանյան):

նվ ո՞վ չէ տեսած ճնշալըն այդ կին, որ երկար ատեն
Անդոր ձեռքով փարի յուր գահուն, երբ հովն շար բախտին
Ի վեր անդր զըզդե նորա ամոթխածություն...

Ինչպես սկզբում ասացինք, Հյուգոն հաճախ է կա-
րեկցանք զգացել դեպի խեղճ ու արհամարհված կենդա-
նինները: «Le crapau»¹ («Գոռտը») չափածո երկում նա
պատմում է, թե ինչպես դարոցական երեխաները տան-
ջում են վիրավոր գետնագորտին: Ճիշտ այն պահին, երբ
նրանցից մեկը պատրաստվում է քարով սպանել նրան,
տղաները նկատում են մոտեցող մի սայլ: Նրանք որոշում
են թողնել, որ գորտը անիվների տակ ջախջախվի. այդ
ավելի հետաքրքիր տեսարան է: Սակայն սայլը քաշող
բազմաշարշար էջը նկատում է իր բախտակցին և ի դին
մտրակի նոր հարվածների՝ շեղում է կառքի ընթացքը,
շրջանցում գորտին և այդպիսով երեխաներին տալիս է
հումանիզմի վսեմ մի օրինակ: Այս երկի արձակ և պարզ
շարադրանքով թարգմանությունը 1903 թ. լույս է տեսել
«Աղբյուր» մանկական հանդեսում՝ երեխաների մեջ հու-
մանիստական զգացմունքները զարգացնելու ակնհայտ
դիտավորությամբ:

Համաշխարհային գրականության գլուխ-գործոցներից
մեկն է Հյուգոյի «La Conscience»² («Խիղճը») հանրա-
հայտ բանաստեղծությունը: Այստեղ պոետը նկարա-
գրում է, թե ինչպես խիղճը, մեծ ու լայնաբաց աչքի
կերպարանքով, շարունակ հետևում է հղբայրասպան
Կայենին, նրան հիշեցնում գործած ոճիրը: Կայենը նրա
հալածանքներից ազատվելու համար փախչում է հեռա-
վոր երկրներ, թաքնվում ամրուփակ և անլուսամուտ
սենյակում, նույնիսկ իջնում խավար նկուղների խորը,

¹ „Oeuvres Complètes“, T. II, La Légende des Siècles,
p. 247.

² Նույն տեղում, էջ 12:

բայց իզուր, աչքը միշտ և ամենուր երևում է նրան, նա-
յում անթարթ, հիշեցնում ոճիրը:

Հյուգոյի այս երկը ունեցել է հայերեն մի քանի
թարգմանություն: Այն թարգմանել են՝ Հակոբ Տեր-
Գևորգյանը, Ռեթեոս Պերպերյանը, Ռուբեն Զարդարյանը
(արձակ) և ուրիշներ: Ահա «Խիղճը» բանաստեղծության
սկզբի մասը Տեր-Գևորգյանի թարգմանությամբ.

Յուր զավակների հետ, մորթիներ հագած,
Հերախառն, կապտադեմ, փոթորկի միջին
Կայենը փախուստ տվավ Եհովայի առաջին.
Մռայլ մարդը հասավ երեկոյան դիմաց
Արձակ դաշտում կանգնած մի լեռան ստորոտին.
Զավակներն շնչասպառ և կինը հոգնած
Ասացին. «Պառկենք և բնենք գետնի վրան»:
Կայենը արթուն երազում էր միայն:
Նայեց, և շարագույժ երկնքի խորքում
Նա տեսավ մի աչք մեծ ու լայն բացված,
Որ անշարժ, խավարում նորան էր դիտում:
«Ես շատ մոտ եմ», — ասաց նա մի սարսուռով,
Զարթեցրեց խեղճ կնոջը և զավակներին,
Եվ սկսեց փախչել կորստաբեր շավղով:

Ինչպես տեսնում ենք, Տեր-Գևորգյանի լեզուն դյու-
րասահ է և անպաճույճ: Նա թարգմանել է ուղղակի բնա-
գրից, որին ջանացել է հնարավորին չափ հավատարիմ
մնալ:

Պերպերյանի թարգմանության մեջ թեև հանգի և չա-
փի կանոնավոր համաձայնեցում չկա, սակայն այդ չի
խանգարել լեզվի մեղմորդիկ հնչեղությանը: Պերպերյանը
թարգմանել է գրաբարով, նույնպես բնագրից, գրեթե
բառացի: Նրան հիանալիորեն հաջողվել է պահպանել
Հյուգոյի հանդիսավոր ու դյուցազններգական ոճը և տալ
բնագրի հմայքը: Ահա, նրա թարգմանությամբ, նույն
հատվածը².

¹ «Մուրճ», 1897, № 7—8, էջ 993:

² «Երկրագունդ», 1887, № 1—2, էջ 83:

Յերեսաց Եհովայի եղբայրասպանն յորժամ Կայէն,
 Հերարձակ, կապարագոյն, ի մէջ ահեղ մրրկաց,
 Խոյս ետ որդւոքն որ զգազանաց արկեալ էին զանձամբ ըզմորթ,
 Քանզի օրն տարածամէր, հհաս այրըն դախձաղէմ
 Ի ստորոտ լերին միոյ ի մեծանիստ ուրեք դաշտի.
 Կին իւր վաստակաբեկ և ողեսպառ իւր որդիք
 Ասեն ցընա.— Եկ, ի կողմըն լեալ ի գետնի և նիրհացուք:—
 Կայէն, յաշացն հատեալ քուն, խոկայր լերանցըն ի ստորոտս:
 Ամբարձեալ ահա զգլուխն, ի մահաստուեր երկինցն ի խորս
 Ետես ակն ինչ մեծաբաց յաղջամղջից անդ ի խավար.
 Որ անբըթիթ անթարթափ յինքըն հայէր ի ստուերի:
 — Մերձ կամ յոյժ,— ասէ հարեալ ըզդողանի, և զարթոյց
 Ընդոստ զորդիսն որ ննչէին և ըզկին իւր պարտասեալ,
 Եւ էառ փախչել անդրէն դժնէաղէմ ի միջոցի:

Այս լիարժեք թարգմանությունը կարդալիս ընթեր-
 ցողին երբեմն թվում է, թե նույն ինքը Հյուգոն է այն
 գրել դասական հայերենով:

Հյուգոյի սիրային մոտիվներով քնարական բա-
 նաստեղծությունները նույնպես առինքնել են հայ պո-
 ետներին և դրանցից մի քանիսը թարգմանվել են մեկից
 ավելի անգամներ: Օրինակ, «Nouvelle chanson sur un
 vieil air»¹ («Նոր երգ հին եղանակով») բանաստեղծու-
 թյունը դեռ 1865 թ. թարգմանել է Ն. Ռուսինյանը «Ո՛վ
 իմ գեղեցիկ»² վերնագրով, Հովհ. Հովհաննիսյանը՝
 1880 թ. «Նոր երգ հին եղանակով»³, իսկ Ալ. Փանոսյանը՝
 1882 թ. «Հին երգ»⁴ վերնագրով: Որպես ճաշակ, բերում
 ենք այդ երկի առաջին տունը՝ վերոհիշյալ գրողների
 թարգմանությամբ.

¹ «Oeuvres Complètes», T. I, Les Chants du Crépuscule,
 p. 30.

² Տե՛ս «Մասիս», 1904, № 20, էջ 307:

³ Հայկական ՍՍԻ ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարան,
 Հովհ. Հովհաննիսյանի ֆոնդ, № 1—1, էջ 44: Այս, ինչպես և մի շարք
 այլ թարգմանություններ դեռևս անտիպ են:

⁴ Ա. Փանոսյան, Այգեկույթ, Կ. Պոլիս, 1908, էջ 129:

Նահապետ Ռուսիայան

Թե կ'անդ ցողով եթերաց
Եղեմ երջանիկ,
Ուր փողփողի մշտաբաց
Նորանոր ծաղիկ,
Ուր քաղել է բարդ ի բարդ
Շուշան, հասմիկ, այծիվարդ,
Զանի բու ոտիցդ ընեմ
Ճեմարան, նազիկ:

Հովն. Հովհաննիսյան

Թե զեղազվարճ կա դալարիք,
Որ որոգում է երկինք,
Ուր փայլում է, երբոր կամիք,
Բացված քանի մի ծաղիկ,
Ուր քաղում են առատ ու լի
Շուշան, հասմիկ, նունուֆար,
Կպճենեմ նրանցով այն ճանապարհ,
Ուր ոտդ դրնես, նազելի:

Ալ. Փանոսյան

Թե կա փափկիկ մի մարմանդ,
Զոր այգն ողողե,
Մի մարմանդ, ուր երկնավանդ
Մի բուրում ցողե,
Եվ ուր քաղել կարենամ
Հասմիկ, շուշան, շահոքրամ,
Ո՛հ, ես հավնտ կը բաղձամ,
Որ ոտքդ անդ կոխե:

Այս երեք թարգմանություններն էլ կատարված են ֆրանսերենից, բայց բնագրին ամենահարադատը Հովհաննիսյանինն է: Ի դեպ, հետաքրքիր է, որ chèvrefeuille բառը Ռուսիայանը թարգմանել է այծիվարդ, Հովհաննիսյանը՝ նունուֆար, Փանոսյանը՝ շահոքրամ, մինչդեռ Միհրան Հովհաննիսյանի ֆրանսահայ բառարանում (Կ. Պոլիս, 1911) այդ բառի դիմաց գրված է՝ հարսնամատն:

«A une femme» բանաստեղծությունը («Մթնշաղի երգեր» ժողովածուից), որքան մեղ հայտնի է, ունեցել

է երկու թարգմանություն: 1880 թ. այն թարգմանել է Հովհ. Հովհաննիսյանը՝ «Մի կնոջ»¹ վերնագրով, 1905 թ. Հովհ. Պալյանը՝ «Մանուկ»² վերնագրով:

«Contempler dans son bain» խոսքերով սկսող անվերնագիր բանաստեղծությունը («Աշնան տերևներ» ժողովածուից) թարգմանել է Հ. Թաթարյանը, «Աչկունք նորա»³ վերնագրով և այն տպագրել «Մասիսում» 1886 թ.:

Հյուզոյից սիրային մոտիվներով բանաստեղծություններ շատ են թարգմանվել, բայց մենք կբավականանանք բերելով ևս մի նմուշ, որը պատկանում է Ա. Չոպանյանի գրչին: Դա՝ «J'ai cueilli cette fleur» բառերով սկսող երկն է «Հայեցողություններ» ժողովածուից: Ահա դրանից մի հատված.

Սիրելիս, քեզ համար ծաղիկն այս քաղցեցի.
Տժգույն է ան, շունի շափրակ անուշահոտ,
Անոր արմատը, լեռներուն կատարին վրա՝
Դառն բուրմունքն առած է խաժ մամուռներուն:
Ես ըսի. խեղճ ծաղիկ, այս սարին զլիսեն
Պիտ երթայիր դուն անսահման այդ վրհին մեջ,
Ուր ջրիմուռներն, ամպն ու նավերը կը քալեն.
Մեռի՛ր սրտի մը վրա, որ վիհ մ' է խորագույն,
Թոռմէ՛ կուրծքի մը վրա, ուր աշխարհ մը կը տրոփե՛:

Հյուզոյի՝ բնությունը գովերգող բանաստեղծությունները համեմատաբար քիչ են թարգմանվել հայերենի: Այդ քչերից մեկն է՝ «Parfois, lorsque tout dort»⁵ («Երբեմն, երբ ննջած է ամեն բան») երկը, որը բնագրից գրեթե բառացի թարգմանել է Հովհ. Հովհաննիսյանը,

1 Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարան, Հովհ. Հովհաննիսյանի ֆոնդ, № 1—1, էջ 31:

2 «Բաղմավեպ», 1905, № 2, էջ 87:

3 «Մասիս», 1886, № 3827, էջ 1013:

4 «Անահիտ», 1935, № 5, էջ 12:

5 „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Feuilles d'Automne, p. 23.

դեռ պատանի հասակում: Այդ թարգմանության մեջ,
չնայած որոշ թերությունների, արդեն երևում է ապագա
տաղանդավոր բանաստեղծը.

Երբեմնպես, երբ ննջած է ամեն բան,
ես նստում եմ լի հրճվանքով
Աստեղադարձ գմբեթի տակ, որ մեր վրան
Սփռում է լույս, փողփողելով.
Ես լսում եմ երկնքիցը շշնշյուն.
Եվ ժամն անցնում ունայնաբար,
Երբ ես, շարժված, այս հանդեսին եմ նայում,
Որ երկիրը կտոնե պայծառ:

Մեծ գրողի պոեզիայից թարգմանված «Վարդ ու գե-
րեզման», «Ծաղիկն ու թիթեռնիկը», «Օվկիանոսն ու
ակը» և այլ երկերում տեսնում ենք, թե ինչպես բնու-
թյունն ու կենդանական աշխարհը բարբառում են մարդ-
կային լեզվով, արտահայտելով այն մտքերը, որ սլոնտը
նրանց վերագրում է: «Արևն ու երկիրը»² բանաստեղծու-
թյան մեջ Հյուգոն պատկերում է արևի և երկրի ձմեռա-
յին «փոխհարաբերությունը»: Այդ երկը, որը թարգմանել
է Վահան Թեքեյանը, տալիս ենք ամբողջությամբ.

Ձմեռ ատեն կույա երկիրն.
Արևը մեղմ, դժգույն ու պաղ,
Ուշ կհասնի՝ զեշ ժամադիր,
Ու գեշ սիրող՝ կմեկնի վաղ:

Սերը անոնց տրխուր է շատ.
— Արև՛, սիրենք իրար:— Փորձե՛նք.
Երկի՛ր, ո՛ւր են վարդերդ առատ:
— Ա՛ստղ, ո՛ւր են քու շողերդ աննկնդ:

¹ Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարան,
Հովհ. Հովհաննիսյանի ֆոնդ, № I—1, էջ 33:

² „Oeuvres Complètes“, T. II, Les Quatre Vents de l'Esp-
rit, p. 84: Այս երկը բնագրում անվերջադիր է և սկսվում է „En
hiver la terre pleure“ բառերով:

Ան պատրվակ մը կփնտռեմ,—
Կարկուտ կամ հով, թեթև մեկ ամպ,
Եվ ըսելով՝ ալ գիշեր է,
Զայն կստեղծե իր հեռացմամբ,

Զերթ սիրահար մը, որ օրեօր
Կազատե սիրտն իր օղակեն
Եվ զի շունի ալ խոսք մը նոր՝
Կհեռանա արագորեն¹:

Հյուզոյի քնարական երկերի թարգմանությունների ուսումնասիրությունից պարզվում են մի քանի առանձնահատկություններ, որոնց վրա անհրաժեշտ ենք համարում գեթ հարևանցիորեն կանգ առնել: -

Ընդհանրապես նկատելի է այն, որ արևելահայ թարգմանիչները որոշակիորեն ձգտել են, որ իրենց թարգմանությունն ունենա մայրենի լեզվի համն ու հոտը, հնչե ինչպես ինքնագիր ստեղծագործություն: Դրա համար էլ՝ անհրաժեշտության դեպքում, նրանք հեռացել են բնագրից այնչափով, որքան հարկավոր է ապահովելու մայրենի լեզվի հարազատությունը: Եվ պիտի ասել, որ այդ տեսակետից նրանք մեծ մասամբ հասել են ցանկացած արդյունքին: Հետևյալ քաղվածքները համոզիչ կերպով վկայում են այդ մասին:

Ալ. Մատուրյանի թարգմանած «Թռչնիկներ» բանաստեղծությունից.

Շատ էի սիրում մանուկ հասակում
Ես թռչունների սիրուն ձագերին,
Եվ որսում էի նոցա մեր այգում,
Կանաչ, ցողապատ թլփերի միջին²:

Զ. Բալուդյանցի թարգմանած «Աղոթք ամենքի համար» բանաստեղծությունից.

1 Վահան Թեֆեյան, Երկեր, Երևան, 1958, էջ 456:

2 «Աղբյուր», 1889, № 2, էջ 84:

Աղոթիր, մանուկ... գիշեր է հանդարտ,
Պայծառ եթերում լողում է լուսին,
Անդրոր է տիրում մարդկանց սրբտերին,
Ննչում է այնտեղ տառապանքն ու դարդ¹:

«Աղջկանս» վերնագրով բանաստեղծությունից
(Թարգմ. Գ. Ա.).

Եվ աչքըս հառած փակ թերթերունքիդ
Աղոթում էի ես ու արտասվում,
Երբ վերդովում էր հանկարծ ինձ մի միտք,
Թե ինչեր է մեզ այս գիշեր սպասում²...

Նույն թվականին և նույն հանդեսում տպագրված այս
երեք տարբեր թարգմանությունները հատկանշական են
այն տեսակետից, որ նրանցում խորթ բառեր կամ օտար
հնչող ոճական արտահայտություններ չկան, լեզուն սա-
հուն է և անկաշկանդ: Ուշագրավ է նաև այն, որ չնայած
հիշյալ թարգմանությունները կատարվել են սրանից
ավելի քան 70 տարի առաջ, այնուհանդերձ նրանց լեզուն
զուտ աշխարհաբար է և ոչնչով չի տարբերվում այսօրվա
հայերենից:

Ինչ վերաբերում է արևմտահայ թարգմանիչներին,
ապա նրանք մեծ մասամբ Հյուզոյի պոեզիան թարգմա-
նում էին ուղղակի ֆրանսերենից: Դրա շնորհիվ էլ
նրանց հաջողվել է համեմատաբար ավելի հարազատ
մնալ բնագրին: Սակայն մյուս կողմից, ֆրանսիական
լեզվի ազդեցությամբ նրանք հայերենի մեջ մտցնում
էին ֆրանսերենին հատուկ արտահայտչական ձևեր ու
ոճական դարձվածքներ: Օրինակ.

Նման է կաթիլ մ' անձրևի... ուր զա փայլիփիլ արևն կամ երկին³.

Une goutte de pluie où le ciel vient briller.⁴

¹ «Աղբյուր», 1889, № 11, էջ 381:

² Նույն տեղը, № 8—9, էջ 308:

³ «Մասիս», 1882, № 3218, 8-րդ տող:

⁴ „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Chants du Crépuscule,
p. 24, „Oh, n'insultez jamais“.

Դու, զոր ոչինչ կուգա տանջել¹...

Vous que rien ne vient éprouver²...

Մայրն հուսկ ապա զնաց ննջել սալաքարերուն տակ վանքին³...

La mère alla dormir sous les dalles du cloître⁴...

Վերևի «գա փայլփլիլ», «կուգա տանջել» և «գնաց ննջել» խոսքերը պարզապես բառացի թարգմանություններ են: Հայոց լեզվին հարազատ մնալու համար՝ «vient briller», «vient éprouver», «alla dormir» պետք է թարգմանել «կը փայլփլի», «կը տանջե» և «ննջեց»:

Գալլիցիլիմի ցայտուն նմուշներ են նաև հետևյալները.

Առ նա դիմեն, երբ վառանի հաղթություն⁵.

On a recours à lui quand la victoire hésite⁶.

Եվ ծովը... խորեն համոզված... կը նվաղի⁷.

La mer... se laisse convaincre par la dune ...
et se décroît⁸.

Ո՛հ, ինչ տխուր էի խորն այս խոկումներում⁹

J'étais triste au fond de ma pensée¹⁰.

¹ «Արևելյան մամուլ», 1877, № 11, էջ 415, 13-րդ տող:

² „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Rayons et les Ombres, p. 17, „Mademoiselle Fanny de P.“.

³ «Հուլյս», Կ. Պոլիս, 1898, № 20, 9-րդ տող:

⁴ „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Contemplations, p. 17, „L'Enfance“.

⁵ Թովմաս Թերգյան, Բանաստեղծությանց ամբողջական հավաքածու, Վենետիկ, 1929, հատ. II, էջ 263, տող 18: «Հայրություն» բանաստեղծությունից:

⁶ „Oeuvres Complètes“, T. II, La Légende des Siècles, p. 153, „Paternité“.

⁷ Թովմաս Թերգյանի նույն երկը, էջ 262, տող 21—22:

⁸ Հյուգոյի նույն երկի համապատասխան տողերը:

⁹ «Անահիտ», 1935, № 5, էջ 12, տող 14:

¹⁰ „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Contemplations, p. 84, „J'ai cueilli cette fleur“.

Կարելի է այլ օրինակներ ևս բերել, բայց մենք այս-
քանով բավականանում ենք:

Արևմտահայ թարգմանիչներին բնորոշ է նաև մի այլ
առանձնահատկություն: Հյուգոյից, և ոչ միայն Հյուգո-
յից, որևէ բանաստեղծություն աշխարհաբարով թարգ-
մանելիս հանգի կամ չափի համաձայնեցման համար
ներանք հաճախ դիմում են գրաբարի օգնությանը և գործ
ածում այնպիսի բառեր կամ արտահայտություններ,
որոնք անհարիր են աշխարհաբար գրական լեզվին: Այս-
պես, «ցերեկ»-ի փոխարեն գրում են տիվ, այնտեղ՝ անդ,
իմ մեջ՝ յիս, եղիր՝ լեր, կամ օգտագործում են հոգնակի
թվի գրաբարյան ձևը. որոնք՝ որք, ճառագայթներ՝ ճա-
ռագայթք, կամ էլ գրաբարի հոլովումներ՝ սրտիվ, ջրոց,
վշտաց և այլն: Բերենք մի քանի օրինակ.

Յիս սպաստանող ամեն մի կույս հոգին,

Ես մի պերճ հրեշտակ կը շինեմ հրեղեն.

(«Վարդ և դերեղման», թարգմ. Ալ. Փանոսյան.
տե՛ս «Անտանիք», 1883, № 4, էջ 56)

Այստեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թե գրաբարախառն
հայերենով, այլ, ինչպես տեսնում ենք, ղուտ աշխարհա-
բարով կատարված թարգմանություններին:

Մանուկ, հաճախ դեղածիծաղ այն աչքեր,

Ուր, ճառագայթք առատապես կարձակեն,

Նաև արտոք կը հոսեն գետորեն:

(«Առ օրիորդ Ֆաննի տը Բ.» թարգմ. Մ. Չերազ.
տե՛ս «Արևելյան մամուլ», 1877, № 11, էջ 415)

Սիրվե՛, ուրեմն արդ, ա՛հ, սեր է իսկ կյանք,

Մինչ երիտասարդին կը սա՛հին վայրկյաճք.

(«Աստված», թարգմ. Ս. Մ. Ղազարյան, տե՛ս
«Արևելյան մամուլ», 1877, № 3, էջ 114)

Ճակատդ կուղեմ որ հանդի

Անդ գիշեր և տիվ.

(«Առ ճելլահ», թարգմ. Ալ. Փանոսյան. տե՛ս
«Երկրագունդ», 1886, № 9, էջ 439)

Հե՛ք հրեշտակ, մենք ենք պատճառ մեր վշտաց.

Գուցե ընդ երկար գալով ծերադրած...

(«Հույս առ Աստված», Թարգմ. Օ. Երկանյան,
տե՛ս Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականության և ար-
վեստի Թանգարան, Թորոս Աղատյանի ֆոնդ,
№ 9—1)

Այսպիսով, մեկ կողմից գալլիցիլմի, մյուս կողմից
գրաբար բառերի և ձևերի օգտագործման հետևանքով
արևմտահայ մի շարք Թարգմանիչների պոետական լե-
զուն որոշ դեպքերում ինչ-որ չափով աղավաղվել է կամ,
ավելի շուտ՝ այսօր մեզ է այդպես թվում:

Հայտնի է, որ աշխարհաբար գրական լեզուն իր կազ-
մավորման շրջանում և դրանից էլ հետո ապրել է անընդ-
հատ էվոլյուցիայի պրոցես, որի ընթացքում փոխ են
առնվել գրաբարից և գավառաբարբառներից բաղմամբիվ
բառեր ու ձևեր, որոնք հետագայում քաղաքացիական
իրավունք են ստացել: Օրինակ՝ ցավոք, օրոք, իրավամբ,
ի դիմաց, ի դեմս, հանձին, հանուն, այսուհանդերձ,
գլուխ-գործոց, այնուամենայնիվ, ընդ որում գրաբարյան
ձևերն այսօր այլևս խորթ չեն հնչում, որովհետև աշխար-
հաբարի հետ արդեն շաղախվել են և մտել անգամ
խոսակցական լեզվի մեջ: Նույնպես, Սփյուռքում այսօր
օգտագործվում են զայն, զի, զերք, ցարդ, սակավ առ
սակավ և այլ բաղմամբիվ գրաբարյան ձևեր: Բայց վերե-
վում նշված յիս, ուրբ, հառագայքբ, անդ, տիվ, վշտաց,
ընդ երկար գրաբարյան ձևերը ժամանակի ընթացքում
դուրս են մղվել աշխարհաբարից, և հենց դրա համար
էլ զուտ աշխարհաբար տեքստերի մեջ նրանց ներկայու-
թյունը այսօր մեզ մի տեսակ խորթ է հնչում:

Վերահիշյալ առանձնահատկությունները, սակայն,
հետզհետե վերացվում են. արևմտահայ Թարգմանիչնե-
րը գնալով ավելի հոգատար են դառնում աշխարհաբարի
անաղարտության նկատմամբ, իսկ արևելահայ Թարգ-
մանիչներն ավելի նախանձախնդիր՝ բնագրի հարազա-
տությունը պահպանելու հարցում:

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո էլ Վիկտոր Հյուգոյի ստեղծագործությունները թարգմանվել ու թարգմանվում են հայերենի:

Սովետական բաղմաղդ մտավորականությունը միշտ հարկ եղած պատիվը մատուցել է համաշխարհային կլասիկներին և քննադատաբար մոտենալով նրանց գրական ժառանգությանը՝ վերցրել է այն, ինչ առաջադիմական է, ուսանելի և օգտակար: Հետևաբար, Հյուգոյն իր դեմոկրատական, հումանիստական և մարտաշունչ գաղափարներով միշտ առաջնակարգ տեղ է գրավել սովետական թարգմանական գրականության մեջ, իսկ նրա երկերը մեզ մոտ հրատարակվել են նոր կարգերի հաստատման հենց առաջին տարիներից:

Սովետական շրջանում Հյուգոյի պոեզիայից կատարված անդրանիկ թարգմանությունը պատկանում է Եղիշե Չարենցի գրչին: Դեռ 1923 թվականին, նա, իրեն հատուկ պաթոսով, հայացնում է «Dans l'ombre»¹ («Խավարում») բանաստեղծությունը, որտեղ նկարագրված է, թե ինչպես ժամանակի ալիքը ահեղ հորձանքով քանդում է անցյալի օրենքները, սովորությունները, վաղուց նիրհած մտքի հետքերը, ստրկության շղթան: Հին կարգերի ներկայացուցիչը ալիքին մերթ աղաչում, մերթ հուսահատորեն հրամայում, ապա նորից պաղատում է խնայել այդ «սրբությունները»: Բայց մոլեգնած ալիքը ոչինչ չի լսում. նա բշտում, տանում է արքայական դահլը, մաշված մի ձեռագիր, արյունոտ մի կառափնատ, ծովն է գցում դատավորներին, կրոնավորներին և հեղեղում է հնի բուլոր մնացորդները:

Պ դեմս հին իրավակարգը կործանող, ստրկության շղթան փշրող և արքայական դահլը տապալող այդ վիթ-

¹ «Oeuvres Complètes», T. III, L'Année Terrible, p. 101.

խարահակա ալիքի, սովետական բոցաշունչ ոլոետի
երևակայությունը տեսնում է հեղափոխությունը, ա՛յն,
որը տալալեց ցարական գահը, նրա իրավակարգն ու
շղթաները: Հիշյալ երկը թարգմանելով, Չարենցը, ան-
կասկած, ուղում է ցույց տալ, որ Հյուգոյի մարգարեա-
կան տեսիլքը այսօր հոյակապ իրականություն է
դարձել մեր երկրում, իսկ վաղը այն իրականություն
կդառնա ամբողջ աշխարհում: Ահա որոշ հատվածներ
Չարենցի թարգմանությունից.

Կանգնի՛ր, ալիք, ե՛տ նահանջիր, դեպի ե՛տ.
Հորձքդ երբևք չի ծառացել այդքան խենթ,
Այդքան խիզախ... ինչո՞ւ ալիք, դու աղի,
Այդքան պաղ ես, մոլեգին ու կատաղի:
Եվ ինչո՞ւ է կես-գիշերի այս ժամին—
Ոռնոցդ ահեղ, հեղեղատդ ու քամիդ:
Որպես հրաշք մի ահավոր, հողմ ու ջուր,
Ո՛ւր ես այդպես դու թռչում ու մոնչում:
Կանգնի՛ր, ալի՛ք, լսի՛ր դու ինձ ու մնա.
Սա՛ է վերջին քո սահմանը էլ հիմա.
Մի՛ կործանի գրոհներով քո մոլի
Օրենքները, սովորություններն անցյալի:
... Օ՛, մի՛ դիպչիր, կանգնի՛ր, սուրբ են մեզ դրանք՝
Հին, զորավոր պատենշները այն մռայլ,
Որ կանգնեցի ես շուրջը ողջ մարդկության:
... Բայց դու նորից բարձրանում ես, դու նորից
Մակընթացով քո թռչում ես ծնկներիս,
Խուժում ես ներս մենանոցը իմ բարի...

Ալիք

— Մակընթաց ես կարծում ինձ:— Ես հեղեղն եմ աշխարհի...

Հյուգոյի «Dans l'ombre»-ը թարգմանելիս Չարեն-
ցը, սոցիալիստական հեղափոխության բանաստեղծը
լինելով, հին աշխարհի դաժանությունը և մռայլությունն
ընդգծելու համար ավելի է խտացրել գույները:

¹ Եղիշե Չարենց, Ընտիր երկեր, Երևան, 1954, էջ 525:

Այսպես, բնագրում հին կարգերի ներկայացուցիչը հոգեւորականների մասին ասում է՝ «Ces hommes sacrés» (այդ նվիրական մարդիկ): Չարենցը, իր վերաբերմունքը ցույց տալու համար, «նվիրական մարդիկը» դարձնում է «պատարագի վերջին քուրմերն ահադեմ»: Հին կարգերի ներկայացուցիչը, մոտեցող ալիքին դիմելով, գոչում է. «C'est le juge. Arrête!» Չարենցը հարազատորեն թարգմանում է «դատավորեն՝ ինչ ահա.— կանգնի՛ր» և ապա իր կողմից ավելացնում է. «Դրանք սև նժդեհներն են կառափնատան մի վսեմ...»: Այնուհետև բնագրում ասված է. «Մի՛ քանդիր կնոջ վրա տղամարդու ունեցած հին հեղինակությունը» (...L'ancienne autorité de l'homme sur la femme): Սովետական պոետը, շցանկանալով անցյալում կնոջ վրա ծանրացած լուծը մեղմորեն անվանել «տղամարդու հեղինակություն», այդ միտքը վերարտադրում է այսպես.

Օ՛, մի՛ քանդիր ստրկության այն շղթան,
 Որ ճնշում է կնոջը սև ծանրությամբ¹...

Հյուգոյի հայրենասիրական պաթոսով լի բանաստեղծություններից մեկն է «Sur une barricade»-ը² («Բարիկադի վրա»), որտեղ նկարագրված է մի կոմունար պատանու անվեհեր անձնազոհությունը: Այդ երկը, որն ունի երկու տարբեր թարգմանություն՝ Ա. Խոնդկարյանի և Ս. Տարոնցու, 20-ական թվականներից մինչև 50-ական թվականները, երեսուն տարի շարունակ, տպագրվել է բազմաթիվ դասագրքերում՝ «Կարմիր տրև», «Դասա-

¹ Չարենցը, ամենայն հավանականությամբ, «խավարում»-ը թարգմանել է ռուս բանաստեղծ Պավել Անտոկոսկու թարգմանությունից: Վերջինս նույն նախադասությունը թարգմանել է՝ „Не трогай... покорность женщины и власть над ней мужчины“. Տե՛ս В и к т о р Г ю г о, Собрание сочинений, Т. 13, Москва, стр. 137.

² „Oeuvres Complètes“, Т. III, L'Année Terrible, p. 77.

գիրք լեզվի և գրականության», «Այբբենարան և ընթերցարան», «Գրականության քրեստոմատիա», «Մայրենի եզվի ընթերցարան», «Հայրենի գրականություն» և այլն:

Ուշագրավ է այն, որ հիշյալ երկի թարգմանիչները կոմունարների դեմ կռվող կառավարական զինվորների նկատմամբ պատանի ընթերցողների հակակրանքն ու ժեղացնելու նպատակով գործ են ածել «Բիրտ զինվորները», «Ճեռքը հանցագործ» և այլ արտահայտություններ, որոնք բնագրում չկան:

Համեմատության համար ստորև բերում ենք բնագրի առաջին երեք տողը, դրանց բառացի թարգմանությունը և ապա՝ Ա. Խոնդկարյանի և Ս. Տարոնցու թարգմանությունները.

ur une barricade, au milieu des pavés
Couillés d'un sang coupable et d'un sang pur lavés,
Un enfant de douze ans est pris avec les hommes.

Բառացի թարգմանություն

Բարիկադի վրա՝ հանցավոր արյունով ներկված
եվ արգար արյունով մաքրված սալահատակի մեջտեղում,
Կռվողների հետ գերվեց տասներկու տարեկան մի տղա:

Խոնդկարյանի թարգմանությունը

Բարիկադում,
Որ արդարների արյունով է ներկել ձեռքը հանցագործ,
Կռվողների հետ, որպես կոմունար,
Մի տղա գերվեց տասներկու տարվան:

Տարոնցու թարգմանությունը

Քաջաբար կռվող կոմունարների
Արյունով ներկված բարիկադներում՝
Բիրտ զինվորները վերցրին գերի
Նաև մի տղա տասներկու տարու:

Ուշագրավ է նաև, որ ո՛չ Խոնդկարյանը ո՛չ էլ Տարոնցին չեն թարգմանել հիշյալ բանաստեղծության երկրորդ մասը, որտեղ կառավարական զինվորների կապի-

տանը ներում և բաց է թողնում կոմունար պատանուն: Նկատի ունենալով, որ տվյալ դրվագի բովանդակ դյուցազներգությունը պարփակված է առաջին հատվածում, — որը ինքնին մի ամբողջութուն է, — թարգմանիչները զանց են արել շարունակութունը:

Հայրենական պատերազմի ծանր օրերին, երբ հիտլերյան բանակները գրավել էին մեր երկրի զգալի մասը, ավերում էին քաղաքներն ու գյուղերը, բնաջնջում սովետական մարդկանց, բանաստեղծ Հովհ. Շիրազը թարգմանում և լույս է ընծայում Վիկտոր Հյուգոյի «L'Expiation»¹ («Քավություն») ընդարձակ բանաստեղծության առաջին մասը, որը և վերնագրում է «Նապոլեոնի փախուստը Ռուսաստանից»²: Հիշյալ երկում, որը Հյուգոյի ռազմաշունչ պոեզիայի լավագույն նմուշներից մեկն է, հաջորդաբար նկարագրված են՝ Նապոլեոնի փախուստը Ռուսաստանից, նրա պարտությունը Վատերլոյի ճակատամարտում, նրա աքսորվելը, մահը, լուի Բոնապարտի պետական հեղաշրջումը և վերջապես՝ Նապոլեոնի ետմահու տեսիլքը: Ըստ Հյուգոյի, ճակատագիրն այդ աղետները տնօրինել է, որպեսզի այդպիսով Նապոլեոնը քավել իր այն ոճիրը, որ նա գործեց Բրյումերի 18-ին՝ հեղափոխության ստեղծած Հանրապետությունը տապալելով: Դրա համար էլ երկը վերնագրված է «Քավություն»:

Սակայն Շիրազը թարգմանում է միայն առաջին մասը, որտեղ նկարագրված է, թե ինչպես Նապոլեոնը, թողնելով հրո ճարակ Մոսկվան, դիմում է նահանջի: Ռուսական զորքերը կրնկակոխ հետևում են զավթողներին: Շաչում են ումբերը: Չմեռ է, սարսափելի ցուրտ: Տափաստանը անծայրածիր է, նահանջը՝ դժվարին, մահաբեր: Քայքայվում է նապոլեոնյան մեծ բանակը...

1 „Oeuvres Complètes“, T. III, Les Châtiments, p. 69.

2 «Սովետական գրականություն», 1942, № 3, էջ 3:

Տրվել է ղորքն, ու չկա թե, չկա կենտրոն, ղորասյուն,
Մարշալները չեն երևում, ու ղորոշները չեն ծփում.—
Երեկ բանակ էր ահռելի, այսօր՝ նախիր մի ցրված...

Ահեղ արշավի ելած այդ ռազմիկները խավարի մեջ
խարխափող սև ուրվականների նման փախչում էին սար-
սափահար, այնինչ՝

Պայթում էին դեռ կարտեշները ռուսական արևի հետ.
Տեսնում էին փախչողները հետապնդող թշնամու
Մորուքները անտառներից, կաղակի տեղն ահարկու,
Ու թվում էր՝ գալիս էին անտառները դեռ բուքով,
Ու փախչում էր մահախուճապ ղորքն ահավոր շշուկով:
Ետ չէր նայում կայսրն ահից, ու չէր ղորոշ ծածանվում...
Օ՛, հերավի, որ մահազարկ գոռ բանակն էր կործանվում:

Հայրենական պատերազմի ժամանակ Շիրազը, սո-
վետական բազմաթիվ այլ գրողների նման, սեփական
ստեղծագործություններով երգել է Կարմիր Բանակի հե-
տազա հաղթանակը: Սակայն Հյուգոյին վկայակոչելով,
նա ուղեցել է պատմական փաստով ևս ապացուցել, որ
Ռուսաստանը զավթող թշնամիներն անխուսափելիորեն
դատապարտված են պարտության: Անցյալի և ներկայի
միջև զուգահեռներ անցկացնելու և երկի նշանակություն
արդիական դարձնելու նպատակով Շիրազը որոշ տողեր
փոփոխել է, որոշ պատկերներ խտացրել, որոշ տողեր էլ
իր կողմից ավելացրել: Այսպես, հետևյալ տողերի հեղի-
նակը հենց ինքը թարգմանիչն է.

... Եվ քայլում է ղորավարը, իր մահն առած հայացքում.
... Փախչում էին կայսրի հետ իր համհարդներն ահաբեկ.
... Խուճապում էր կայսրն այդպես ու փախչում էր տխրագին.
... Համհարդները թե-թեի տանում էին կայսրին հոգնած. և այն:

Այս տողերը չկան ոչ միայն բնագրում, այլև Գ. Շեն-
գելիի թարգմանություն մեջ, որից, ըստ երևույթին,
թարգմանել է Շիրազը: Հիշյալ տողերի ներկայությունը

կարելի է բացատրել միայն նրանով, որ Շիրազը, ամենայն հավանականությամբ, ուղեցել է հանձին կայսրի պատկերել հոգնած, խուճապահար, փախուստի մատնըված Հիտլերին:

Թարգմանիչը միանգամայն հասկանալի պատճառով բաց է թողել այն տողերը, որոնցում Հյուգոն համակրանքով է արտահայտվել Նապոլեոնի նկատմամբ: Հիշյալ երկի հետ աղատորեն վարվելու իրավունքն ունենալու համար է, հավանաբար, որ Շիրազը իր թարգմանության վերևում գրել է «Ազատ թարգմանություն»:

Եթե Շիրազը «L'Expiation»-ը լրիվ թարգմանած լիներ, ինչպես այդ արել էր Արսեն Դադիկյանը 1908 թվականին¹, ապա հիշյալ հատվածը երկի ամբողջության մեջ ձուլվելով՝ բոլորովին այլ իմաստավորում կստանար: Մինչդեռ այսպես, որպես առանձին երկ ներկայացվելով, ընթերցողի մտքում այն ինքնուրույն նշանակություն է ստանում և իր բովանդակությամբ առնչվում հայրենական պատերազմին:

Բանաստեղծ Աշոտ Գրաշին 1952 թ. թարգմանում և լույս է ընծայում Հյուգոյի «Les deux côtés de l'horizon»² («Հորիզոնի երկու կողմերը») չափածո երկը: Ուշագրավ է, որ այդ ժամանակաշրջանում, երբ ԱՄՆ-ի կառավարությունը «սառը պատերազմ» էր ծավալում Սովետական Միության դեմ, սովետահայ պոետը Հյուգոյի բազմահարյուր բանաստեղծություններից ընտրում ու թարգմանում է հատկապես այն, որում մեծ գրողը դեռևս 1840 թ. դիպուկ խոսքերով բնութագրում է Ամերիկան: Հիշյալ երկում հեղինակը ամսոսանք է հայտնում, որ արվեստի և գրականության հայրենիքի՝ Իտալիայի աստղը հետզհետե շիջում է, իսկ դրա փոխարենն սկսում է փայլել շահույթի երկրի՝ Ամերիկայի

¹ «Բազմակիս», 1908, № 7, էջ 313:

² «Oeuvres Complètes», T. III, Toute la Lyre, p. 25,

աստղը: Եվ բանաստեղծը վրդովմունքով մտածում է, որ
այսուհետև Ֆիլադելֆիան, ուր առևտուրն է միայն եռում,
կփոխարինի Հոմերին, որտեղ երազել էր Միքել Անջելոն
և երգել Հորացիոսը: Ահա այդ երկից երկու քառատող,
Գրաշու թարգմանությունը: Պոեմը, աստծուն դիմելով,
ասում է.

Խորտակվում է, տեսնում ես, բո Հոմեր հինավուրց,
Ամերիկան ուղում է տանել աշխարհն իր ճամփով,
Մարդը արդյոք, ասա ինձ, չի՞ շեղվի իր ճիշտ ուղուց,
Եվ չի՞ փոխի խառնվածքն իր այլանդակված բարքերով:

Ամերիկան՝ երկիր է սառուցապատ, պաղ հոգու,
Նա աշխարհիկ գործերում շահույթն ընտրեց նպատակ,
Այնինչ աստղն Իտալիայի, որ կորցրել է փայլ ու գույն,
Պոեզիայի հրով է բոցավառվել շարունակ:

Այս երկը թարգմանելով, սովետահայ պոետը Հյու-
գոյի միջոցով իր վերաբերմունքն է դրսևորում ժամա-
նակակից ԱՄՆ-ի նկատմամբ, որտեղ դոլլարն իշխում է
ամենուրեք և շահույթի համար մրցավազքն այլանդա-
կում է մարդկային հոգին:

Գրաշու թարգմանության մեջ ևս տեղ-տեղ հանդի-
պում ենք ինքնուրույն մեկնաբանության դեպքերի,
որոնցից հատկանշական է հետևյալը: Հյուգոն Ֆիլա-
դելֆիան բնութագրում է որպես «առևտրականների վա-
ճառատուն» (comptoir de marchands): Ռուս թարգմա-
նիչ Վ. Շորը այն թարգմանել է՝ «Филадельфия, где
властвует купец»², իսկ Գրաշին, որը Շորից է թարգ-
մանել, մի քայլ ևս հեռանալով, ասում է. «Ֆիլադել-
ֆիան, ուր տեր է ոսկի հորթը անհոգի»: Մենք այստեղ
դիտմամբ բերինք Շորի թարգմանությունը, պարզապես

1 «Գրական թերթ», 1952, № 8, էջ 11.

2 S.E. Victor Гюго, Стихотворения, 1936, т. 13,
стр. 467, „Две стороны горизонта“, перевод В. Шора.

ցույց տալու համար, որ հայերենում տեղ գտած շեղումը արդյունք է Գրաշու սեփական մեկնաբանության:

Ի միջի ալլոց, ինչպես այս, այնպես էլ նախորդ դեպքերում մենք նկատի ենք առել ո՛չ թե ուս թարգմանիչների կատարած և հայերենում նույնությամբ կրկնված շեղումները (այդպիսի դեպքերում ինքնուրույնությունը պատկանում է ուս թարգմանիչներին), այլ այն շեղումները, որ հայ թարգմանիչները ըստ իրենց մեկնաբանության կամ վերաբերմունքի, մտածված և դիտավորյալ կերպով կատարել են ուսերենից թարգմանելու ժամանակ:

Այս առթիվ հարկավոր է նշել, որ արևելահայ հատվածում Հյուգոյի երկերի թարգմանությունների մի զգալի մասը կատարվել է ուսերենից, որը, որպես միջնորդ լեզու, շնորհակալ դեր է խաղացել հայ թարգմանական գրականության հարստացման գործում: Բաֆֆուց և Ծատուրյանից մինչև Չարենցը՝ հանճարեղ պոետի ստեղծագործությունները թարգմանել են ուսերենից: Ծիշտ է, մի երկրորդ լեզվից կատարված թարգմանությունն այն չէ (հարադատության տեսակետից), ինչ որ բնագրից կատարվածը, բայց այդ պակասը լրացվում, փոխհատուցվում է տվյալ թարգմանչի տաղանդով, որը (եթե այդպիսին է) կարող է շատ ավելի արժեքավոր գործ տալ, քան բնագրից թարգմանող միջակ թարգմանիչը:

Հյուգոյի պոեզիայից թարգմանություններ կատարել են նաև Հր. Հովհաննիսյանը, Ս. Կապուտիկյանը, Հո. Պողոսյանը և ուրիշներ, բայց այդ թարգմանությունները, չգիտես ինչու, մինչև այժմ անտիպ են մնացել:

Բացի «Բարիկադի վրա» բանաստեղծությունից, մի շարք արձակ երկեր ևս թարգմանվել և մտել են դպրոցական դասագրքերը: Այսպես, օրինակ, 1925 թ. «Կարմիր արև» դասագրքում (4-րդ տարի) գետեղվել է Արազու թարգմանած «Կարմիր բարիկադ» երկը, որտեղ նկա-

րագրված է, թե ինչպես Փարիզում Կոմունայի կռիվների ժամանակ անձնազոհ մի աղջիկ մեկ բարիկադից մյուսն է գնում՝ կոմունարներին օգնելու համար: Այս պատմվածքը տարիներ շարունակ մնացել է հիշյալ դասագրքի հաջորդական հրատարակություններում: Այն ղետեղվել է նաև «Հարվածային պոլիտեխնիկ», «Խորհրդային գյուղ» և «Հայոց լեզվի ընթերցարան» դասագրքերում (վերջինում՝ «Հերոսուհին» վերնագրով):

«Միտինգ» երկում տեսնում ենք, թե ինչպես հազարավոր ածխագործներ անտառի մեջ ժողով են անում և որոշում իշխանությունը տապալել, հանքերը դարձնել ժողովրդի սեփականությունը: Այս պատմվածքը 1931 թ. տպագրվել է «Կյանք և աշխատանք» լեզվի դասագրքում (3-րդ տարի): 1933 թվականին նույն երկը «Կապիտալի լծի տակ» վերնագրով ղետեղվում է կիսագրագետների և բանվորական առաջին խմբերի համար կազմված «Հայ լեզվի դասագիրք»-ում:

«Թշվառներ» վեպից թարգմանվում ու «Լեզվի և գրականություն» դասագիրք»-ում (5-րդ տարի, 1933) ղետեղվում է այն հատվածը, որտեղ փոքրիկ Գավրոշը բարիկադային կռիվների ժամանակ ապստամբների համար փամփուռներ հավաքելիս զոհվում է: Հիշյալ հատվածը կրում է «Բարիկադների վրա» վերնագիրը: Նույն վերնագրով այն լույս է տեսնում «Գրականության քրեատոմատիա»-ում (5-րդ տարի, 1934) և այդ գրքի հետագա հրատարակություններում: Այնուհետև նույն հատվածը ավելի ընդարձակ ծավալով և «Գավրոշ» վերնագրով ղետեղվում է «Մայրենի լեզու» դասագրքում (4-րդ տարի, 1941) և մոտ երկու տասնամյակ անընդհատ տպագրվում է այդ դասագրքում:

«Գրականության քրեատոմատիա»-ում (5-րդ տարի, 1930) ղետեղված է «Իննսուներեքը» վեպի «Սոնդրեյան անտառը» գլխից մի հատված, որտեղ նկարագրված է,

Թե ինչպես հեղափոխական բանակի գումարտակներից մեկը անտառում հանդիպում է մի այրի կնոջ ու երեխաներին, որոնք քաղցած և անօթևան թափառում էին։ Գումարտակի ղինվորները, խղճալով, իրենց պաշտպանության տակ են առնում նրանց, կերակրում և հետները տանում։ Այս պատմվածքը քրեատոմատիայի հաջորդ հրատարակություններում ևս տպագրվում է։

Մեր նպատակը չէ առանձին-առանձին ցույց տալ, թե ո՞ր դասագրքերում և ժամանակագրական ինչպիսի՞ հաջորդականությամբ են լույս տեսել վերոհիշյալ պատմվածքները։ Մեզ հետաքրքրողն այն փաստն է, որ սովետական կարգերի հաստատումից հետո Հյուգոյի երկերը հենց առաջին տարիներից տեղ են գտել հայ դասագրքերում, տասնամյակներ շարունակ տպվել ու վերատպվել են և հայրենասիրության ու հումանիզմի սքանչելի օրինակներով ոգևորել մի քանի սերունդներին։

Պետհրատի ՀԿԿՄ ԿԿ կից մանկա-պատանեկան գրականության բաժինը, իր հերթին, դպրոցականների համար առանձին գրքույկներով հրատարակել է Հյուգոյից մի շարք երկեր։ Այսպես, 1932 թ. առանձին գրքով լույս է տեսնում «Գավրոշը», ուր մեկտեղված և իրար հետ շաղկապված են այդ փոքրիկ հերոսի վերաբերյալ տարբեր հատվածները։ Դա շարադրանք-թարգմանություն է, պարզ և մատչելի լեզվով գրված, պատանիների համար։

«Կողետա» պատմվածքը, որը «Թշվառներից» վերցրած ու վերամշակված մի այլ դրվագ է, 1937 թ. լույս է բնծայվում Տ. Խոջոյանի թարգմանությամբ։

«Իննսուներեքը» վեպը հրատարակվում է 1938 թ. Հ. Հարությունյանի թարգմանությամբ։ Այս թարգմանությունը կատարված է Վ. Շիշմարեայի ուսանողների թարգմանությունից, որ մեծահասակ երեխաների համար վե-

րամշակել է Սոֆյա Վինոգրադովսկայան, որոշ կրճատումներով:

«Իննսուներեքի» հայերեն մի այլ համառոտ թարգմանությունը, դարձյալ ռուսերենից (թարգմ. Մ. Մ.), Մոսկվայում լույս է ընծայում «Մուրճ և Մանգաղ» հրատարակչությունը «93 թիվը» վերնագրով: Գիրքը թեև թվական չի կրում, բայց պրպտումներից պարզվեց, որ այն հրատարակվել է 1923 թվականին:

Սովետական կարգերի օրոք է, որ առաջին անգամ արևելահայերեն լույս է տեսնում «Թշվառների» լրիվ թարգմանությունը, որը պատկանում է բազմավաստակ թարգմանիչ Վահե Միքայելյանի գրչին: Վեպը հրատարակվել է նրևանում՝ հինգ հատորով¹:

Ի դեպ, «Թշվառների» թարգմանությունը ծրագրվել էր դեռևս 1937 թ.: Այդ ժամանակվա Պետհրատի դիրեկցիան Վահե Միքայելյանին առաջարկել էր Գր. Զիլին-կիրյանի թարգմանությունը խմբագրել և ռուսահայերենի վերածել, մի աշխատանք, որն ավելի դժվար և հոգնեցուցիչ է, քան ուղղակի բնագրից թարգմանելը: Հետևապես Միքայելյանը նախընտրել է կրկին ֆրանսերենից թարգմանել: Ի պատիվ Միքայելյանի պիտի ասել, որ նրա թարգմանությունը աչքի է ընկնում ոչ միայն հաբազատությամբ բնագրին, այլև ճոխ ու գեղեցիկ հայերենով: Նրա դյուրասահ ոճը, հարուստ բառապաշարը և ֆրանսերենի իմացությունը մեծապես նպաստել են թարգմանության հաջողությանը:

Վիկտոր Հյուգոյի մյուս խոշոր վեպը՝ «Փարիզի Աստվածամոր տաճարը» առաջին անգամ արևելահայերեն լույս է տեսնում սովետական շրջանում՝ 1953 թվականին, դարձյալ Վ. Միքայելյանի թարգմանությամբ: Այդ վեպը, ինչպես արդեն ասել ենք, ամենադժվար թարգ-

¹ Առաջին հատորը լույս է տեսել 1940 թ., երկրորդը՝ 1946, երրորդը՝ 1949, չորրորդը՝ 1950 և հինգերորդը՝ 1951 թվականին:

մանելի գրքերից մեկն է, որովհետև պարունակում է իսպաներեն, լատիներեն և միջնադարյան ֆրանսերեն բազմաթիվ պարբերություններ: Թարգմանիչը լեզվական այդ յուրահատուկ դժվարությունները հաղթահարել է մասամբ սեփական պրպտումների շնորհիվ, մասամբ էլ ռուսերեն թարգմանության օգնությամբ: Միքայելյանի արժանիքը հատկապես նրանում է, որ նա կարողացել է ֆրանսիական հումորը մեզ հաղորդել, առանց մեղանշելու հայ լեզվի հարազատության դեմ:

«Փարիզի Աստվածամոր տաճարը» վեպի թարգմանության մասին գրականագետ Վ. Մնացականյանը 1953 թ. «Գրական թերթ»-ի № 45-ում տպագրած գրախոսականի մեջ ասում է. «Վեպի հայերեն թարգմանությունը քիչ դժվարություններ չի հարուցել թարգմանչին՝ հեղինակի ինքնատիպ ոճի առանձնահատկությունները պահպանելու, նրա գլուխ-գործոցներից մեկի «ներքին կյանքը» հարազատորեն վերարտադրելու ուղղությամբ: Այդ նպատակին հասնելու համար թարգմանիչը պետք է ուսումնասիրեր վեպի ժամանակաշրջանը, հերոսների բարքերն ու սովորությունները, ինչպես նաև գտներ բազմաթիվ հասկացողությունների, դարձվածքների, արխաիկ բառերի պատմական իմաստն ու նշանակությունը, որոնք հետագայում կա՛մ դուրս են մղվել ժողովրդի կենցաղից ու լեզվից, կա՛մ այլ իմաստ են ստացել»:

Գրախոսը ավելացնում է, թե Միքայելյանը մեծ ջանք է թափել՝ ճշգրիտ կերպով թարգմանելու համար բազմաթիվ այլաբանություններ, կրոնական տերմիններ և այլն, որոնց ճիշտ իմաստը հրեմն հնարավոր չէ գտնել բառարաններում, և կարողացել է վեպի գեղարվեստական հմայքը պահպանելով՝ ապահովել վեպի թարգմանության հաջողությունը:

Սովետական Հայաստանում Հյուգոյի երկերը թարգմանվել են որպես անցյալի գրական ժառանգություն,

բայց, ինչպես տեսնում ենք, մեծանուն հեղինակի երկերից ընտրվել են մասնավորապես նրանք, որոնք հագեցված են քաղաքական-հասարակական առաջավոր գաղափարներով, որպեսզի ընթերցողը ծանոթանա ոչ միայն մեծ գրողի արվեստին, այլև նրա դեմոկրատական հայացքներին:

Սովետական շրջանում Հյուգոյի երկերի հայերեն թարգմանությունները տպագրվել են բազմահազար օրինակներով և դա մեծապես նպաստել է այդ երկերի լայն մասսայականացմանը:

15

Վիկտոր Հյուգոյի երկերը, հայերենի թարգմանվելով, զգալիորեն նպաստել են մեր լեզվի և գրականության զարգացմանը:

Հանճարեղ գրողի ստեղծագործությունները, ինչպես տեսանք, սկսել են թարգմանվել պատմական այն ժամանակաշրջանում, երբ աշխարհաբար գրական լեզվի կազմավորման հետ զուգընթաց մեծ թափով առաջ էր տարվում լեզվաշինարարությունը, բազմաթիվ նոր բառեր էին հորինվում, կազմվում և փոխ առնվում: Այդ պայմաններում թարգմանական արվեստը պետք է հանդիսանար և իրոք հանդիսացավ բառակերտման գլխավոր դարբնոցը, ուր հայ թարգմանիչները նոր բառեր և արտահայտչական ձևեր էին հորինում ամեն անգամ, երբ օտար բառի դիմաց բացակայում էր համապատասխան հայերենը: Չէ՞ որ թարգմանության դեպքում է ամենից ավելի զգացվում բառակերտման անհրաժեշտությունը:

Մեզ հայտնի է, թե 60—80-ական թվականների ամենաբեղուն (լեզվաշինարարության տեսակետից) շրջանում քանի՞ հազար բառ է հորինվել և փոխ առնվել,

բայց այն փաստը, որ միայն Մեսրոպ Նուպարյանը 1892 թ. իր Ֆրանսահայ բառարանում մոտ վեց հազար նոր բառ է կազմել¹, ինքնին բավական է պատկերացում տալու համար նախորդող երեք տասնամյակների ընդհանուր բառաստեղծման հսկա համեմատությունների մասին:

Միայն 60—80-ական թվականներին Հյուգոյի ծավալուն երկերից կատարված հայերեն թարգմանությունների քանակը հասնում է մոտ 220 տպագրական մամուլի, առանց հաշվելու բանաստեղծությունների, պատմվածքների, հոդվածների և ճառերի թարգմանությունները: Կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ այդ վիթխարի ծավալով գրականությունը թարգմանելիս ահագին թվով նոր բառեր են կազմվել: Հյուգոյի երկերից «Փարիզի Աստվածամոր տաճարը» վեպը (մոտ 35 մամուլ) թարգմանել է նույնիսկ բառարանագետ Մեսրոպ Նուպարյանը, որն այդ առթիվ կազմել է մեծ քանակությամբ նոր բառեր: Դրա մասին Նորայր Բյուզանդացին իր գրախոսականում արդեն ակնարկել է, բայց լուծյամբ անցնելով հաջող բառերի կողքով՝ նա հիշատակել է միայն այն բառերը, որոնք իր կարծիքով խորթ էին և անընդունելի:

«Թշվառներ» թարգմանության առնչությամբ Գր. Զիլինկիրյանը ևս կազմել ու հորինել է բազմաթիվ բառեր: Վեպի 1868 թ. թարգմանության առաջաբանում Զիլինկիրյանը բացատրում է, թե լեզվական արտասովոր հարստությամբ այդ բազմահատոր երկը աղքատիկ աշխարհաբարով թարգմանելը կապված էր հսկայական դժվարությունների հետ: «Լեզվագետ աղգայինք միայն

¹ Տե՛ս Մեսրոպ Նուպարյանի «Ֆրանսերեն հայ-աշխարհիկ բառարան», Կ. Պոլիս, 1892: Բառագրքի առաջաբանին հաջորդող ծանոթագրություններում (էջ ԻԱ) հեղինակը գրում է. «Խաշանիշներն, որք թվով 5090—6000-ի կը հասնին, մեզմե կազմված բառերը կը ցուցնեն, որոնց մեջ հին բառեր ևս կան, մերձավոր կամ նոր առմամբ զործածված... ինչպիս նաև մերձանիշ դավառական բառեր»:

կրնան հրեակայել,— ասում է նա,— թե թարգմանիչ մը որքան նեղություն ու աշխատություն կը կրե այդպիսի եվրոպական գիրք մը հայերենի թարգմանելու համար: Ինչպես ըսինք արդեն, «Թշվառներու» մեջ կը վխտան այս դժվարությունները, որոնց առաջինն է՝ գտնել, կազմել, բարդել կամ հարմարցնել այնպիսի բառեր, որոնք հայ մատենագրութեանց և բառարաններու մեջ չկան: Այս տեսակ բառերու առջև ստիպվեցանք ֆրանսերենն ալ դնել»:

Անդրադառնալով Չիլինկիրյանի կատարած թարգմանություններին, Հրանտ Ասատուրն ընդգծում է, որ նրանք (և հատկապես «Թշվառները») զգալի դեր են խաղացել աշխարհաբար լեզվի զարգացման գործում. «Չիլինկիրյան խղճամիտ թարգմանիչ մըն է,— ասում է նա,— և աշխարհաբարի զարգացման մեջ որոշ դեր մը ունեցած է իր բազմաշատոր հրատարակություններով: Մանավանդ «Թշվառներու» թարգմանությունը, իր հոգնաջան դժվարություններուն հակառակ, Իգմիրի Տետեյան տպարանին լույս տեսած գործերուն լավագույններեն է»¹:

«Ռյուրի Բլասի» թարգմանութեան կապակցութեամբ Հր. Ասատուրն իր հուշերում գրում է, թե Ն. Ռուսինյանը կերտել է բազմաթիվ բառեր. օրինակ՝ տարփիկ, սիրագիր, տածուհի, սիրասեր, ծնրակալություն, բազկաթուռ, կեղծամ, արմկահեց, կլլոր, զինանիշ, տիար, հովկուլ, սպասիկ, և այլն²: Նույն թարգմանութեան մեջ մենք ևս, մեր հերթին, նկատել ենք մի շարք նորամուտ բառեր, ինչպիսիք են՝ խուրել, կամարակաց, հեղներդ, թողանց, ուսընդմեջ, գայլտիկ, դերազգեստ, փշիշալ, աշխարհավանդ և այլն, որոնք չկան այդ շրջանի հայ բառարան-

1 Հրանտ Ասատուր, Դիմաստվեհներ, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 142:

2 Նույն գրքում, տե՛ս «Նահապետ Ռուսինյան» զրույթ:

ներում: Անշուշտ, այս բառերից բոլորը չէ, որ հաջող են և ընդունելություն են գտել:

Բառակերտման և փոխառության հարցում առաջմղիչ սղդակ են հանդիսացել նաև տաղաչափական առանձնահատուկ այն պահանջները, որոնք բխում են պոետական չափը պահպանելու և հանգերը հարմարեցնելու անհրաժեշտությունից: Այդպիսի դեպքերում թարգմանիչը պարտավոր է թե՛ բանաստղի վանկերի թիվը համաձայնեցնել, թե՛ տողավերջերի համար նմանհնչուն բառեր գտնել և թե՛, միաժամանակ, բնագրի տեսքտին հավատարիմ մնալ: Դրա համար նա հաճախ ստիպված է հրաժարվել հայերենում գոյություն ունեցող բառերից և հորինել նորերը: Հյուգոյի պոեզիայից կատարված մի շարք թարգմանությունները բնագրերի հետ համեմատելիս պարզվեց, որ իրոք տաղաչափական պահանջների բերմամբ թարգմանիչները հաճախ նոր բառեր են կերտել, չնայած որ ֆրանսերեն բառերի հոմանիշները կային հայերենում: Այդպիսի նորակերտ բառերից են՝ երկնավանդ, գետնազլոր, սիրազդեցիկ, վրդովահույզ, դժնեորդի, զվարթաթիռ, դյուրափետ և այլն:

Լեզվաշինարարության ժամանակաշրջանում կազմված, հորինված կամ փոխ առնված բառերի մի ղգալի մասը հետագայում քաղաքացիական իրավունք ստանալով, մտել է հայ լեզվի բառապաշարի մեջ: Դրանց թվում կան նաև, ինչպես տեսանք, Հյուգոյից կատարված թարգմանությունների առթիվ կազմված բազմաթիվ բառեր: Հենց այդ առումով էլ կարելի է ասել, որ աշխարհաբար գրական լեզվի զարգացման գործում Հյուգոյի երկերի թարգմանությունները, անկասկած, արժեքավոր ավանդ են մուծել:

Վիկտոր Հյուգոյի վեպերի, դրամաների, բանաստեղծությունների և այլ ստեղծագործությունների թարգմանությունները մի ամբողջ հարյուրամյակի ընթացքում

զգալիորեն հարստացրել են հայ թարգմանական գրականությունը: Փաստ է, որ եվրոպական գրողների մեջ ամենից ավելի Հյուգոյի երկերն են մտել հայ գրականության մեջ, այն էլ տաղանդավոր թարգմանիչների և անվանի գրողների թարգմանությամբ: Հյուգոյի բազմաթիվ հայ թարգմանիչների շարքում իրենց արժանի տեղն ունեն անվանի այնպիսի գրողներ, ինչպիսիք են Մ. Պեշիկեթաշլյանը, Գ. Օտյանը, Թ. Բերզյանը, Բաֆֆին, Հովհ. Հովհաննիսյանը, Ալ. Մատուրյանը, Միպիլը, Ալ. Փանոսյանը, Ա. Չոպանյանը, Վահան Բեքեյանը, Ե. Չարենցը, Ս. Տարոնցին, Հովհ. Շիրազը և ուրիշներ, որոնք հայ թարգմանական գրականությունը հարստացրել են հանճարիկ պոետի ստեղծագործության գոհարներով: Բացի Հյուգոյի պոեզիայից, հայ գրականության սեփականութունն են դարձել նրա «Թշվառները», «Փարիզի Աստվածամոր տաճարը», «Խնամունքները», «Մահապարտի վերջին օրը», «Կլոդ Գյոն», «Մի ոճրագործության պատմությունը», «Անջելոն», «Էռնանին», «Ռյուի Բլասը», «Բուրգրավները», «Թագավորը զվարճանում է», «Լուկրեցիա Բորջիա» և այլ ծավալուն աշխատություններ, որոնց մեծ մասը մի քանի տարբեր թարգմանություններով:

Հյուգոյի երկերի թարգմանությունները նպաստել են նաև հայ գրական ողմանտիզմի հետագա զարգացմանը: Ճիշտ է, հայ գրական ողմանտիզմը բխել է իր սեփական ակունքներից, այն եղել է բուն հայ ժողովրդի կյանքի արտահայտությունը և պայմանավորվել է պատմական յուրահատուկ հանգամանքներով, բայց այնուամենայնիվ հայ գրական միտքը երբեք կտրված չի եղել համաշխարհային գրականութունից: Այն ժամանակաշրջանում, երբ հայ ողմանտիզմը վերելք էր ապրում, մեր մտավորականները մեծ հետաքրքրությամբ և անսահ-

ման սիրով կարդում էին խոշորագույն ռոմանտիկների գործերը, հափշտակվում նրանց գաղափարներով, զգացմունքներով և արվեստով, ծանոթանում նրանց աշխարհայեցողությանը, բազմազան թեմաներին, արտահայտչական ձևերին ու պոետական մտածողության եղանակներին:

Հռչակավոր ռոմանտիկների թվում Վիկտոր Հյուգոն իր գեղարվեստական խոսքի շլացուցիչ փայլով այնքան մեծ հմայք է ձեռք բերել հայ մտավորականների մոտ, մասնավորապես արևմտահայ հատվածում, որ դարձել է ամենաշատ կարդացվող հեղինակը: Այդ կապակցությամբ հրապարակագիր Գ. Մսերյանը 1881 թ. գրում է հետևյալը. «Հյուկո ամեն հայ դպրոցականի բերնին մեջ է, ամեն հոգւածի վերև, կրնանք ըսել՝ ամեն հայ գրողներու մտքին մեջ, վասնզի նա թե՛ իբրև փիլիսոփա, թե՛ իբրև բանաստեղծ, թե՛ իբրև գիտուն՝ դարուս առաջին մարդը նկատված է և,— ինչպես կըսե էմիլ Զոլա,— կրոն մը դարձած է»¹:

«Թշվառների» 1885 թ. հրատարակության առաջաբանում Զիլինկիրյանը անդրադառնում է հայ իրականության մեջ այդ վեպի կատարած խոշոր դերին և հայտնում, թե 1868 թվականին ինքը ձեռնարկել է «Թշվառների» լրիվ թարգմանությունը, հուսալով, որ նրա միջոցով կատարեն հայ գրականության զարգացմանը: Զիլինկիրյանը ավելացնում է, թե իրոք «Թշվառների» թարգմանությունը հայ գրողներին խանդավառեց, նրանց մեջ գրգռեց ստեղծագործելու փառասիրությունը. «Կը համարձակինք կարծելու,— շարունակում է նա,— թե մեր հույսը բոլորովին ի դերև չեղավ, և թե Ֆրանսայի անվանի բանահյուսին այս գործին թարգմանությունը հայոց

¹ «Մասիս», 1881, № 3055, «Վիկտոր Հյուկո և էմիլ Լիթրե»:

ընթերցասիրության մի հրապուրիչ գրգիռը, նաև ազգային գրագետներու էռանդը և գրական փառասիրությունը գրողը մի դեպքը հղալ: Մեր այս կարծիքը մասամբ ի վիճակում է հաստատություն կը գտնեն այն տարբերութենե, որ ի նպաստ հառաջագիմության կերևա հայոց 1868-ի և 1885-ի գրական կյանքին մեջ: Տասնյոթ տարի ի վեր հայ միտքը հառաջագնաց մղում մը ստացած է, և կը շարժի բավական արդյունավոր կերպով: Այս շարժումն ևս քան զևս կաճի, կը բեղմնավորվի և հայ գրականության նկատմամբ անողորմելի սկեպտիկյանները իսկ կը ստիպի փոքր-ինչ հավատք ունենալու:

Յուրի Վեսելովսկին, որը մոտիկից հետևել է հայ գրական կյանքին, 1902 թ. գրում է, թե Լամարթինը, Ժորժ Սանդը, Ալ. Դյուման, Էժեն Սյուն և ուրիշ ռոմանտիկներ մեծ ժողովրդականություն են վայելել արևմտահայ գրողների և ընթերցող հասարակության մեջ, սակայն ամենից ավելի Վիկտոր Հյուգոն է ամենաչերմ ընդունելություն գտել: Նա եղել է արևմտահայ գրողների ամենասիրելի հեղինակը, և վերջիններս «միշտ աշխատել են հետևել Հյուգոյին, և թարգմանել են նրա խոշոր երկերը»¹:

Սփյուռքահայ գրականագետ Փ. Սանասարը նույնպես հաստատում է, թե 1850-ական թվականներից մինչև դարավերջը արևմտահայ գրողները հետևել են Ֆրանսիական գրականությանը, հատկապես ռոմանտիկական դպրոցին. «իսկ այս ռոմանթիք դպրոցի շունչը և խմորը եղած է ինքն իսկ՝ Հյուգոն»²:

Նկատի ունենալով Հյուգոյի երկերից կատարված թարգմանությունների հսկա քանակը, նրանց գտած ամենաչերմ ընդունելությունը, հայ գրողների վրա

1 Տե՛ս «Նոր Դար», 1902, № 37, էջ 1:

2 «Հայաստանի Կոչնակ», 1935, № 42, էջ 989:

նրանց ունեցած խոր ազդեցութիւնը, կարելի է առանց
շափազանցութեան ասել, որ ֆրանսիական ոռոմանտիզմը
հայ գրականութեան մեջ ներհոսել է առավելապէս Վիկ-
տոր Հյուգոյի երկերի միջոցով, որոնք իրենց հետ բերել
են թեմատիկայի բազմազանութիւն և ոճական նոր
երանգներ: Այդ ներհոսումը բնականաբար արագացրել
է հայ ոռոմանտիզմի զարգացման ընթացքը և նպաստել
նրա հետագա ծաղկմանը:

ՎԻԿՏՈՐ ՀՅՈՒԳՈՅԻ ԱԶԳԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ

Հայ մտավորականությունը բոլոր ժամանակներում վառ հետաքրքրություն է ցուցաբերել դեպի այլ ժողովուրդների և մասնավորապես հարևան ժողովուրդների գրականությունները, սակայն XIX դարի երկրորդ կեսից այդ հետաքրքրության սահմանները հետզհետե ավելի են բնդլայնվել:

Ռուս և եվրոպական գրականությունների ուսումնասիրությունը տվյալ ժամանակաշրջանում դալիորեն նպաստել է հայ գրողների գեղագիտական հայացքների զարգացմանն ու գաղափարական վերելքին: Նոր գաղափարներով տոգորված հայ հեղինակները առտիճանաբար դուրս գալով գրական հին տրադիցիաների սահմանափակ շրջանակից՝ ժամանակակից հայ իրականության ձգտումներն ու իդեալները իրենց երկերում արտացոլելու համար սկսել են օգտագործել գեղարվեստական պատկերման նոր ձևեր ու միջոցներ:

Եվրոպական մեծահռչակ գրողների թվում Վիկտոր Հյուգոյի երկերը ևս օգնել են հայ հեղինակների ստեղծագործական առաջընթացին: Եթե, ինչպես տեսանք նախորդ գլուխներում, դարուցական աշակերտից մինչև կի-

սագրագետ արհեստավորն ու գյուղացին կարդում էին նրա երկերը, ապա հայ գրական գործիչները՝ առավել ևս:

Ինչ վերաբերում է հատկապես արևմտահայ գրողներին, ապա նրանք արտակարգ ոգևորություն մը էին կարդում Հյուգոյի երկերը: Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանի, Նար-Պեյի, Պետրոս Դուրյանի, Ծերենցի, Եղիա Տեմիրճիպաշյանի, Գրիգոր Օտյանի, Թովմաս Թերզյանի, Հովհ. Սեթյանի, Ռեթեոս Պերպերյանի և այլ ուսանողիկ հայ գրողների ամենասիրելի հեղինակը Վիկտոր Հյուգոն է եղել: Նույնիսկ ռեալիստ գրողները՝ Արփիար Արփիարյան, Լևոն Բաշալյան, Տիգրան Կամսարական, Հրանտ Ասատուր, Գրիգոր Զոհրապ, Արշակ Զոպանյան և ուրիշներ սիրով ու հետաքրքրությամբ էին կարդում մեծանուն գրողի ստեղծագործությունը և նրանից ուսանելի դասեր քաղում: «Անսահման են,—ասում է Ա. Զոպանյանը,— իմ սերս և երախտագիտությունս այդ հզոր ու բարի քերթողին համար, որուն գործերուն ընթերցումը՝ կյանքիս առաջին նախապատրաստական շրջանին ինծի անհուն հոգեկան հրճվանքներ պարգևած, մարդն ու պրագետը իմ մեջս կազմելու համար մեծապես նպաստած է»¹:

1935 թ. Վիկտոր Հյուգոյի մահվան 50-ամյակի առթիվ Ֆրանսահայ գրողների միության կազմակերպած հոբելյանական հանդեսում Արշակ Զոպանյանը, անդրադառնալով Հյուգոյի նկատմամբ պոլսահայ մտավորականության տածած պաշտամունքին, հիշում է, թե Կեդրոնական վարժարանի գրականության դասատուները նրա պոեզիայի միջոցով սեր էին արթնացնում դեպի գեղեցիկ արվեստը: Բանաստեղծ Թովմաս Թերզյանը աշակերտներին կարդում էր Հյուգոյից բազմաթիվ քերթվածներ, որոնք հիացմունքով համակում էին սպասանիներին²:

¹ «Անահիտ», 1935, № 5, էջ 6:

² A. Tchobanian, Victor Hugo, Chateaubriand et Lamartine dans la littérature arménienne, Paris, 1935, p. 73.

նույն հանդեսում բանաստեղծուհի Անայիսը (ծն. 1872) խոսում է իր ժամանակի պոլսահայ երիտասարդ սերնդի դաստիարակության, նրա գրական հակումների մասին և պատմում, թե ինչպես Պերպերյան վարժարանի հիմնադիր և գրականության ականավոր դասատու Ռեթեոս Պերպերյանը աշակերտների հոգում «կաթիլ-կաթիլ ծորում էր Հյուգոյի հանճարի կախարդանքը, որն ինչպես սքանչելի մի հեղուկ, մշտադալար էր պահում պոեզիայի ծաղիկը»¹:

Հայտնի է, որ Պերպերյան և Կեդրոնական վարժարանները թուրքահայ լուսավորության կենտրոններն են եղել և տասնամյակների ընթացքում պատրաստել են բազմաթիվ մտավորականներ ու գրողներ: Պերպերյան վարժարանում սովորել և գրական ճաշակ են ստացել Սիամանթոն, Լևոն Բաշալյանը, Վահան Թեքեյանը, Ռուբեն Սևակը, Տիգրան Չոկյուրյանը և ուրիշներ: Կեդրոնական վարժարանում սովորել են Արշակ Չոպանյանը, Միսաք Մեծարենցը և ուրիշներ: Հիշյալ վարժարանները եղել են այն օջախները, որտեղ Հյուգոյի պոետական շնչով դաստիարակվել են բազմաթիվ գրողներ:

Արևելահայ գրողները ևս մեծ հետաքրքրությամբ կարդում էին Հյուգոյին: Գաբրիել Սունդուկյանը իր նամակներից մեկում, ինչպես տեսանք, գրում է, թե դեռևս 1862 թ. բնագրից կարդացել է Վիկտոր Հյուգոյի «Մահապարտի վերջին օրը» վիպակը, որն իր վրա գործել է անջնջելի տպավորություն:

Հովհաննես Հովհաննիսյանը իր պատանության օրերից բնագրից կարդում էր Հյուգոյի «Աշնան տերևներ» և «Մթնշաղի երգեր» բանաստեղծությունների ժողովածուները, որոնցից և կատարում էր թարգմանություններ: Հովհաննիսյանը իր բանաստեղծությունների անդրանիկ հատորի համար բնաբան է ընտրել Հյուգոյի «Մթնշաղի

¹ A. Tchobanian, Victor Hugo, Chateaubriand et Lamartine dans la littérature arménienne, Paris, 1935, p. 83.

երգեր» ժողովածուի առաջաբանից մի հատված, որ իր ձեռագիր տետրի տխուղոսաթերթի վրա ղետեղել է ֆրանսերեն և հայերեն: Մենք բերում ենք միայն հայերենը, որը բնագրի հարազատ թարգմանությունն է: «Այս գրքի մեջ կա ամեն հակասություն. երկբայություն և հավատ, օր և գիշեր, խավար անկյուն և լուսավոր կետ, ինչպես ամեն բանի մեջ, որ մենք տեսնում ենք, ինչպես ամեն բանի մեջ, որ մենք մտածում ենք այս դարումը»¹: Այս բնաբանը, ըստ երևույթին, ջնջվել է Պետերբուրգի գրաքննական կոմիտեի կողմից, քանի որ այն չկա 1887 թ. հրատարակված հիշյալ ժողովածուի անվանաթերթի վրա:

Նար-Դոսը իր ինքնակենսագրության մեջ վիկտոր Հյուգոյի անունը հիշատակում է այն հեղինակների թվում, որոնց երկերը իր ստեղծագործական վաղ շրջանում նպաստել են իր մտավոր զարգացմանը²:

Լեոն, որը մեր գրականության մեջ հայտնի է նաև որպես լիպասան, Յուրի Վեսեկունսկուն ուղղած իր նամակում գրում է, որ Հյուգոն, ի շարս այլ հեղինակների, նշանակալից դեր է խաղացել իր գրական ճաշակի և իդեալների մշակման հարցում³:

Բայց եթե Հյուգոյի արվեստը նպաստել է մի շարք գրողների սոսկ մտավոր զարգացմանն ու ճաշակի ձևավորմանը, ապա, մյուս կողմից՝ այլ գրողների վրա այն ունեցել է գաղափարական կամ գեղարվեստական որոշակի ազդեցություն:

Խոսելով գրական ազդեցությունների նշանակության ու դերի մասին, Նար-Դոսը 1908 թ. Յուրի Վեսեկունսկուն ուղղած իր նամակում իրավացիորեն ասում է. «Եթե դո-

¹ Տե՛ս Հայկական ՍՍՌ-ԳՍ Գրականության և արվեստի թանգարան, Հովհ. Հովհաննիսյանի արխիվ, № 18—I:

² Նույն թանգարանում, Նար-Դոսի արխիվ, № 63, էջ 25:

³ Ю. Веселовский, Литературные очерки, т. II, Москва, 1910, стр. 282.

յություն շունենար գրողների փոխադարձ ազդեցություն,
նրանց ստեղծագործությունը կլինեի չափազանց աղքատ,
և մանավանդ, եթե տարբեր ժողովուրդների գրողները
միմյանց վրա չազդեին, ապա շուտ կցամաքեր և ընդ-
հանուր գրականությունը, որովհետև գրականության
զարգացումը պայմանավորված է առանձին ցեղերի
շիման օրենքով»¹:

Նար-Դոսից ավելի քան կես դար հետո՝ սովետական
գրող Վլադիմիր Սոլոուխինը նույն միտքն է արտահայ-
տում իր «Ինչն է մեզ հարազատացնում» հոդվածում:
«Ժողովուրդների կուլտուրաները,—գրում է նա,—ընդ-
հանրապես չեն կարող գոյություն ունենալ և արդյունա-
վետ դարգանալ մեկը մյուսից մեկուսացած. Բայրոնը
ազդել է Պուշկինի վրա, Պուշկինը՝ Խրիստո Բոտևի, Մո-
պսսանը՝ Ջեխովի, Ջեխովը՝ Բերնարդ Շոուի վրա և
այլն»²:

Ինչ վերաբերում է Վիկտոր Հյուգոյին, ապա նա իր
հոյակապ երկերով և ստեղծագործական նորարարու-
թյուններով հանդիսացել է իր դարաշրջանի բոմանտիկ
դրականության ամենակարկառուն գեմքը և նրա ազդե-
ցությունը կրել են բազմաթիվ մեծանուն գրողներ: Նույն-
իսկ Դոստոևսկու եման հանճարեղ գրողը որոշակիորեն
ներշնչվել է «Թշվառների»-ի գաղափարական բովանդա-
կությունից և բացեիրաց ընդունել, որ իր «КРОТКАЯ»
պատմվածքը գրել է Հյուգոյի «Մահապարտի վերջին
օրը» վիպակի հետևությամբ:

Վիկտոր Հյուգոն իր արժեքավոր ավանդն է մուծել
նաև հայ գրողների գաղափարական աճի և գեղարվես-
տական վարպետության բարձրացման գործում:

Հյուգոյի գաղափարական ազդեցությունը կրող հայ

¹ «Գրական ժառանգություն», Երևան, 1961, հատ. 1, էջ 243.
կաղնողներ՝ Դ. Ն. Ազնավուրյան, Պ. Ն. Սիմոնյան:

² Տե՛ս «Գրական թերթ», 1962, № 7 (1127):

հեղինակները կյանքի այս կամ այն երևույթների նկատմամբ նրա հայացքները առավել կամ նվազ շափուլ բաժանելով՝ դրանց միջոցով արձագանքել են ժամանակակից քաղաքական, հասարակական կամ մշակութային հուզող հարցերին: Ընդ որում, նոր պայմանների ու պահանջների համաձայն նրանք Հյուգոյի մտքերին ու հայացքներին հաղորդել են նոր իմաստ:

Ինչ վերաբերում է Հյուգոյի գեղարվեստական ազդեցությունը կրող հայ հեղինակներին, ապա նրանք մեծ գրողի լեզվա-արտահայտչական միջոցներից և պատկերավոր մտածողությունից որոշ տարրեր ստեղծագործաբար յուրացնելով՝ հորինել են յուրօրինակ պատկերներ: Այնպես որ նրանց ոճը անհատական մնալով հանդերձ, հարստացել է նոր երանգներով, դարձել է ավելի բազմազան:

Հյուգոյի գեղարվեստական ազդեցությունը կրող հայ հեղինակներից մեկն է եղել ականավոր վիպասան Րաֆֆին, որը միշտ ոգևորվել է նրա երկերով: Ինչպես Հյուգոյի ամենաչերմ հիացող՝ Րաֆֆին չէր կարող մեծ արվեստագետի ստեղծագործության կողքով անցնել առանց հաշվի առնելու նրա փորձը, առանց կրելու նրա բարեբար ազդեցությունը:

Անցյալում մի շարք գրողներ ու գրականագետներ տարբեր առիթներով անդրադարձել են այդ ազդեցության հարցին:

Շիրվանղաղեն «Րաֆֆիի կյանքից»¹ վերնագրով իր հուշերում 1894 թ. գրում է, թե Րաֆֆին միշտ կարդում էր Հյուգոյի երկերը, ոգևորվում նրանցով և հավատում, որ մեծ գրողն իր փայլով դեռ երկար ժամանակ կնսեմացնի ամենին:

Այնուհետև Շիրվանղաղեն ավելացնում է. «Բնական է, ուրեմն, որ մի այդպիսի անպայման հավատ պետք է

¹ «Հորիզոն», գրական հանդես, 1894, Ա. գիրք, էջ 114—148:

ստիպեր Րաֆֆին ենթարկվելու Հյուգոյի ազդեցությանը: Ապագա քննադատին մեծ դիտողություն հարկավոր չէ, որպեսզի նա Րաֆֆիի գրականական ձևերի մեջ գտնի մի անհերքելի նմանողություն Հյուգոյին: Նույն ձեռնարկումն՝ ամեն մի փոքր թե խոշոր երևույթ ընդհանրացնելու և բնական կամ հասարակական օրենքների տակ դնելու, նույն փափագը միշտ պարագոքաներով դատելու, նույն սերը դեպի հանկարծակի էֆեկտներ և, վերջապես, նույն ցանկությունը հակիրճ և հատուկորդ դարձվածներով գրելու, ինչ որ Հյուգոյի մեջ: Շիրվանզադեն նշում է, որ Րաֆֆին Հյուգոյին նմանվում է նաև իր հաճախակի կրկնություններով, «որոնցով լիքն են Րաֆֆիի վեպերը»:

Յուրի Վեսելովսկին 1902 թ. իր «Վիկտոր Հյուգոյի ազդեցությունը հայ գրականության վրա»¹ հոդվածում գրում է, թե Րաֆֆին երիտասարդության տարիներին կարդացել է Հյուգոյի երկերը, որոնց հումանիզմը բավական ուժեղ ազդեցություն է գործել նրա վրա, նրա մեջ առավել զարգացնելով սերն ու կարեկցանքը դեպի կյանքի թշվառները:

«Սամվելի» 1940 թ. հրատարակության առաջաբանում պրոֆ. Արսեն Տերտերյանը նշում է, թե «Րաֆֆու ռոմանտիզմի ուսուցիչը Վիկտոր Հյուգոն է եղել»: Տերտերյանը ավելացնում է, թե Րաֆֆին, հետեւելով Հյուգոյին, իր վեպերում օգտագործել է հիպերբոլիզմը, կոնտրաստները, ֆանտաստիկականը, թե նրա մոտ էլ շեշտված են ռոմանտիզմի լիրիկական ու իդեալական պարթոնը, թե նա էլ Հյուգոյի նման հավատում էր մարդու բարոյական վերափոխմանը, սիրում էր կրկնությունները, սիրում էր պատկերները բացատրել և ընդհանրապես

1 Տե՛ս Ю. Веселовский, Очерки армянской литературы и жизни, 1906, стр. 89, «Влияние В. Гюго на армянскую литературу».

իր վեպերը դարձնում էր «սպասմագիտական դիսերտացիաներ»՝ իր այս կամ այն թեզը սպաքուցելու համար:

Իսկ Արշակ Չոպանյանը իր «Վիքթոր Հյուգո և հայ ժողովուրդը» հոգվածում անդրադառնալով հայ գրողների վրա Հյուգոյի ազդեցությանը, ասում է. «Այդ ազդեցությունը մին հղած է այն տարրերին, որ Բաֆֆի վիպասանին գործը կազմած են»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, վերոհիշյալ հեղինակների հայտնած կարծիքները մեծ մասամբ համապատասխանում և լրացնում են իրար: Եվ իրոք, նրանց ասածների մեջ հշմարտություն կա, բանի որ վերևում թվարկված առանձնահատկությունները փաստորեն առկա են թե՛ Հյուգոյի և թե՛ Բաֆֆու վեպերում: Կարելի է նույնպես ավելացնել, որ Բաֆֆին Հյուգոյին հիշեցնում է ստեղծագործական մի շարք այլ բնորոշ գծերով ևս: Հայ վիպասանն էլ, Հյուգոյի նման, կերտել է անսովոր ու բացառիկ կերպարներ, նրա հերոսներն էլ հեղինակի զաւափարների կրողներն են, նրա երկերում էլ կոնֆլիկտները հաճախ լուծվում են դիպվածների և պատահական իրադարձությունների բերմամբ, նրա մոտ էլ ակնհայտ է սուրջեկտիվ վերաբերմունքը դեպի կյանքի երևույթներն ու գործող հերոսները և այլն:

Ինչպես ասացինք, թե՛ Հյուգոն և թե՛ Բաֆֆին ստեղծել են բարոյապես վերափոխված մի շարք կերպարներ: Այստեղ երկու հեղինակների միջև ընդհանուրը՝ բարոյական վերափոխման ռուսոյական կոնցեպցիան է: Բայց, մյուս կողմից՝ Բաֆֆու կերպարների բնավորություններն ու վարքագծերը միանգամայն տարբեր են: Ավելին, նրա կերպարների հոգեբանության մեջ բացասականից դրականի անցումը կատարվում է բոլորովին յուրահատուկ հանգամանքների բերումով:

¹ «Կոչնակ Հայաստանի», 1935, № 42, էջ 989:

Օրինակ, ժան Վալթանի և քավոր Պետրոսի կերպարների ընդհանրությունը նրանումն է, որ երկուսն էլ նախապես գող են եղել, իսկ հետագայում ուղղվել են՝ Բացի դրանից՝ հիշյալ կերպարները ոչնչով իրար չեն հիշեցնում: Ժան Վալթանին գողության մղողը ծայրահեղ թշվառությունն է, քավոր Պետրոսինը՝ շահասիրությունը: Ժան Վալթանի ուղղվելու պատճառը եղել է Միրիել Կոլիսկոպոսի վեհանձն արարքը, քավոր Պետրոսինը՝ իր մեղքերի գիտակցությունն ու զղջումը: Ժան Վալթանը բնավորությամբ պարզ ու շիտակ էր, քավոր Պետրոսը՝ նենգ ու խորամանկ: Ժան Վալթանի կյանքն ընթացել է այլ ուղիով, քավոր Պետրոսինը՝ այլ:

Հետաքրքրական են նաև ժավերի և Թոմաս էֆենդիի զուգադրությունից բացահայտվող տարբերությունները: Նրանց միակ ընդհանրությունը նրանում է, որ երկուսն էլ տարիներ շարունակ հալածել են անմեղ մարդկանց, իսկ վերջում, խղճի խայթից՝ ինքնասպանություն են գործել:

Ժավերը անողոր կերպով հալածում է ժան Վալթանին, որովհետև անկեղծորեն հավատում է, որ ինքը, իբրև ոստիկանության գործակալ, պարտավոր է ամեն գնով բանտ վերադարձնել նախկին թրապարտին. նա այդ բանը համարում է իր սրբազան պարտականությունը: Նույնիսկ ժան Վալթանի ձեռքով փրկվելուց հետո ժավերը շարունակում է իր փրկարարին հետապնդել: Բայց ահա խիղճը սկսում է տանջել նրան, ժավերի հոգում տեղի է ունենում սրտի և բանականության միջև անհաշանելի մի պայքար, որի հետևանքով նա սրտշում է ինքնասպան լինել և իրեն գցում է գետը:

Մինչդեռ Թոմաս էֆենդին անսկզբունք և անսիրտ մի հրեշ է: Գեղեցիկ Լալային տիրանալու համար նա սառնարյուն կերպով կործանում է տանուտեր Խաչոյի ընտանիքը, իսկ ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ

հաղարավոր հայերի մահվան պատճառ է դառնում: Սակայն վերջում, խղճի խայթից ցնորված՝ նա իրեն գցում է անդունդը:

Եթե անտեսենք հոգեկան վերափոխման ընդհանրու-
թյունը, ապա Թոմաս էֆենդին և Ժավերը ընթերցողին կներկայանան որպես հակադիր կերպարներ:

Ռոմանտիկ հեղինակներին բնորոշ է նաև անզիջող և մոլեռանդ կերպարների պատկերումը: Թե՛ Հյուգոյի և թե՛ Րաֆֆու հերոսների թվում հանդիպում ենք այնպիսի թունդ հայրենասերների, որոնք հայրենիքի շահերի համար չեն խնայում նույնիսկ իրենց ամենամոտ սիրելիներին:

«Թշվառներում» բարեկադային կոիվների ժամանակ ապստամբների պարագլուխ Անժելրասը հրացանով նշան բռնում և սպանում է հարձակվող կառավարական զորքերի սպային: Անժելրասի կողքին կանգնած ապստամբներից մեկը նրան ասում է. «Գուցե նա եղբայրդ էր»: Նա պատասխանում է. «Եղբայրս էր»:

«Խննստենեք» վեպում հեղափոխական Սիմուրդենը խոր ապրումներից հետո իր ամենասիրելի բարեկամին՝ Գովենին, մահվան է դատապարտում, որովհետև վերջինս ազատ էր արձակել գերի ընկած կանգնակին, որը այնուհետև նորից պիտի կովեր հանրապետության դեմ:

Նույնպիսի անզիջողության օրինակների հանդիպում ենք Րաֆֆու վեպերում: «Կայծերում» Կարոն սպանում է իր մտերիմ ընկերոջը՝ Ռափայելին, կասկածելով, որ բերանբացությանմբ նա հայտնել է ընկերների գաղտնիքը: «Սամվելում» Սամվել Մամիկոնյանը իր ձեռքով սպանում է իր հարազատ ծնողներին, որովհետև վերջիններս դավաճանել էին հայրենիքին: Նա հոգեպես տառապում է, որ ստիպված է այդ դաժան արարքին ձեռ-

նարկել, բայց երբ ժամը հասնում է; նա չի ընկրկում իր պարտականության մեջ:

Սակայն ո՛չ Անժելլաան է բնավորության գծերով Կարոյի նման, ո՛չ էլ Սիմուրդենը՝ Սամվելի: Նմանությունը ո՛չ թե կերպարների բնավորության մեջ է, այլ բուն հայրենասիրության վերաբերյալ երկու հեղինակների մտահղացման մեջ:

Այնուհետև, թե՛ Հյուգոյի և թե՛ Րաֆֆու վեպերում հերոսներն ընդհանրապես հանդես են գալիս որպես հեղինակի գաղափարների խոսափողները: Սակայն այս երկու հեղինակների հերոսների միջև կան մի շարք էական տարբերություններ:

Նախ, Հյուգոյի հերոսները «սքողված» խոսափողներ են, մինչդեռ Րաֆֆու հերոսները կարծես բացիբաց հայտարարում են, թե իրենք հեղինակի անունից են խոսում: Երկրորդ, Հյուգոն նվազ առիթներով է իր հերոսներին օգտագործում որպես խոսափող և ընդհանրապես հեղինակային խոսքով է շարադրում իր դատողություններն ու խորհրդածությունները, իսկ Րաֆֆին առավելագույն չափով է օգտագործում իր հերոսներին և մեծ մասամբ նրանց միջոցով հայտնում իր սեփական մտքերը: Երրորդ, Հյուգոյի վեպերի հերոսները համեմատաբար սակավաթիվ են, մինչդեռ Րաֆֆու հերոսների ելույթները հաճախ ամբողջ էջեր են լցնում: Օրինակ, «Խենթը» վեպում Դուդուկջյանը տանուտեր Խաչոյի տանը Վարդանի և մյուսների հետ զրուցելիս՝ առանց ընդհատման հինգ էջ խոսում է¹: Եվ սա բացառիկ դեպք է: Րաֆֆու այլ հերոսներն էլ՝ Վարդանը, Ասլանը, Կարոն, Ավոն և ուրիշներ, հեղինակի մտքերը արտահայտելու համար երկարաշունչ ճառեր են արտասանում: Չորրորդ, Րաֆֆու հերոսներին բնորոշ է այն, որ նրանց խոսքը

¹ Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1955, հատ. 3, էջ 200—204:

բացահայտորեն քարոզչական բնույթ ունի: Իսկ այդ քարոզչական, հրապարակախոսական շեշտված տենդենցը Հյուզոյի հերոսների ելույթներում նվազ է զգացվում: Եվ վերջապես, ամենազլխավոր տարբերությունն այն է, որ Բաֆֆու հերոսները զործում են հայկական միջավայրում և հանդիսանում են հայ ազգային ազատագրության դավադարախոսները:

Շիրվանղազին ասում է, թե Բաֆֆին, Հյուզոյի նման, սիրում է «հանկարծակի էֆեկտները»: Այո, սիրում է: Եվ իրոք, Բաֆֆու վեպերում շատ էան հանկարծակի էֆեկտի օրինակներ: Հանկարծակի էֆեկտներից են նաև անակնկալ հանդիպումները, որ թե՛ Հյուզոն և թե՛ Բաֆֆին հաճախ դիտավորյալ կերպով կազմակերպում են՝ իրենց հերոսներին ինչ-որ անհայտ իրողություն պարզելու նպատակով:

«Ենենթը» վեպում Վարդանը սլաոներազմից հետո ամենուրեք փնտրում է Լալային, բայց չի գտնում: Այդ որոնումների ժամանակ նա զիջվածաբար ախանառես է լինում Թոմաս էֆենդիի ինքնասպանության տեսարանին: Վարդանը մահամերձ Թոմաս էֆենդիին փոխադրում է մոտակա գյուղը և մանում պատահած առաջին տունը: Այնտեղ, անակնկալ կերպով նա հանդիպում է Զավոյին՝ ա՛յն քրդուհուն, որը Լալային ծածուկ փախցրել էր ուսական սահմանը: Եվ այդ առիթով Վարդանը Զավոյից իմանում է, թե որտեղ է գտնվում Լալան: Բաֆֆին այս պատահական հանդիպումը հորինել է, որպեսզի Վարդանի համար հնարավորություն ստեղծի Լալայի հետքը գտնելու:

Այժմ համեմատության համար Հյուզոյից բերենք հետևյալ օրինակը:

Ժան Վալթանը, ոստիկանների հետապնդումից խուսափելու համար՝ Փարիզի ստորերկրյա կոյուղու միջով փախցնում է վիրավոր և ուշագնաց Մարիուսին: Եվ ահա

այդ ամայի կոյուղու մեջ նա հանկարծ հանդիպում է Թենարդիին—հսկա Փարիզի միլիոնավոր բնակիչներից հենց Թենարդիին: Հյուզոն այս անակնկալ հանդիպումը մտահղացել է, որպեսզի Մարիուսը հետագայում Թենարդիի միջոցով կարողանա իմանալ, թե ո՞վ էր եղել իր անծանոթ փրկարարը:

Այս օրինակներում ընդհանրությունը՝ անակնկալ հանդիպման միջոցով վեպի հերոսներին որևէ գաղտնիք բացահայտելու գեղարվեստական հնարի մեջ է միայն: Իսկ դեպքերի մանրամասները բոլորովին տարբեր են իրարից:

▼ Այնուհետև, թե՛ Հյուզոն և թե՛ Րաֆֆին սիրում են վաճառքի ու ամրոցների նկարագրել: Երկուսի վեպերում էլ հանդիպում ենք վաճառքի և ամրոցների երկար ու մանրամասն նկարագրությունների: Սակայն ծավալուն նկարագրության ձգտումից բացի՝ երկու հեղինակների միջև ուրիշ ոչ մի ընդհանրություն չենք գտնում:

▼ Հյուզոն և Րաֆֆին հաճախ են նկարագրել պատերազմական գործողություններ: Հյուզոնի «Իննսունհերբը» վեպում կարդում ենք Տուրգ ամրոցի գրավման հռչակապ նկարագրությունը, կարդում ենք նաև «Դավիթ Բեկում» Զևու բերդի գրավման ընդարձակ ու հիանալի նկարագրությունը: Կարելի էր ականակալել, որ Րաֆֆին իր այդ նկարագրության մեջ այս կամ այն ձևով ինչ-որ չափով հիշեցնեի Ֆրանսիացի մեծ վարպետին: Եվ սակայն, իրականում, Հյուզոնին հիշեցնող ոչինչ չկա այնտեղ:

Վերևում բերված օրինակները վկայում են, որ Րաֆֆին կյանքի երևույթների արտացոլման և կերպարների կերտման գեղարվեստական սկզբունքները Հյուզոնից ընկալելով հանդերձ՝ ոչ միայն չի կրկնել Հյուզոնին, այլև բոլոր դեպքերում հանդես է եկել նոր, ինքնուրույն խոսքով: Նա իր վեպերի նյութը քաղել է հայ

իրականությունից և իր քաղաքական գաղափարախոսությանը հանգել է՝ ելնելով հայ կյանքի պատմական կոնկրետ պայմաններից: Եթե Րաֆֆին քարոզել է բռնակալության դեմ զենք բարձրացնելու միջոցով ազատագրություն ձեռք բերելու գաղափարը, ապա այդ գաղափարը նրան թելադրել է ոչ թե Հյուգոն, այլ հայ ժողովրդի ծանր դրությունից բխող անհրաժեշտությունը:

Նույնը կարելի է ասել և Րաֆֆու հումանիզմի մասին: Երբ Յուրի Վեսելովսկին Րաֆֆու հումանիզմը վերագրում է Հյուգոյի ազդեցությանը, նա անտեսում է այն հանգամանքը, որ հումանիզմը, որպես առաջավոր գրականության հիմնական առանձնահատկություններից մեկը, Րաֆֆու մեջ ձևավորվել է հայ իրականության դժնդակ վիճակի անմիջական դրդմով:

Ինչ վերաբերում է Րաֆֆու ոճին, ապա Շիրվանզադեն գտնում է, որ այդ տեսակետից ևս հայ վիպասանը կրել է Հյուգոյի ազդեցությունը: Նա իր «Լեզու և ոճ»¹ հոդվածում 1896 թ. գրում է. «Բավական է մի թեթև համեմատություն, և հետաքրքիր ընթերցողը կգտնի Րաֆֆիի ոճի մեջ ահագին նմանություն Վիկտոր Հյուգոյի ոճին»:

Հայտնի է, որ Րաֆֆու ոճը «Սալբրի»-ից մինչև «Սամվել»-ը ունեցել է զեղարվեստական խոշոր զարգացում: Այդ մեծաքայլ առաջադիմության գործում զգալի դեր պետք է խաղացած լինեն նաև արտաքին ազդեցությունները: Շատ հավանական է, որ հայ վիպասան իր նախասիրած հեղինակի՝ Հյուգոյի արտահայտչական միջոցներից որոշ տարրեր յուրացրած լինի: Եթե այդպես է, ապա Րաֆֆին այդ տարրերն այնքան օրգանապես է ձուլել սեփական ոճի մեջ, որ ազդող հեղինակի ներկայությունը աննկատելի է դարձել: Գոնե այդ մասին է.

¹ Շիրվանզադե, Երկրի լիակատար ժողովածու, Երևան, հատ. 9, էջ 186:

վկայում մեր կատարած համեմատությունը: Ուստի մենք
չենք կարող համաձայնել Շիրվանզադեի վերոհիշյալ
հայտարարությանը: Ոճական «հագին նմանության»
փաստը (եթե իրոք այն կա) ինքնըստինքյան բացառում
է ազդեցության ստեղծագործական բնույթը և ենթադրել
է տալիս մեխանիկական փոխառությունների հավանա-
կանությունը, մի բան, որ ազդվող հեղինակին զրկում է
ինքնուրույնությունից: Ըստ երևույթին, Շիրվանզադեն
ժամանակ չի տրամադրել հարցի ավելի խոր ուսումնա-
սիրությանը և բավականացել է, ինչպես ինքն է ասում,
«թեթև համեմատությանը»:

Բաֆֆու գեղագիտական հայացքների ձևավորման
գործում նշանակալից դեր է խաղացել ռուսական առա-
ջավոր միտքը հանձինս Բելինսկու, Չերնիշևսկու և Դոբ-
րոլյուբովի, սակայն այդ հայացքների զարգացմանը
զգալիորեն նպաստել է նաև Հյուգոն: Չէ՞ որ Հյուգոյից
ընկալած և իր ստեղծագործություններում կիրառած գե-
ղարվեստական սկզբունքները՝ հայ հեղինակի գեղագի-
տական հայացքների կոնկրետ դրսևորումներն են: Ան-
կախ դրանից, գրականության մասին Բաֆֆու շարադրած
մտքերում ևս ընդհանուր շատ բան կա Հյուգոյի գրա-
կանագիտական ըմբռնումների հետ:

Այսպես, օրինակ, Հյուգոն արվեստը համարում է մի
հայելի, որը համակենտրոնացած ձևով անդրադարձնում
է իրականությունը: Այս դրույթից ելնելով, «Կրոմվելի»
առաջաբանում նա պահանջում է, որ գրականության մեջ
կողք-կողքի արտացոլվեն և իրենց բազմազան կապերով
ու փոխհարաբերություններով հանդես գան գեղեցիկն
ու ալյանդակը, սովորականն ու անսովորը, ողբերգա-
կանն ու կատակերգականը:

Տարբեր առիթներով համանման մտքեր է հայտնել
նաև Բաֆֆին: «Փունջի» առաջին հատորի առաջաբա-
նում նա ասում է. «Ի՞նչ գիրք կարող է լինել ժողովրդի

սրտին և հոգուն այնքան մոտ, որքան մի վեպ, որը կա-
խարդական հայելիւ նման պատկերացնում է յուր մեջ
նոր կյանքը, երևան է հանում հասարակական տիպեր՝
յուրյանց գեղեցիկ և այլանդակ նկարագրերով: Իսկ
«Սալբիի» առաջաբանում նա 1865 թ. գրում է. «Ռոման-
ները. են այն կախարդական հայելիքը, որոց մեջ ազգե-
րը՝ տեսանելով յուրյանց կյանքի տգեղ և ավերված
պատկերքը, յուրյանց մոլութունների ամոթալի նկա-
րագիրքը, ուսանում են շինել և բարեկարգել յուրյանց
գրությունը»:

Նշանակում է, կյանքի ու մարդկանց այլանդակ կող-
մերը բացահայտելով, Րաֆֆին ևս ձգտում է ուսանելի
դասեր հաղորդել, որպեսզի ժողովուրդն իր մեջ հղած
թերությունները տեսնելով, ջանա գրանք վերացնել:

Գալով այն հարցին, թե գրականության մեջ ինչ
չափով պետք է պատկերել կյանքը, Հյուգոն գտնում է, որ
զրոյը իրականութունից պետք է վերցնի միայն իրեն
հարկավոր փաստերը և գրանք վերամշակելով՝ ընդգծի
քննության առարկա երևույթների որոշ հատկութուն-
ներն ու հերոսների բնավորության որոշ գծերը:

Իրականութունից կամ պատմութունից միայն ան-
հրաժեշտ փաստերը վերցնելու և ստեղծագործաբար վե-
րամշակելու գաղափարին հանդիպում ենք նաև Րաֆֆու
մոտ:

«Պ. Հայկունու Կրիտիկան և Կայծերը» հոդվածում
նա ասում է. «Բանաստեղծը, արդարև, կարգում է ժա-
մանակագրություններ, ծանոթանում է պատմության
հետ, ծանոթանում է իր ընտրած ժամանակի հետ, իր
ընտրած անձիքների հետ,—բայց այդ բոլոր ուսում-
նասիրություններից նա առնում է այն գծերը միայն, ինչ
որ պետք է իր ստեղծագործության համար, իսկ զխա-
վոր գործողությունները իր ֆանտազիայի ծնունդն են

լինում»¹։ Այնուհետև Րաֆֆին շարունակում է. «Ռանաստեղծը վեր է առնում պատմությունից շոր ու ցամաք կմախքը միայն, նրան վերաստեղծում է, հոգի և մարմին է տալիս և մի առանձին պատկերով ներկայացնում է մեզ»։

Պատմությունը գեղարվեստորեն վերարտադրելու կապակցությամբ Հյուգոն «Կրոմվիլի» առաջաբանում գրում է. «Գեղարվեստը թերթում է պատմության էջերը... վերականգնում է այն, ինչ կրճատել են ավերակները, համաձայնեցնում է այն, ինչ նրանք աղավաղել են, կռահում է նրանց բաց թողածները և գրանք վերականգնում, իր երևակայության աստեղծումներով լրացնում նրանց պակասները և հավաքում ինչ որ նրանք մեկ կողմ են նետել...»²։

Համանման միտք է հայտնում Րաֆֆին իր «Սամվել» վեպի առաջաբանում։ «Պատմությունը,—ասում է նա,— իբրև շոր ու ցամաք տարեգրություն, խիստ նվազ նյութ է տալիս մի վիպասանի, որով կարող լինեն նա նկատել անցյալի ճիշտ պատկերը յուր բոլոր երևույթներով... Ինչ որ թերի է թողել պատմությունը, կարող էին լրացնել բանաստեղծական գրվածքները... Մեր հին գրականության մեջ, թեև կյանքի և սովորությունների, ընտանեկան և հասարակական կազմակերպության լիակատար նկարագիրներ չկան, բայց կան հազիվ նկատելի նշմարներ, փոքրիկ բեկորներ, որոնք ի մի ամփոփելով, պարզելով և դասավորելով, կարելի էր, եթե ոչ բոլորովին ամբողջական, գեթ մասնավոր գաղափար կազմել պատմական հայ կյանքի մասին»։ Այնուհետև Րաֆֆին ավելացնում է, թե տարեգիրների բաց թողածները լրացնելու

1 Րաֆֆի, Գրականության մասին, Երևան, 1958, էջ 228։

2 Victor Hugo, Cromwell, Paris, ed. Nelson (s. d.), Préface, p. 48.

և վերականգնելու համար գրողը «պետք է ուժ տա յուր երևակայությանը»:

Ուրեմն այս հարցում ևս Հյուգոյի և Բաֆֆու տեսակետները լիովին համընկնում են: Սակայն շտապենք նշելու, որ Բաֆֆին այս եղրակացություններին հանգել է անձնական փորձի հիման վրա և այստեղ նկատի ունի այն կոնկրետ դժվարությունները, որոնք իր առջև ծառացել են «Սամվել» վեպը գրելուն նախապատրաստվելիս: Այնուամենայնիվ, գեղագիտական տեսակետների նմանություն այս փաստը, ինքնին, հույժ հետաքրքիր է:

Հիշյալ վիպասանների գրականագիտական սկզբունքների կարևոր ընդհանրություններից մեկն էլ այն է, որ նրանք երկուսն էլ մերժել են «արվեստը արվեստի համար» նշանաբանը և պահանջել, որ գրականությունը ծառայի ժողովրդին:

Բաֆֆու նման Ծերենցն էլ ոգևորվել է Հյուգոյի արվեստով և գերազանցապես նրա երկերի միջոցով է ընկալել ռոմանտիկական մեթոդի գեղարվեստական սկզբունքները: Այդ սկզբունքները ինքնուրույնաբար կիրառելով՝ Ծերենցը ևս կարողացել է հասնել ստեղծագործական նվաճումների:

Սակայն, ի տարբերություն Բաֆֆու, Ծերենցը որոշ դեպքերում ոգեշնչվել է Հյուգոյի ստեղծած այս կամ այն կոնկրետ կերպարից:

Այսպես, օրինակ, Ծերենցի «Երկունք Թ դարու» վեպում Հովնանի և Գուրգեն Արծրունու բնավորության որոշ գծերը, նրանց գործելակերպը, փոխհարաբերությունները և նույնիսկ ֆիզիկական առանձնահատկությունները մոտիկից հիշեցնում են Հյուգոյի «Խննստուներեք» վեպի հերոսներից Սիմուրգենին ու Գովենին:

Ճիշտ է, Հովնանն ու Գուրգենը գործում են հայկական շրջապատում, քաղաքական տարբեր իրադրության պայմաններում և պատմական տարբեր ժամանակա-

շրջաններում, բայց, այնուամենայնիվ, որոշ նմանություններ նկատելի են նրանց և Հյուգոյի հիշյալ հերոսների միջև։

Սիմուրգենն ու Գովենը նվիրված հայրենասերներ են։ Նրանք միաժամանակ կապված են սերտ մտերմությամբ։ Սիմուրգենը ժողովրդի ծոցից ելած մարդ է, ազնիվ, մոլեռանդ, անզիջող, միջին տարիքի և միջին կազմվածքով։ 1793 թվականին, երբ Ֆրանսիայի հեղափոխական կառավարությունը պատերազմում էր արտաքին ու ներքին թշնամիների դեմ, Սիմուրգենը, որպես քաղաքական կոմիսար, մասնակցում է միապետականների դեմ մղվող կռիվներին։ Սիմուրգենը անողոք է դեպի հայրենիքի դավաճանները։ Նա վերջիններիս գնդակահարել է տալիս, երբ գերի են ընկնում, որպեսզի այդ պատիժը օրինակ ծառայի մնացյալներին։ Սիմուրգենի անողոքությունը հիմնված չէ անձնական ատելություն վրա, այլ բխում է իր քաղաքական անսասան սկզբունքներից։ Նա հետապնդում է միապետականների պարագլուխ մարկիզ դը Լանդենակին, որը անգլիացիների հետ դաշնակցած՝ կռվում է Հանրապետության դեմ։ Երբ վերջինս գերի է ընկնում, Սիմուրգենը որոշում է զինվորական ատյանում նրան դատելով՝ զլխատել տալ։ Սիմուրգենի բոլոր արարքներից երևում է, որ դատողությունն է իշխում նրա զգացմունքների վրա։

Հովնանն էլ, Սիմուրգենի պես, ժողովրդից ելած շարքային մարդ է, ազնիվ, մոլեռանդ, անզիջող, միջին տարիքի, միջին կազմվածքով։ Նա կռվում է արտաքին ու ներքին թշնամիների՝ արաբների և հայ դավաճանների դեմ։ Նա հետապնդում է երեք հայ իշխաններին, որոնք մատնությամբ դավաճանել են հայրենիքին և անցել արաբ ամիրայի կողմը։ Հովնանը նրանց դեմ անձնական ոխ չունի, բայց ուզում է նրանց անողոքաբար պատժել, որպեսզի սարսափեցնի թույլ կամքի տեր մարդկանց և

այդպիսով վերացնի դավաճանությունը հայերի շարքերում: Նա մատնիչ իշխաններին բռնում է, դատաստանական խորհուրդ կազմում, նրանց դատում և հրապարակով կախել է տալիս: Բանականության և զգացմունքների բախման դեպքերում Հովնանն էլ, Սիմուրղենի նման, հնազանդվում է բանականության ձայնին:

«Իննսուններեքը» վեպի մյուս հերոսը Գովենն է: Նա պատկանում է ազնվականության դասին, երիտասարդ է, բաջ, հաղթամարմին, ուժեղ, կրթությամբ զինվորական: Գովենը հարել է հեղափոխությանը և կոչվում է Հանրապետության համար: Բայց ի տարբերություն Սիմուրղենի, Գովենը փափկասիրտ է և ներողամիտ: Նա հաճախ խղճում և բաց է թողնում թշնամի գերիներին, որոնք հետո նորից իր դեմ են կոչվում: Նա ազատ է արձակում նույնիսկ իրեն սպանել փորձող վանդեացի զինվորին: Երբ Գովենի վնասաբեր ներողամտության կապակցությամբ Սիմուրղենը նկատողություն է անում, երիտասարդ հրամանատարը պատասխանում է, թե ինքը զինվորական է և չի կարող «ընկածին խփել»:

«Երկուների» մյուս գլխավոր հերոսը՝ Գուրգեն Արծրունին, շատ գծերով նման է Գովենին: Նա էլ իշխանական տոհմից է, զինվորական, երիտասարդ, աժդահա, ուժեղ և անվեհեր: Նա էլ, ի տարբերություն իր ընկերոջը՝ Հովնանի, փափկասիրտ է ու ներողամիտ: Գուրգենը կոչվում և պարտության է մատնում դավաճան իշխաններին, բայց նրանց գերի բռնելուց հետո խղճում ու ներում է, իսկ վերջիններս նորից նրա դեմ զենք են բարձրացնում: Իշխան Վասակ Արծրունուն ու նրա զորքերին հաղթելուց և գերի բռնելուց հետո Գուրգենը բռնորդ էլ ազատ է թողնում, ասելով. «Ես զինաթափ մարդիկ չեմ կրնար սպանել, իմ սուրս զինվորի է և ոչ դահճի»:

Սակայն այս բոլոր ընդհանրություններով հանդերձ Հյուգոյի և Ծերենցի հիշյալ հերոսների միջև կա մի

էական տարբերություն: Մինչդեռ Հյուգոյի հերոսները տողորված են XVIII դարի ֆրանսիական հեղափոխության իդեալներով, Մերենցի հերոսները բոցավառված են միայն ազգային ազատագրության ոգով և նրանց համար գոյութիւն չունի դասակարգային պայքարի հարց: Գուրգենը մինչև վերջ պահպանում է իր իշխանական տիտղոսը և տիրանում է նորանոր գավառների, այնինչ կոմս Գովենը հրաժարվում է իր տիտղոսից և կռվում իր դասակարգի դեմ: Հայ նախարարների կողմից հարստահարվող հասարակ ժողովրդի զավակը՝ Հովնանը, ամբողջ ազգի շահերից ելնելով, դաշնակցում է նույն այդ նախարարների հետ, որպեսզի միասնական ուժերով Հայաստանից վռնդեն արաբ զավթիչներին: Մինչդեռ Սիմուրդենը միապետութեան և ազնվականութեան անհաշտ թշնամին է, նրանց համարում է հին, մեռնող աշխարհի ներկայացուցիչներ և ոչ մի դեպքում չի կարող դաշնակցել նրանց հետ:

Այսպիսով, Մերենցը իր հերոսներին օժտել է տվյալ դարաշրջանի պատմական կոնկրետ պահանջներից բխող քաղաքական ուրույն գաղափարախոսութեամբ:

Եթե վիկտոր Հյուգոյի վեպերը նպաստել են Ռաֆֆու և Մերենցի ստեղծագործական սկզբունքների ձևավորմանն ու գեղագիտական հայացքների զարգացմանը, ապա այլ գրողների էլ ոգեշնչել են իրենց գաղափարական բովանդակութեամբ:

Օրինակ, Պետրոս Դուրյանը, որը Հյուգոյի երկերը կարդում էր մեծ ոգևորութեամբ, 1870 թ. իր «Թատրոն և թշվառներ»¹ դրամայի համար որպես հիմնական գաղափար վերցրել է «Թշվառների» առաջաբանում հայտնված այն միտքը, թե քանի դեռ չքավորութիւնը առկա է հասարակական կյանքում, այնքան ժամանակ վտանգի տակ կմնա կնոջ բարոյականը: Եվ պատահական չէ,

¹ Պետրոս Դուրյան, Երկեր, Երևան, 1947:

որ Դուրյանն էլ Հյուզոյի նման իր երկը վերնագրում է «Թշվառներ»։ Նույնպես պատահական չէ նաև, որ Դուրյանի հերոսուհին՝ մանկամարդ Վարդուհին, իրեն համեմատում է «Թշվառների» հերոսուհուն՝ Ֆանտինի հետ։ Չէ՞ որ ինքն էլ, Ֆանտինի նման, չքավորությունից մղված՝ ստիպվել է փողի համար ուրիշին հանձնվել։ Այդ կապակցությամբ Վարդուհին իր սիրողին ասում է. «Ես լլկյալ Ֆանտին եմ»։ Ֆանտինի անվան հիշատակությունը, ինքնին, բավականաչափ ցուցմունք է, թե ումից է Դուրյանը փոխ առել իր դրամայի հիմնական գաղափարը։ Արձագանքելով Հյուզոյի արծարծած սոցիալական հարցերին, Դուրյանը իր հերոսուհու բերանով դատապարտում է բուրժուական իրավակարգում տիրող անհավասարությունը։ «Պիտի տեսնենք, էգվարդ,— ասում է Վարդուհին,— սլիտի թողունք այս աշխարհը, հորում մարդրկ իրաբու հավասար եղբայր չեն, հորում միայն տկար արարածներն ամոթ, խիղճ ու ցավ ունին։ Անդութ է այս աշխարհիս վերատեսուչը, քաղաքականությունն ըսել էղևեմ, որ չը ներեր անոթիին կտոր մը հաց գողնալ՝ հարկավ ունեցողն մը, չը ներեր խեղճ աղջկա մը, որ իր սիրուն մեջ խաբված է անոթի շմնալու համար կամ ստիպված է իր երկնային լուման ապօրինավորապես ծախսել... սիրելի մը կամ ալևոր հայր մը անոթի չձգելու համար»։

Այստեղ Վարդուհին առանց անուններ տալու ակնարկում է Ֆանտինին, որը ստիպվել էր իր պատիվը ծախել՝ «սիրելի մը անոթի չձգելու համար» և ժան Վալ-ժանին, որը «կտոր մը հաց» էր գողացել։

Սակայն ավելացնենք, որ Դուրյանի երկը թե՛ ձևի և թե՛ բովանդակության տեսակետից ոչ մի առնչություն կամ նմանություն չունի Հյուզոյի վեպի հետ։ Դրամայի սյուժետային կառուցվածքը, զարգացող գործողությունները և հերոսների բնավորություններն ու փոխհարաբե-

խությունները ոչնչով չեն հիշեցնում Հյուգոյի վեպը: Հայ տաղանդավոր պոետը կարողացել է կերտել բոլորովին ինքնուրույն մի երկ, որտեղ ցույց է տվել, որ ժամանակակից հայ իրականության մեջ ևս չբավորություն կա, և քանի դեռ չի վերացել այն, միշտ կգտնվեն լպիրշ հարուստներ, որոնք իրենց հաճույքի համար պատրաստ են փողի ուժով աղարտելու հայ կնոջ պատիվը: «Թատրոն և թշվառներ» դրամայի միջոցով Դուրյանը իր բողոքն է հայտնում հայ իրականության մեջ տիրող սոցիալական ներհակությունների դեմ:

Իսկ «Անկումն Արշակունի հարստության»¹ դրամայում Դուրյանը սյուժետային մի որոշ գիծ է մշակել Հյուգոյի «Թագավորը զվարճանում է» պիեսի նմանողությամբ²:

Հյուգոյի հանրահայտ երկում Ֆրանս I թագավորը պատահամամբ տեսնում է իր խեղկատակի՝ Տրիբուլեի դեռատի աղջկան, հրապուրվում է նրա գեղեցկությամբ և որոշում նրան տիրանալ: Անառակ կյանքի սիրահար թագավորը մի քանի սլալատականների աջակցությամբ առևանգում է երիտասարդուհուն և հագեցնում իր ցանկությունը: Իսկ Դուրյանի երկում ցուփակյաց Արտաշիր թագավորը դիպլոմատիկ հանդիպում է իր զինվորներից մեկի՝ Բաբելի աղջկան և հրապուրվում է նրա գեղեցկությամբ: Նա սլալատական Սմբատի միջոցով առևանգում

1 Պետրոս Դուրյան, Երկեր, Երևան, 1947:

2 «Անկումն Արշակունի հարստության» և «Թատրոն կամ թշվառներ» դրամաներում Հյուգոյի ազդեցության հարցին անդրադարձել է նաև Վահրամ Թերզիբաշյանը իր «Պետրոս Դուրյան» արձեռագիր աշխատության մեջ: Բայց Թերզիբաշյանը բավականացել է միայն մատնանշելով սյուժետային ու գաղափարական նմանությունները, առանց բացահայտելու այն տարբերությունները, որոնցով պայմանավորվում է ազդեցության մոմենտի ստեղծագործական բնույթը: Նման հարցադրումը հմուտ գրականագետի նպատակադրումից դուրս է եղել:

է գրավիչ Շահանդուխտին՝ նրան տիրանալու նպատակով:

Այս քնդհանրութիւնը չէր կարող զուտ պատահականութիւն լինել, մանավանդ երբ նկատի ունենանք, որ Դուրյանն իր դրաման գրեւոյց կարճ ժամանակ առաջ կարգացել ու թարգմանել էր «Թագավորը զվարճանում է» պիեսը:

Բայց Դուրյանի դրամայում այդ էպիզոդը հանդիսացել է պարզապէս մի մեկնակետ, որտեղից հայ հերոսների գործողութիւններն ու փոխհարաբերութիւնները զարգացել են բոլորովին այլ ուղղութեամբ, քան Հյուգոյի երկում:

Արտաշիր թագավորը դեռատի Շահանդուխտին անարգել վայելելու համար ուզում է ազատվել Հերանուշ թագուհուց և թունավորում է նրան: Թագուհու հայրը՝ սյունյաց Փառնեբսեհ իշխանը և մի քանի այլ նախարարներ վրեժ լուծելու նպատակով որոշում են Արտաշիրի դեմ բողոքել պարսից Վռամ շահին և նրան զրկել տալ թագից: Մեսրոպ Մաշտոցի գրչակից Սահակ կաթողիկոսը, որը դրամայում Դուրյանի գաղափարների գլխավոր խոսափողն է, ըմբոստներին կոչ է անում հաշտվել թագավորի հետ, համախմբվել նրա շուրջը և պաշտպանել հայրենիքի անկախութիւնը: Բայց իզուր: Իշխաններն ու նրանց համախոհ Սուրմակ երեցը Վռամ շահից խնդրում են Արտաշիրին գահընկեց անել: Շահը վճռում է հայերի անմիաբանութիւնից օգտվելով, տիրանալ Հայաստանին: Նա հրամայում է արքային Արտաշիրին, իսկ մատնիչ նախարարներին դիմելով ասում է. «Այսուհետև հայրենիք և ազատութիւն բառերն ա՛լ մի հիշեք»: Այսպիսով, Հայաստանն ընկնում է պարսկական գերիշխանութեան տակ:

Դուրյանը պատմական նյութի նկարագրման միջոցով փաստորեն արծարծել է ժամանակակից քաղաքա-

կան-հասարակական հարցեր: Հայտնի է, որ 1860-ական թվականների վերջերին սուլթանական կառավարութ-
յունը ուժեղացրել էր ազգային ճնշումը հայերի նկատմամբ
և Արևմտահայաստանի գավառներում կատարվում էին
ամեն տեսակ կեղեքում, կողոպուտ և սպանություն: Այդ
դժնդակ պայմաններում հայ առաջավոր միտքը շարու-
նակում էր բացահայտ կամ քողարկված ձևով հայրե-
նասիրության և ազատագրության գաղափարներ պրո-
պագանդել, մինչդեռ ռեակցիոն կղերա-ֆեոդալական
տարրերը քարոզում էին հլու-հնազանդություն սուլ-
թանական կառավարությանը: Վերջիններս ձգտում էին
խափանել ազատագրական շարժման կողմնակիցների
գործունեությունը, չվարանելով դիմել նույնիսկ մատ-
նություն: Այսպիսով, հայ ազգի ներսում ստեղծվել էր
երկպառակություն պղտոր մթնոլորտ:

Դուրյանը, որը այդ տարիներին իր հայրենասիրա-
կան պոեզիայի միջոցով իր զայրույթն ու բողոքն էր
արտահայտել ազգային ճնշման դեմ, վերոհիշյալ դրա-
մայում քողարկված ձևով դատապարտում է ոչ միայն
սուլթանական բռնակալությունը, այլև հայ կղերաֆեո-
դալական տարրերի ազգադավությունը:

Իր դրամայում Դուրյանը ձգտում է ցույց տալ, որ
ազգին դավաճանողները արհամարհվում են նույնիսկ
թշնամիների կողմից: Պարսից Վռամ շահը, որն ակն-
հայտորեն անձնավորում է թուրք սուլթանին, հեղան-
քով է արտահայտվում հայրենիքը ծախող հայ նախա-
րարների մասին. «Խեղճ հայ, որ իր ոստին ու բարեկամը
չճանչեր, չվարներ իրեն զարնողին և կխոնարհի» ասում
է նա և ապա շարունակում. «Վա՛յ այն հարվածյալ ազ-
գին, որ օտարին պատրիշ ու թունավոր լեզվեն կը խաբ-
վի, վա՛յ այն անձին, որ յուր ազգը փառասիրության

կամ մեծության կը զոհե. վա՛յ քեզ, հա՛յ, եթե Պարսկաստանի գիրկը նետվիս»¹:

Նկատի ունենալով IV դարում Հայաստանում տիրող քաղաքական դրությունն ու պատմական յուրահատուկ պայմանները, Դուրյանը պաշտպանում է միապետության դոյության անհրաժեշտությունը, որովհետև Արտաշիրի անկման մեջ նա տեսնում է Հայաստանի պետականության թուլացումն ու հայ ժողովրդի հետագա ստրկացումը: Բայց անկախ այս նկատառումից, Դուրյանն ընդհանրապես միապետական կարգերի դեմ է և Հյուզդոյի նման իր դրական հերոսների բերանով շարունակ դատապարտում է թագավորների բռնակալությունը: Հերանուշի խոսքերով՝ արքայական ծիրանին ժողովրդի արյունով կարմրած մի պատանք է, պալատը՝ մի վիրապ, որտեղ շղթա ու տապար են պատրաստում մարդկանց ստրկացնելու և կոտորելու համար, թագավորը՝ թագ կրող մի չոր գանգ, որը հարվածում է մութի մեջ: Բայց ավելի սուր է Հրաչյայի դիպուկ և ընդհանրացնող արտահայտությունը. «Մի՞թե աշխարհիս վրա կա թագ մը որ արյունոտ չըլլա»:

Սահակ կաթողիկոսը Հերանուշի և Հրաչյայի նման դատապարտում է Արտաշիրի կամայականությունները, բայց ելնելով հայրենիքի շահերից, ավելի նախամեծար է համարում բռնակալ ու ցոփակյաց մի հայ թագավոր ունենալ, քան նրան թշնամուն մատենելով՝ կորցնել Հայաստանի անկախությունը և օտար լծի տակ գնել հայ ժողովուրդը:

Տվյալ դեպքում, միապետական կարգերի վերաբերյալ Դուրյանի սոցիալական հայացքները վերջին հաշվով տեղի են տալիս ազգային-քաղաքական նկատառումների առաջ և այդպիսով հայ հեղինակը գաղափարապես հեռանում է Հյուզդոյի բացարձակ և անզիջող դիրքերից:

1 Պետրոս Դուրյան, Երկեր, Երևան, 1947, էջ 160, 161:

Վիկտոր Հյուգոյի ազդեցութիւնը նկատելի է ոչ միայն հայ թատերագրութեան ու վիպագրութեան, այլև պոեզիայի բնագավառում: Նրա գաղափարական ներգործութիւնը՝ կրող հայ բանաստեղծներից է Թովմաս Թերզյանը, որը ստեղծագործել է անցյալ դարի 50-ական թվականներից մինչև 1909 թվականը և այդ հիսունամյա գրական գործունեութեան ընթացքում գրել է գրաբար, աշխարհաբար և գրաբարախառն հայերենով բազմաթիվ արժեքավոր երկեր:

Թերզյանը հաճախ է ոգևորվել Հյուգոյի արծարծած մտքերով, բազմիցս անդրադարձել վաղամեռիկ աղջիկների թեմային, մտահոգվել է թշվառների ճակատագրով, մանուկների նկատմամբ համակվել է հայրական գորովով, նա էլ Հյուգոյի նման հաճախ խորհրդածել է մահվան ու գոյութեան գաղտնիքների մասին:

Թերզյանի լիրիկական շնչով գրած բանաստեղծութիւններից է «Աստղունք»-ը, որն առաջին անգամ լույս է տեսել 1865 թվականին, Կ. Պոլսի «Թռչնիկ Պեգասյան» երկշաբաթաթերթում: Այս երկում պոետը ի դեմս աստղերի տեսնում է վաղամեռիկ կույսերի փայլփրոզ հոգիները: Նա վերհիշում է ջահել հասակում մեռած աղջիկներին և իրեն մի պահ թվում է, որ նրանց ուրվականները դալիս, հավաքվում են իր շուրջը, խոսում են իր հետ և սկսում են ուրախ ծիծաղել: Պոետը ճանաչում է այդ աղջիկներին. մին երազկոտ էր, մյուսը թախծոտ, մին՝ պար ու խնջույք էր սիրում, մյուսը նախընտրում էր հրեշտակների հետ խոսել:

Նրանք, ովքեր ծանոթ են Հյուգոյի «Les Fantômes»¹ («Ուրվականներ») բանաստեղծութեանը, իսկույն կնկատեն, որ Թերզյանն իր երկի թեման վերցրել է Հյուգոյից: Ընդ որում որոշ տողեր հիշեցնում են «Ուրվականներ»-ը:

¹ „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Orientales, p. 38.

Օրինակ, վերհիշելով վաղամեռիկ աղջիկներին, Հյուզոն
ասում է.

... Մին վարդադույն էր և սպիտակ,
Մյուսը կարծես ունկնդրում էր ինչ-որ երկնային մի նվազի:
Մի ուրիշը՝ թույլ՝ իր վայրահակ ճակատը հենում էր թևին.
Ինչպես թռչունը սլանալիս ճյուղն է թեքում,
Այնպես էլ հոգին խորտակում էր նրա մարմինը...

Մին՝ դալկահար, մտամոլոր, սև դառանցանքի անձնատուր,
Շշնջում էր ինչ-որ անուն, որը դժվար է հիշել,
Մյուսը նվազում էր ինչպես քնարի վերջին հնչյունը,
Մյուսը՝ հոգին ավանդելիս ժպտում էր այնպես մեղմ—
Ասես նորածին մի հրեշտակ:

Իսկ Թերզյանը իր ծանոթ վաղամեռիկ աղջիկներին
պատկերել է հետևյալ տողերով.

... Մին երազեր գիշերն ի բուն
Վարդ ու ժլալիտ, լույս ու բլուր,
Մյուսն հառաչեր դադունի, անքուն,
Զերիտասարդն յուր բոցահուր:

Մին լուսնեկի նըշուլից տակ
Արծաթ ծովերը դիտելով՝
Հոգվույն քնարին զանույշ նվազ
Ի մեղմաշունչ ավանդեր հով:

Մյուսն, ըսպիտակ թևին կռթնած,
Հրեշտակներուն հետ կը խոսեր...
Մյուսն երազեր ձայնս նըվազաց
Պարս և խնջույս և զգվանքներ¹...

Հյուզոնի նման, Թերզյանն էլ առանձնապես հիշում է
տասնհինգամյա գեղեցիկ մի աղջկա մահը և պատմում,

1 «Թուշնիկ Պեղասյան», 1865, № 28, էջ 302.

Թե մայրը ինչպիսի դուրգուրանքով էր մեծացրել նրան, առանց իմանալու նրա մոտալուտ աղետալի վախճանը:

Սակայն, չնայած այս թեմատիկ ընդհանրություններին, Հյուգոյի և Թերզյանի հիշյալ բանաստեղծությունները մեկնաբանություն տեսակետից հիմնովին տարբերվում են:

Հյուգոն իր երկում ուզում է ցույց տալ ճակատագրի երկաթյա օրենքը, որը կյանքն ու երևույթները շարժման մեջ է դնում ինչ-որ անխուսափելի նախասահմանվածությամբ. «Այդպես է ճակատագիրը,—գրում է նա «Ուրվականների» սկզբի տողերում,—պետք է մահը իր ավարն ունենա, պետք է խոտն ընկնի մանգաղի հարվածով, պետք է ցամաքեն ձորի մեջ վազող ջրերը, կայծակի փայլատակումը պետք է միշտ ակնթարթային լինի, և պետք է նախանձոտ ապրիլը իր սառը քամիներով տոշորի ծաղկափթիթ խնձորենին: Այո, այդպես է կյանքը. ցերեկվա լույսին պետք է հաջորդի գիշերվա խավարը»: Եվ ահա նույն ճատակագրի կամքով մահանում են նաև երիտասարդ աղջիկները:

Սակայն Թերզյանը ճակատագրի վերաբերյալ հարցեր չի արժարժում: Նա պարզապես արձանագրում է փաստը և իր վիշտն է արտահայտում: Իր վիշտը, սակայն, սփռվում է այն հավատով, որ վաղաժամ մեռնող աղջիկների հոգիները երկինք սլանալով՝ շողշողուն ու զվարթ աստղեր են դառնում:

Թերզյանը «Սեր» բանաստեղծությունը գրել է, ինչպես ինքն է նշում, Հյուգոյի նմանողությամբ: Թեև հայ պոետը չի հիշատակել Հյուգոյի երկը, բայց հետադոտությունից պարզվեց, որ նա ներշնչվել է մեծ գրողի «Jeune fille, l'amour c'est d'abord un miroir»¹ («Զահել աղջիկ, սերը նախ մի հայելի է...») խոսքերով սկսող անվերնագիր բանաստեղծությունից: Իր երկում, Թեր-

¹ „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Voix Intérieures, p. 34.

զյանը հայ աղջիկներին հորդորում է զգուշանալ սիրո
գայթակղություններից ու կրքերից: Համեմատության
համար բերում ենք Հյուսիսի երկի բառացի թարգմա-
նությունը և Թերզյանի բնագիրը.

Ջահել աղջիկ, սերը նախ մի հայելի է,
Որի մեջ պճնասեր ու գեղեցիկ կինը սիրում է իրեն դիտել,
Եվ զլարթ ու երազկոտ՝ հակվում է առաջ:
Իսկ հետո, երբ սերը զրավում է ձեր սիրտը, առաքինության պես
Նա այնտեղից վանում է ծաղրածու մոլությունն ու շարությունը,
Մաքրում ու զտում է ձեր հոգին:

Հետո, երբ սկսում եք խորանալ, հանկարծ սահում է ձեր ոտքը...
Անդո՛ւնդը... դուք իզուր ջանում եք ձեռքերով կառչել նրա եղբից,
Եվ ի վերջո ընկնում եք հորձանուտի մեջ:
Սերը հմայիչ է, ջինջ, բայց և աղետաբեր: Չխաբվե՛ք...
Երեխան էլ, գետից հրապուրվելով, մոտենում է քայլ առ քայլ,
Ջրի մեջ իրեն դիտում, լողանում և խեղդվում...

Թերզյանը, այս երկի գաղափարն իր ստեղծագործական
պրիզմայի միջով անցկացնելով՝ նրան հաղորդել է սե-
փական երանգներ: Ահա նրա երկը.

Աղջիկ, պայծառ վրճիտ վտակ մըն է Սեր,
Ոյր լուսահոս ու պաղպաջուն ալյակներ
Կը պատկերեն քո երազող սև աչեր,
Քո ձյուն ծրգիկդ ու կարմրալար շրթունքներ:

Բայց չըխաբվի՛ս... այդ անապակ հայելին,
Ուր թռչնիկներ, անցնող ամպեր կը նկարվին,
Լեռներն ի վար վազող վայրագ հեղեղին
Ուղիներն ունի յուր վիհերուն մեջ մըթին:

Դու, նստելով ծիծաղազեղ ակի՛ն քով,
Ջրոսնիր անոր մեջ ծաղիկներ ցանելով,
Չըլլա՛ նավակդ, ո՛հ, արձակես անդր ի ծով...
Ձի կը խռովին հանկարծ հոսանք մաքրասուն,
Պատկերդ ալյաց մեջ կեղծանի թըխաղուն,
Եվ դու՝ անմեղ՝ կը կորսվիս ծովամույն...

1 «Մաղիկ», 1905, № 17:

ինչպես տեսնում ենք, հայ պոետն իր տաղանդի և ինքնուրույն մեկնաբանության շնորհիվ կարողացել է նույն թեման ստեղծագործաբար վերամշակելով՝ լիարժեք մի երկ հորինել:

Թերզյանը «Ողորմություն»¹ երկում հայ հարուստների կանանց կոչ է անում օգնել աղքատներին: Այդ երկում նա յուրովի արձագանքում է «Pour les pauvres»² («Աղքատների համար») բանաստեղծության մեջ Հյուգոյի հայտնած մի շարք մտքերին: Բայց Թերզյանն այդ մտքերը բացահայտում է գեղարվեստական ուրույն արտահայտչամիջոցներով և, ըստ իր յուրահատուկ խառնըվածքի և հուզականության՝ դրանց հաղորդում է նոր իմաստ: Բացի այդ, ի տարբերություն Հյուգոյի, Թերզյանն իր երկի ներածականը (9 տուն) նվիրել է կանանց գովերգմանը: Այդ ներածականը, ինքնըստինքյան, մի առանձին, ամբողջական բանաստեղծություն է, որը ոչ մի ընդհանրություն չունի Հյուգոյի երկի հետ:

Եթե հայ պոետներից ոմանք Հյուգոյից գաղափարական լիցք են ստացել, ապա եղել են ուրիշներ, որոնք առավելապես հրապուրվել են մեծ վարպետի գեղարվեստական արտահայտչամիջոցներով: Այս խմբի ամենատիպիկ ներկայացուցիչներից է արևմտահայ բանաստեղծ Հովհաննես Սեթյանը, որի պոեզիայում համեմատաբար ավելի ակնհայտ են Հյուգոյի լեզվա-ոճական առանձնահատկություններն ու պատկերավոր մտածողության ձևերը: Դրա համար էլ՝ հենց Սեթյանի ստեղծագործությունն ենք վերցնում որպես օրինակ:

Հայ պոետի ստեղծագործության մեջ առաջին հերթին աչքի է զարնում հյուգոյան յուրահատուկ բառապաշարի օգտագործման փաստը:

¹ «Բազմավես», 1873, էջ 305:

² «Oeuvres Complètes», T. I, Les Feuilles d'Automne, p. 30.

Հյուգոն ունի իր նախասիրած մի շարք բառերը, որոնցից են՝ անդունդ, խավար, տիեզերք, ճակատագիր, դժոխք, հրեշտակ, հրեշ, ուրվական, վիշապ, օվկյան, կոհակ, աստված, երկինք և այլն։ Այս բառերը, ինչ խոսք, բաղմամթիվ բանաստեղծների կողմից էլ բոլոր ժամանակներում օգտագործվել և օգտագործվում են, բայց Հյուգոն դրանք այնպիսի մեծ քանակությամբ է գործածել, որ նրա մոտ այդ քանակը արդեն որակ է կաղմել։ Հյուգոյի յուրաքանչյուր բանաստեղծության մեջ բաղմիցս հանդիպում ենք այդ նույն բառերին։ Գաղափար տալու համար նշենք, որ միայն «Ce que dit la bouche d'ombre»¹ բանաստեղծության մեջ նա 30 անգամ օգտագործել է «խավար» բառը, 18 անգամ՝ «անդունդ», 21 անգամ՝ «աստված», 8՝ «տիեզերք», 15՝ «երկինք», 13՝ «հրեշտակ», 23՝ «հրեշ», դեռ չհաշված՝ «ուրվական», «կոհակ», «ճակատագիր» և «վիշապ» բառերը։

Հյուգոյի նախասիրած այս բառերը Սեթյանի պոեզիայում ևս օգտագործված են նույնպիսի առատությամբ։ Ավելին, Սեթյանն էլ, Հյուգոյի նման, այդ բառերից մի քանիսը մեծ մասամբ գործ է ածում փոխաբերական իմաստով։ Վերցնենք, օրինակ, «անդունդ» բառը։ Հյուգոն իր յուրօրինակ մեկնաբանությամբ այդ բառի մեջ տեսնում է իրարից բոլորովին տարբեր իմաստներ՝ մահ, երկինք, հավիտենականություն, գերեզման, առեղծված, անբաժնյականություն, խորություն և այլն.

... Հեգնանքը կարո՞ղ է արդյոք հակվել անդունդի վրա,

... Անդունդի խորքում հեկեկում էր թշվառությունը

... Անդունդից բարձրանում էր սիրո երկար մի ճառագայթ

... Հավիտենականությունն այն վիճն է,

Ուր դատարկվում է գիրեղմանը...

Ուշագրավ է, որ Սեթյանն էլ «անդունդ» (կամ վիճ) բառը հաճախ օգտագործում է փոխաբերական իմաստով.

¹ „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Contemplations, p. 118.

... Չտեսնե՛լ անկումն այդ հեք սրտերուն լանդունդն անել
 ... Չափեցի... կենաց բարձունքն և անդունդներ
 ... Անթարթ աշոր նային, գտնեն ի ձեզ անդունդներ
 ... Այդ վեհ՝ ամենևին չէ թափուր Աստուծմե...

Ինչպե՞ս տեսնում ենք, Սեթյանը ոչ միայն փոխաբերական իմաստով օգտագործում է Հյուզոյի նախասիրած բառերը, այլև դրանցով հորինում այնպիսի պատկերներ, որոնք հիշեցնում են մեծ վարպետի պոետական մտածողության ձևերը: Այդ բանն ավելի համոզիչ դարձնելու համար մի քանի օրինակ էլ բերենք «խավար» բառի կապակցությամբ:

Հյուզոյի պոեզիայում հանդիպում ենք հետևյալ պատկերներին.

... Նա հանդգնեց մազլցել խավարն ի վեր
 ... Երազը իր փոս աչքերով նայում է խավարին
 ... Իմ հոգու խավարում երբեք չէր փայլել այսքան լույս...

Իսկ Սեթյանի մոտ՝

... Ամեն ինչ խոսի, թե այս աշխարհ է խավար
 ... Երբ անոնց խավար սրտին եմք վկա
 ... Խավար անհուն, անհունի,
 Ուր թշվառ մարդն է ինկեր...

Այս օրինակներում ևս նմանությունը ոչ թե արտահայտված մտքերի մեջ է, այլ պատկերների մտահղացման հյուզոյահատուկ եղանակների մեջ: Առաջին հայացքից երբեմն թվում է, թե Սեթյանի վերոբերյալ տողերում ինչ-որ գաղափարական ընդհանրություններ էլ կան, բայց երբ այդ տողերը զետեղում ենք համապատասխան երկերում, ապա նրանք ուրույն իմաստ են ստանում և տարբերությունը դառնում է ավելի աղբյուրահայտ:

Հյուզոյի և Սեթյանի լեզվա-ոճական ընդհանրության հատկանշական գծերից մեկն է՝ մի շարք գոյական-

ների օգտագործումը որպես ձայնարկություն (հրաճեք, սոսկո՜ւմ, դժո՛խք, գաղտնի՛ք, աղե՛տ և այլն): Այդ գոյականների յուրօրինակ օգտագործմամբ Սեթյանն էլ Հյուգոյի նման ձգտել է իր հայտնած մտքերն ավելի արտահայտիչ ու պատկերավոր դարձնել և միաժամանակ իր վերաբերմունքը դրսևորել այս կամ այն արարքի, երևույթի նկատմամբ: Օրինակ.

Երկի՛ն, ծիծաղ չունին րնավ ի շրթունս,
Գլուխ ի խոնարհ կերթան կենաց ճանապարհ...
.

Քանզի, ո՛վ զաղտնիք, չենք գիտեր թե ո՛ր
Պիտի կորնչին մեր դույզ գոյությունք...

Աղե՛տք... այս ինչ ահեղ անդունդ էս բացած
Մեջ կենդանյաց և մեռելոց, ո՛վ Աստված...

Եվ հոն, ո՛վ Խոհուրդ,
Խառնելով իր ձայնն ալյաց շառաշման,
Գոչեր (մուրացիկը) խուլ, դժնե և դիվանման...

Ահա զայրադին թքնելն, սոսկո՜ւմ,
Կույր տարրն և կույր մարդն ընդդեմ քաղաքին,
Մին՝ իր փրփուր, մյուսն՝ անեծք ահագին...

Այս և նման գոյականների բացականչական ձևով օգտագործումը, ինչպես գիտենք, հայ գրականության մեջ ընդհանրացած չէ: Բայց Սեթյանի բանաստեղծություններում կարելի է հաճախ հանդիպել այդպիսի գոյական-ձայնարկությունների:

Հյուգոյի ոճական առանձնահատկություններից մեկն է պատմական մի ամբողջ շարք անուններ իրար հետևից հիշատակելու մաները.

On est Antiochus, Chosroès, Artaxerce,
Sésostris, Annibal, Astyage, Sylla,
Achille, Omar, César, on meurt, sachez cela.¹

¹ "Oeuvres Complètes", T. II, La Légende des Siècle, p. 102, "Zim-Zizimi" երկից:

կամ՝

... les Dantés disparus
Socrate, Scipion, Milton, Thomas Morus,
Eschyles, ayant en main les palmes frissonnantes¹.

Պատահական չէ, որ Սեթյանի երկերում ևս հաճախ հանդիպում ենք պատմական բազմաթիվ անունների հաջորդական հիշատակումների.

Աշխարհակալ զորավարներն, որ կապրին ցարդ՝
Սեսոստը մեծ, Կյուրոս, Կեսար ու Պոնափարդ,
Լուտովիկոս և Ադեֆանդր, Աննիբալ²...

կամ՝

Մովսես, Սոկրատ, Կոմիտիկոս, Հուգոն
Ճամբան մեզ կը պատահին³...

Հյուգոյի արվեստին բնորոշ է նաև այն, որ նրա բանաստեղծություններում հաճախ որևէ մի ոգի, ուրվական, թռչուն կամ անտեսանելի էակ տարածության, խավարի կամ լռության միջից սկսում է խոսել պոետի հետ, պատասխանել նրա հարցերին: Օրինակ՝ «L'Expiation» («Քավության») հանրահայտ երկում կարդում ենք, թե ինչպես մի անծանոթ ձայն խավարի միջից խոսում է նապոլեոն I-ի հետ, պատասխանում նրա հարցերին: «Feu du Ciel» («Երկնից հուր») երկում երկնային մի ձայն խոսում է բոցավառ ամպի հետ և նրան հրամայում կործանել Սոդոմ և Գոմոր քաղաքները: Մի ուրիշ բանաստեղծության մեջ ծիծեռնակն է խոսում պոետի հետ և այլն:

1 „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Contemplations, p. 20, „Halte en marchant“ երկից:

2 Հովհ. Սեթյան, Արշալույսեն վերջալույս, Կահիրե, 1912, «Ան ուս» բանաստեղծությունից:

3 Նույն գրքում, «Աստարտե» բանաստեղծությունից:

Գեղարվեստական այս հնարը օգտագործում է նաև Սեթյանը: «Հսկա երազ» բանաստեղծության մեջ պոետը տեսնում է ամպերին հենված երկնային մի էակի, որին չի ճանաչում և հարցնում է. «Ո՞վ է այդ դեմք սպիտակահոն»: Անծանոթ ձայներ (չգիտենք թե ո՞ւմ, կամ ո՞ր տեղից) պատասխանում են, որ նա Վիկտոր Հյուգոն է: «Միայնության մեջ ձայներ» երկում՝ լուսության միջից հանկարծ թռչնային մի ձայն սկսում է խոսել պոետի հետ: «Խնդություն» երկում նույնպես, խնդության ձայնը պոետին հրավիրում է խաղաղ բնության ծոցը և այլն:

Բերված օրինակները վկայում են, որ Սեթյանը բացահայտորեն կրել է Հյուգոյի ազդեցությունը: Մինչդեռ Բաֆֆու ստեղծագործության մեջ ոճական ընդհանրության այսպիսի շոշափելի փաստեր չկան: Դրա համար է, որ մենք չբաժանեցինք Շիրվանզադեի այն կարծիքը, թե ոճական «ահագին» նմանություն կա Բաֆֆու և Հյուգոյի միջև:

Գալով Սեթյանին, պետք է ասել, որ նա հանճարեղ արվեստագետի լեզվա-արտահայտչական մի շարք առանձնահատկությունները յուրացնելով՝ ստեղծել է բավականին հաջող պատկերներ: Այդ յուրացումը միշտ ստեղծագործորեն չի կատարվել, որովհետև Սեթյանը, մեծ տաղանդ չլինելով, չի կարողացել լիովին հաղթահարել Հյուգոյի ազդեցությունը: Այնուամենայնիվ, Հյուգոյի արվեստից լիառատ սնունդ ստանալով է, որ նրա պոեզիան նկատելի ծաղկում է ապրել: Եթե Սեթյանի անունը հայ գրականության մեջ մտել է, ապա այդ եղել է շնորհիվ նրա պատկերավոր լեզվի և արտահայտչական բազմազան հնարների, որոնք ձևավորվել են Հյուգոյի ոճական ազդեցությամբ: Այդ առումով կարելի է ասել, որ Հյուգոյի արվեստը զգալիորեն նպաստել է հայ պոետի գեղարվեստական վարպետության բարձրացմանը, ի-

հարկե, վերջինիս համեստ հնարավորությունների սահմանում:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ եղել են նաև մի շարք հեղինակներ, որոնք թեև չեն կրել Հյուգոյի ազդեցությունը, բայց նրա այս կամ այն մտքից, կերպարից, թեմայից կամ պատկերից ստեղծագործական լիցք ստանալով՝ գրել են նոր, ինքնուրույն երկեր: Այդպիսի առանձին դեպքերը ոչ թե ազդեցության փաստեր են, այլ սոսկ ներշնչման օրինակներ:

Այսպես, հայ պոեզիայի խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկը՝ Դանիել Վարուժանը, որը խոր հիացմունք էր տածում դեպի Վիկտոր Հյուգոն, իր «Բեգասը»¹ գրել է, ամենայն հավանականությամբ, ոգեշնչվելով «Le Cheval»² («Նրիվարը») բանաստեղծությունից:

Հյուգոյի և Վարուժանի հիշյալ երկերի թեմատիկ ընդհանրությունը նրանումն է, որ երկու դեպքում էլ պոետը, Պեգասին հեծած, սլանում է դեպի մուսանների աղբյուրը՝ ներշնչվելու համար:

Հյուգոյի պոետը տիեզերական թռիչքի ընթացքում նկարագրում է, թե ինչպես ինքը փորձում է Պեգասին քշել դեպի իդիլիայի անդորրավետ բնակավայրը, որտեղ իրենց երգերն են հնում հորինել լատին և ֆրանսիացի հովվերգականները: Բայց անդունդների սիրահար ձին դիմադրում է և կատաղությամբ թևերը թափահարելով՝ մրրիկներ ստեղծում, աստղերը սարսուցնում: Պոետը, սանձը պինդ բռնած, ջանում է նրան ուղղել դեպի այն դալար դաշտը, ուր «ծիծաղի և համբույրի միջև ծաղկում է հովվերգությունը», ուր «արևի ջերմ ճառագայթների տակ էպիգրամներ և տրիոլեններ են բուսնում»: Հարկավոր է գնալ այնտեղ և բնությունը զովերգել: Պոետը Պե-

1 Դ. Վարուժան, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1955, էջ 262:

2 „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Chansons des Rues et des Bois, p. 3.

գասին վերջապես զսպում ու քշում է դեպի նպատակավայրը, որտեղ իրեն դիմավորում է բնության ու սիրո ամենամեծ երգիչներից մեկը՝ հանճարեղ Վիրգիլիոսը:

Վարուժանի պոետը, նույնպես, նկարագրում է իր ճանապարհորդությունը, որը, սակայն, կատարվում է ոչ թե եթերում, այլ երկրի վրա: Պեզասը՝ գլուխը հպարտ ու վիզն ազնվածե՛լ սլանում է բարձունքից բարձունք:

Ճանապարհին պոետը հանդիպում է ծաղկած վարդենուն, որն ուզում է նրա քղանցքից կառչել, խաղողի հասած ողկույղները նրան հրավիրում են, աղբյուրի մոտ կանգնած կանայք իրենց սափորներն են նրան երկարում, փրփրադեղ ջրվեժները կանչում են նրան, բայց պոետը ուղիղ դիմում է վեր, դեպի նպատակը: Պեզասի սմբակների դոփյունից թնդում են լեռները և հղի օձերը սարսափից իրենց ձագերն են վիժում...

Պոետը վերջապես հասնում է բարձունքների ամենաբարձր կատարը, ավելի վեր, քան ամպերը: Նրա հոգին աստվածանում է արևի ոսկեղօծ շողերով: Պոետը ներշնչվում է և իր մտքերը լիաբուռ սերմանում վարը ասլորով կավեղեն մարդկանց մեջ:

Ինչպես տեսնում ենք, Վարուժանը փոխ առած գաղափարի մեջ դրել է ինքնուրույն բովանդակություն: Բացի այդ, նրա երկի կառուցվածքը տարբեր է, լեզուն յուրահատուկ, մտապատկերները նորատեսակ: Անգամ՝ նույն երևույթները պատկերելիս Վարուժանը հանդես է եկել նոր մտահղացումներով: Ելնելով թեմայի բնույթից, Վարուժանը ևս անդրադարձել է այն մանրամասներին, որ Հյուգոն նկարագրել է իր երկում՝ երիվարի տրամագրությունը, նրա խրխինջները, սմբակների դոփյունը, աչքերի արտահայտությունը և այլն: Հենց այստեղից էլ կարող էր առաջանալ պատկերների որոշ նմանության հնարավորությունը: Սակայն հայ պոետը իր տաղանդի և յուրօրինակ երևակայության շնորհիվ ստեղծել է միան-

գամայն ինքնատիւ պատկերներ: Համեմատության համար բերենք մի քանի օրինակ:

Հյուզոն իր երիւարի թռիչքը բնութագրում է հետևյալ խոսքերով, որ բերում ենք բառացի թարգմանությամբ.

Անժայրածիր ու մահաշուք մշուշի միջով

Նա նախրում է ու սավառնում,

Խոյանում խավարների մեջ,

Մինչև որ հասնում է լույսին:

Իսկ վարուժանի Պեգասը ոչ թե սուզվում է խավարների խորը, այլ սլանում դեպի սպիտակ ու լուսաշող լեռնագագաթները: Եվ երբ հրեղեն ձին խիղախում է վերևից գլորվող ահագին ձյունահյուսի դեմ, պոետը խանդավառությամբ գոչում է.

Ո՛հ, ի՞նչ պայծար, Բեդա՛ս.—

Անոր վերա պերճաստորդ կը խոչառ.

Առջի ոտքերդ լուսադրոշմ պայտերով

Աշխուժով

Արդեն ահա փխրուն ծոցին մեջ անոր

Կը մխրճին ահավոր...

Հյուզոնի երիւարը, ընդվզելով, մերժում է գնալ իդիլիաների բուրաստանը և զայրույթից խրխնջում է.

Նա խրխնջում էր դեպի անտեսանելին

Եվ օգնության կանչում խավարը,

Ահավոր երկինքը նրա կանչին

Արձագանքում էր խուլ որոտներով:

Իսկ վարուժանի երիւարը սիրահոժար դիմում է դեպի պոետի նպատակակետը և վրնջում է ոչ թե զայրույթից, այլ հրճվանքից.

Կը տարածվի քու խրխնջդ անհունին մեջ ալեկոծ,

Եվ աստղերուն ժայռակույտերն ոսկեզօծ

Շունչեդ ահա կարծարծվին

Իբրև բոց:

Վարուժանի երկում էլ երկինքը որոտում է: Բայց
այստեղ որոտումը ոչ մի աղերս չունի ձիու խրխինջի
հետ:

Ամպերն են մեր ոտքին տակ՝
Որոնք ծուլ ծուլ կը սողան կայծակներով բեռնաբարձ.
Կը տեսնե՞ս վարը,— հանկա՛րժ
Թուխ ամպրոպի մը խորեն փայլակ մը աչքն ամենհի
Կը բանա,
Հետո դարձյալ խուլ որոտ մ'արձակելով կը թաղվի
Երկրիս ցեխին մեջ հըսկա:

Հյուզոյի ձիու սրատես բիրերում վառվում է այն
ահարկու հայացքը, որ նա բերել է անհայտի մեջ կատա-
րած թռիչքներից, իսկ երբ Վարուժանի ձին կոթողվում
է լեռան գլխին, նրա բիրերի մեջ դադափարն է փայլա-
տակում:

Հյուզոն մի հիանալի գյուտ է անում պատկերելով,
որ Պեգասի սմբակների դոփյունից էսքիլիսը իր չափածո
տողերի շեշտերն է քաղել: Վարուժանը մի այլ համե-
մատություն է անում. նա սմբակների դոուլթը պատկե-
րում է որպես առնական մի երգ: Ահա այդ բացառիկ
գեղեցկությամբ պատկերը.

Եվ սմբակներն ոսկեկուտ՝ որոնց ներքև իբրև պայտ
կուրծնականը գամեցի,
Ժայռերուն վրա Իդեալի մը պողպատ
Կերգին երգն առնացի՝
Ձոր խմելու համար ես սիրտըս բացի
Ձերթ ծովու
Խեցի:

Բացի հիշյալ տարբերություններից, պետք է նաև
նշել, որ Վարուժանի նպատակադրումը ես այլ է եղել:
Այնինչ Հյուզոյի սյոետն ուղում է մուսանների աղբյուրը
գնալ՝ բնության ու սիրո մասին քնքուշ իդիլիաներ հորի-
նելու համար, Վարուժանի սյոետը ուղում է երգել «Ազա-
տությունը Մարդուն և գերությունն Աստծո»:

Հյուգոն իր «Le Cheval»-ից հետո գրել է «Au Cheval»¹ («Առ երիվարը») երկը, որը նախորդի մի տեսակ շարունակությունն ու լրացումն է: Այս երկում պոետը Պեգասին կոչ է անում թռչել դեպի գեղեցիկը, բարին ու ճշմարիտը, վերափոխել մարդկանց, բռնակալի հոգուց դուրս քաշել գազանը, աստվածների հոգուց՝ գաճաճը, քահանայի մեջ հայտաբերել մարդը, փրկել բանտարկյալներին, փշրել կառափնարանները, պայքարել ատելության դեմ, ծառայել խաղաղության գործին:

Հայ մեծատաղանդ բանաստեղծ Սիամանթոն իր «Ասպետին երգը»² խոհական-լիրիկական պոեմը գրելիս, ըստ երևույթին, նույնպես ներշնչվել է դեպի իդեալը սլացող հեծյալ պոետի կերպարից: Այս ենթադրությանը հիմք են տալիս մի շարք ընդհանրություններ, որոնք առկա են թե՛ Հյուգոյի և թե՛ Սիամանթոյի երկում: Օրինակ, Սիամանթոյի պոետն էլ, Հյուգոյի պոետի նման, ձիավարելով արշավում է դեպի մի վեհ նպատակ: Երկրորդ, Հյուգոյի պոետը իր մտքերն արտահայտում է թեմպոր երիվարին ուղղած խոսքերի միջոցով: Նույն գեղարվեստական հնարն օգտագործում է և Սիամանթոն: Երրորդ, Հյուգոյի պոետը համակված է ամենաբուռն շտապանքով և ժամանակ չունի կանգ առնելու նույնիսկ ամենացնցող ու սրտակեղեք տեսարանների առջև. նա իր երիվարին ասում է.

Սուրա՛ անդադար, մտաբերիր բանտերը,
 Մտաբերիր հարյուր արմկաչափ բարձր պարիսպները,
 Եվ անցիր գաղափարների կույս անտառը՝
 Առանց մի ծիլ իսկ պոկելու:

Նման տրամադրությամբ է վարակված նաև Սիամանթոյի ասպետ-պոետը.

1 „Oeuvres Complètes“, T. I, Les Chansons des Rues et des Bois, p. 72.

2 Սիամանթո, Հնտիր երկեր, Երևան, 1957, էջ 138:

Արագաթուշ երիվար, ընենիսնդիր՝ պետք է սուրաս
... աստղածոր երկնքին տակ կանգ մի՛ առնեք, երիվա՛ր,
Քարայրներուն առջեւն ստվերի մը պէս պետք է անցնիս,
Անտառներեն, հնձաններեն, այգիներեն ալ անդին:

Այնուհետեւ, Հյուզդոյլ պոետը, շարունակելով հրահրել
իր ձին, գոչում է.

Սլացի՛ր գերեզմանների ու դժոխքների,
Անդունդների, ստերի և անէութեան վրայով...

Նույն ոգով է խոսում և հայ պոետը.

Օ՛, կանգ մի՛ առնեք դիակներուն դեմ այս ցիրուցան,
Հեռու փախիր գերեզմաններեն ու սպիտակ շիրիմներեն...

Սակայն ի տարբերություն Հյուզդոյլ պոետին, որը
տողորված է համամարդկային զգացմունքներով, Սիւ-
մանթոյի պոետը ամբողջովին կլանված է խոր հայրենա-
սիրութեամբ և հետապնդում է մի մտասեւեռուն նպա-
տակ. այն է՝ միանալ ազատութեան համար կռիւղ հայ
մարտիկներին, խրախուսել նրանց, իսկ հաղթանակից
հետո նրանց փառքը գովերգել.

Եվ երբ տեսնենք ծովացումը մրդկազն վաշտերուն,
Անոնց հետ է որ պիտի քալենք նպատակին ճանապարհեն...
Եվ ես փառքը պիտի երգեմ և պսակումը մարտիկներուն,
Զի բամբուս պիտի հնչե և ջահերս ալ պիտի վառին:

Հայ պոետը անցնում է իր ծննդավայրի, Եփրատի,
Արեւմտահայաստանի փլատակ քաղաքների վրայով և
վերջապէս հասնում է այն ուղեմագաշտը, որտեղ Ազա-
տութեան ռահվիրաները կռվի են պատրաստվում: Այն-
տեղ նա երիվարին հրամայում է կանգ առնել.

Կանգ ա՛ռ այստեղ... և օրհնա՛լ ըլլաս աստվածավայել երիվար,
Իդեալին ի տես մտածումս և հոգիս արցունքներով ծանրացան...

2 Հաղթանակը մեծ օրհնքն է անկշռելի գեղեցկութեան,
Ահալասիկ՝ հոն, վնց դարերն՝ մռայլորեն հրազինված:

Հյուգոյի երկում գործող գլխավոր հերոսը երիվարն է: Նա է, որ պոետի թեւադրութեամբ պիտի կատարի բոլոր քաղաքործութեանները: Մինչդեռ Սիամանթոյի գլխավոր գործող անձը պոետն է: Նրա համար երիվարը լոկ փոխադրամիջոց է, որի շնորհիւ նա պետք է սրբութաց հասնի իր նպատակին: Երբ հայ պոետը հասնում է ռազմադաշտ, նա արձակում է ձին և հուլաի կայծեր է ցանում տառապանքի ըմբոստ որդիների հոգիներում:

Հայ տաղանդավոր բանաստեղծը Հյուգոյից տարբերվում է նաև իր պատկերավոր մտածողութեամբ և արտահայտչական եղանակներով:

Սիամանթոն ու Վարուժանը «պեգասյան» թեման վերամշակելով՝ հիանալի քննութեւն են բռնել: Նրանց վերոհիշյալ երկերը գեղարվեստական վարպետութեան տեսակետից ոչնչով չեն զիջում Հյուգոյի «Երիվարը» և «Առ Երիվարը» բանաստեղծութեւններին:

Հյուգոյի երկերը ներշնչման օրինակ են ծառայել նաև ուրիշ հայ հեղինակների: Մեր նպատակը չէ առանձին-առանձին անդրադառնալ նրանցից յուրաքանչյուրին: Մենք մի քանի նմուշ բերեցինք պարզապէս ցույց տալու համար, թե ինչպէս հայ գրողները խոշորագույն ռոմանտիկի այս կամ այն մտքից, պատկերից կամ կերպարից ոգեշնչվելով, ստեղծել են գեղարվեստական լիարժեք երկեր, որոնցից միայն շահել է հայ գրականութեւնը:

Պարզ է, որ որևէ երկի գեղարվեստական արժեքը որոշվում է ոչ թե այն հանգամանքով, թե հեղինակը որտեղից է քաղել իր նյութը, այլ նրանով, թե ինչպէս է նա այդ նյութը մշակել, զարգացրել ու մատուցել: Գեղարվեստական երկերի գնահատման հարցում ուշադրավ է այն կարծիքը, որ հայտնել է Հյուգոն իր «Արևելյան» բանաստեղծութեւնների ժողովածուի առաջաբանում. «Այս ժողովածուի հեղինակը, — ասում է նա, — քննադատներին իրավունք չի վերապահում վիճարկելու իր

պոետական երևակայությունը, կամ հարցնելու, թե ինչո՞ւ է նա ընտրել այս կամ այն թեման, օգտագործել այս կամ այն գույնը, քաղել այսինչ ծառից, օգտվել այնինչ աղբյուրից: Տվյալ աշխատությունը լա՞վ է, թե՞ վատ: Ահա հարցը, որ գրաքննադատությունը պետք է որոշե: Գովասանքը կամ մեղադրանքը չպետք է վերաբերվեն օգտագործված գույներին, այլ գույների օգտագործման ձևին... Դուք միայն քննեցեք, թե ինչպե՞ս ենք աշխատել, և ոչ թե ինչի՞ վրա ենք աշխատել կամ ինչո՞ւ ենք դրա վրա աշխատել»:

Եվ իրոք, որևէ այլ հեղինակի երկից ներշնչվելը կամ փոխառությունների անելը ոչնչով չի նվազեցնում նոր երկի գեղարվեստական արժեքը, եթե, իհարկե, ներշնչվող արվեստագետը օժտված է տաղանդով:

Հյուգոն ինքն էլ հաճախ ստեղծագործական լիցք է ստացել հունական դիցաբանությունից, Աստվածաշնչից, իսպանական էպոսից, արաբական ու պարսկական աղբյուրներից և այլ գրողների աշխատություններից: Շեքսպիրը իր ողբերգությունների և կոմեդիաների նյութերը մեծ մասամբ վերցրել է այլ հեղինակների երկերից, երբեմն նույնիսկ պահպանել է նրանց սյուժետային կառուցվածքն ու դրամատուրգիական տեխնիկան, և անգամ չի փոխել մի շարք հերոսների անունները: Իսկ Վիրգիլիոսը, ինչպես հայտնի է, իր «Ծնեականը» գրել է «Ոդիսականի» և «Իլիականի» նմանողությամբ: Բայց այս գրողներն իրենց փոխ առածի մեջ դրել են նոր ձև ու բովանդակություն և այդպիսով հասել ստեղծագործական նվաճումների: Նույնը կարելի է ասել նաև վերոհիշյալ հայ գրողների առնչությամբ:

Վիկտոր Հյուգոն նշանակալից դեր է խաղացել XIX դարի երկրորդ կեսի հայ գրական մտքի պատմության մեջ և զգալիորեն նպաստել է մեր ռոմանտիկ գրականության զարգացմանը:

Հանճարեղ գրողի երկերը օգնել են բազմաթիվ հայ հեղինակների ճաշակի մշակմանն ու գեղագիտական հայացքների ձևավորմանը: Ավելին, հայ վիպասաններից ոմանք, ինչպես Ծերենցն ու Րաֆֆին, նրա վեպերի միջոցով մոտիկից ծանոթացել են ռոմանտիկական ուղղության ստեղծագործական տրագիցիաներին և դրանք ինքնուրույնաբար կիրառելով, ստեղծել են հոյակապ երկեր: Հյուգոյի պոեզիան զանազան առիթներով որպես ներշնչման օրինակ է ծառայել հայ բանաստեղծներին, որոնց թվում և Պեշիկթաշլյանին, Նար-Պեյին, Դուրյանին, Թերզյանին, Հովհաննիսյանին, Վարուժանին, Սիամանթոյին և այլոց: Մի շարք հայ գրողներ էլ՝ Գր. Օսյան, Գր. Զիլինկիրյան, Ռ. Պերպերյան, Հովհ. Սեթյան և ուրիշներ, Հյուգոյի ազդեցության շնորհիվ հայ լեզվի մեջ մտցրել են արտահայտչական զանազան ձևեր, և մեր գրականությունը հարստացրել պատկերավոր մտածողության նորանոր երանգներով:

ՀԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՊԵՐԸ ՎԻԿՏՈՐ ՀՅՈՒԳՈՅԻ ՀԵՏ

Վիկտոր Հյուգոն հայ գրողների, հրապարակախոսների և այլ մտավորականների հետ ունեցել է անձնական ու նամակագրական հետաքրքիր կապեր:

Հենց այն հանգամանքը, որ «Թշվառների» հեղինակը համաշխարհային գրականության հսկաներից է, պատմական ուրույն նշանակություն է տալիս այդ կապերին և դրանց դարձնում հայ-ֆրանսիական մշակութային հարաբերությունների ամենաարժեքավոր փաստերից մեկը: Վիկտոր Հյուգոն բարեկամական կապեր է պահպանել մի շարք հայ մտավորականների հետ, որոնց շնորհիվ մոտիկից ծանոթացել է հայ ժողովրդին և հետաքրքրվել նրա ճակատագրով: Այդ հարցում կարևոր դեր է խաղացել անվանի գրողի երկարամյա մտերմությունը Լուսինյան ընտանիքի հետ:

Վիկտոր Հյուգոն իր կյանքի վերջին յոթ տարիներին ապրել և ստեղծագործել է Գվիդոն Լուսինյանի տանը, եղել է նրա վարձակալը, հարևանը և ընտանիքի բարեկամը: Քանի որ այդ բարեկամությունը եղել է նշանակալից իրադարձությունների վրի, ապա արժե նախ երկու խոսք ասել Լուսինյանների մասին:

Գլխիդոնը՝ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության նախկին անդամ Ամբրոսիոս վարդապետ Գալֆայանն է, բանաստեղծ Խորեն Նար-Պեյի ավագ եղբայրը։ Դեռ վաճառված պաշտոնավարելիս Ամբրոսիոսը գրել է մի շարք պատմագիտական աշխատություններ¹, իսկ հետագայում կազմել Ֆրանսերեն-հայերեն երկհատոր «Լուսինյան բառարանը», որը մինչև օրս հրատարակված Ֆրանսահայ բառարանների ամենաընդարձակն է և ներկայումս էլ դեռ լայնորեն օգտագործվում է հայ թարգմանիչների կողմից։ Ի դեպ, այդ բառարանի պատրաստության գործում հեղինակի հետ մի ժամանակ աշխատակցել է ականավոր երգիծաբան Երվանդ Օտյանը, իսկ ավելի ուշ՝ բաղամհմուտ լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանը՝ իր ուսանողության շրջանում։

Ամբրոսիոս վարդապետը, Մուրատ Ռաֆայելյան կտակի կապակցությամբ Մխիթարյանների հետ գծովելով, անցյալ դարի 50-ական թվականներին հեռանում է միաբանության շարքերից և հաստատվում Փարիզում, որտեղ դասատու է նշանակվում նորահաստատ Մուրատյան վարժարանում, իսկ որոշ ժամանակ անց վերջնականապես թողնում է կրոնական սրբմը և դառնում աշխարհական։

Այնուհետև Ամբրոսիոսը և իր եղբայրը՝ Խորենը, Կիպրոսում գտնված մի ձեռագիր հիշատակարանի հետքերով «հայտնաբերում» են, որ իրենք սերած են Կիլիկիայի վերջին Լուսինյան թագավորի՝ Լևոն Զ-ի տոհմից։ Հիշյալ փաստաթղթի հիման վրա նրանք դիմում են Նապոլեոն Երրորդ կայսրին, խնդրելով վավերացնել իրենց արքայական ծագումը։ Կայսրը ընդառաջում և պաշտոնական

¹ «Համառոտ պատմություն հին ազգաց», Վենետիկ, 1849, «Համառոտ պատմություն Միջին դարում», Վենետիկ, 1850, «Համառոտ պատմություն նոր ազգաց», Վենետիկ, 1851, «Համառոտ ժամանակակից պատմություն», Վենետիկ, 1851 և այլ աշխատություններ։

հրովարտակով Ամբրոսիոսին ճանաչում է որպես «իշխան Հայաստանի, Կիպրոսի և Կիլիկիայի»։ Այսպիսով, նախկին Ամբրոսիոս վարդապետ Գալֆայանը դառնում է իշխան Գվիդոն դը Լուսինյան։ Նրան որպես արքայազն իշխան ճանաչում են նաև անգլիական և այլ եվրոպական կառավարություններ։

Իշխան դառնալուց հետո Գվիդոնը ամուսնանում է Մարի անուենով երիտասարդ և մեծահարուստ մի տիկնոջ հետ։ Նորապսակները էյլո ծառուղիում կառուցում են մի գեղեցիկ ապարանք և սկսում շքեղ կյանք վարել, բարեկամական կապեր հաստատել Փարիզի արիստոկրատական վերնախավի և ահանավոր մտավորականների հետ։ Ապարանքի ընդարձակ պարտեզում նրանք կառուցում են նաև մի փոքր շենք։ Ահա այդ շենքում է, որ 1878 թ. նոյեմբերի 10-ից մինչև իր մահը ապրեց և ստեղծագործեց Վիկտոր Հյուգոն։

Աշխարհահռչակ գրողը շուտով մտերմանում է Լուսինյանների հետ, որոնց և հաճախ հրավիրում է իր մոտ։ Այդ կապակցությամբ Երվանդ Օտյանը իր հուշերի մեջ ասում է. «Մարի իշխանուհին՝ մանկամարդ, գեղեցիկ, մտացի ու խիստ տաղանդավոր դաշնակահար, կրցած է հմայել մեծ քերթողը, որուն գրական երեկույթներուն ներկա կը գտնվին եղեր իշխանն ու իշխանուհին»¹։

Մարի իշխանուհու նկատմամբ մեծ պոետի տածած հայրական գորովի ապացույցներից մեկն է հետևյալ գողտրիկ երկտողը, որ նա գրել է 1880 թ. փետրվարի 25-ին. «Մեր հասակների տարբերությունը, Տիկին, ներկայացնում է «էռնանի»-ի հիսնամյակը։ Իմ ութսուն տարիները իրենց հարգանքն են մատուցում ձեր երեսուն տարիներին, և ձեր շրթներս համբուրում են ձեր երիտասարդ ձեռքերը»²։

¹ Երվանդ Օտյան, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1935, էջ 38։

² Տե՛ս V. Hugo, Correspondance, tome IV, Paris, 1952,

Ի դեպ, «Էռնանի»-ի մասին Հյուգոյի արած հիշատակութիւնը պատահական չէ: Շատերին հայտնի է, որ 1830 թ. փետրվարի 25-ին Փարիզի «Théâtre Français» թատրոնում կայացաւ Հյուգոյի «Էռնանի» ողբերգութեան առաջին փոթորկահոլշ ներկայացումը, որի ընթացքում կլասիցիզմի և ռոմանտիզմի կողմնակիցները դահլիճի մէջ իրար դէմ կատաղի պայքար մղեցին: Այդ խորհրդանշում էր երկու հակառակորդ դպրոցների կենաց և մահու գոտեմարտը, - որը երկար և բուռն ընդհարումներից հետո վերջացաւ ռոմանտիզմի հաղթանակով: Դրանից հիսուն տարի անց Փարիզի գրական շրջաններում նշվեց հիշյալ պատմական ներկայացման հորելյանը: Ըստ երևութիւն, Մարի Լուինյանը այդ առթիւ նամակով շնորհավորել էր «Էռնանի»-ի ծերունադարձ հեղինակին, որը պատասխանել էր վերելի երկտողով:

Մարի Լուինյանը ոչ միայն տաղանդաւոր դաշնակահար էր, այլև օժտւած էր սքանչելի ձայնով: Նա իր երգեցողական տաղանդը ամենափայլուն կերպով դրսևորում է այն համերգի ժամանակ, որ տալիս է 1880 թ. հունիսի 26-ին, Լուինյան ապարանքի մեծ սրահում՝ հօգուտ Հայաստանի սովյալների: Համերգին ներկա են լինում ֆրանսիական հանրապետութեան նախագահը, մինիստրներ, պառլամենտի և Ազգային ժողովի անդամներ, օտար դեսպաններ, հյուպատոսներ, ազնւականներ, ականավոր գրողներ և արվեստագետներ: Երիտասարդ իշխանուհին, Էլուլթ ունենալով, երգում է Ամինայի արիան «Սոմնամբուլա» օպերայից, Մարգարիտայի արիան «Ֆաուստ» օպերայից և իր բարձր արվեստով գերում ունկնդիրներին: Համերգից գոյացած ամբողջ հասուլթը՝ չորս հազար ֆրանկ, իշխանուհին նվիրում է հայ ազետյալներին:

Հիշյալ համերգը նշանակալից է այն խմաստով, որ միաժամանակ բացահայտում է երեք տարբեր հանգամանք. Մարի իշխանուհու մեծ տաղանդը, հայերի նկատմամբ նրա ջերմ վերաբերմունքը և Լուսինյան ընտանիքի սերտ կապը փարիզյան վերնախավի հետ:

Համերգի մասին տպւած հաղորդագրության մեջ թեև հիշատակւած չեն առանձին ներկաների անունները, բայց կարելի է ենթադրել, որ Հյուզոն՝ Լուսինյան ընտանիքի բարեկէամն ու հարեանը, նույնպես ներկա էր, մանավանդ որ, ինչպէս վկայում է Օտյանը, նա հմայւած էր իշխանուհու երաժշտական տաղանդով: Մեր այս ենթադրության հիմք է տալիս նաև այն փաստը, որ Հայաստանի սովլալների Օգնության կոմիտեն հիշյալ համերգից դեռ ամիսներ առաջ Հյուզոյին դիմել էր՝ խնդրելով նրա աջակցությունը այդ բարենպաստակ գործին: Հայկական ՄՍՌ ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարանում կա մի ձեռագիր նամակ, որն անհերքելիորեն վկայում է այդ մասին: Նամակագիրը՝ ոմն Ս. Ռաֆայելյան, 1880 թ. մարտի 3-ին Փարիզից հետևյալն է գրում Կ. Պոլսում ապրող հայտնի բանասեր և Թաղիադյանի առաջին կենսագիր Հովհաննէս քահանա Մկրյանին. «... Այժմ նոր և ավելի ստիպողական խնդիր մը հուզեցինք, այն է՝ Գաղղիո հասարակության մեջ ի նպաստ Վանա, Պայագետի և Ալաշկերտի սովելոց հանգանակություն մը ընել: Այս ձեռնարկին հաջողությանը համար՝ ընկերության¹ կողմանէ ընտրյալ մասնաժողովը, որո ես ալ անդամ եմ, Վիքթոր Հյուկոյին, Կամպեթթային, էմիլ տը Ժիուարտենին, «Թան»-ի հայասեր խմբագրին և այլ սոցա նման երեւելի գաղղիացիոց և հայոց դիմած է, և հույս մեծ ունինք, որ ընդունելություն գտնելով՝ մեր նպատակին պիտի հասնինք ի միխթարու-

¹ Ակնարկում է Փարիզում հիմնադրւած Հայկական Ուսումնասիրաց Ընկերությունը:

Shannonth house. 16 9th
1869

J'ai en' elous, m'ion
a Ome uoue je breuire
Dite litten & allens, j'ay le
cerci emprouement l'iffra
que Dier Duly bien me
pouen, 4/5 Dier enroue
tong mes Dier a d'ay.
L'assurance de
mes s'arment d'ay

Victor Hugo

թյուն և ի սփռփանս մեր համարյուն սովատանջ եղ-
բարց»¹:

Մեզ թվում է, որ թեկուզ հայ սովյալներին աջակցե-
լու տրամադրությամբ, հայասեր մեծ գրողը պիտի ուզե-
նար Մարի Լուսինյանի համերգին ներկա գտնվել:

Վիկտոր Հյուգոյի և Լուսինյանների մոտիկ բարեկա-
մության մասին 1881 թվականին հետևյալ ուշագրավ
տողերն է գրել Հովհաննես Թյուսյուզյանը՝ Ս. Ոսկանի
«Արևմուտք» հանդեսի նախկին հրատարակիչներից մե-
կը, որը ծանոթ է եղել նաև Մ. Նալբանդյանի հետ².
«Վիքթոր Հյուգո, Ավրնյու տ'էյլո № 130 կը նստի, Լու-
սինյան իշխանուհւոյն ապարանին կից... Սույն մեր-
ձակայությունն մեծ մտերմություն պատճառած է այս
երկու նշանավոր ընտանյաց մեջ և, երջանիկ եմ ըսելու,
խիստ օգտավետ է հայոց ազգին համար: Այս կերպիւ,
անմահ բանաստեղծը մեր վրայոք կատարյալ տեղեկու-
թյուն ստացած է և ջերմաջերմ համակրություն զգացած
է մեր սիրելի ազգին համար»³:

Եվ իրոք, անմահ բանաստեղծը այնպիսի ջերմ մտեր-
մությամբ էր կապված հարևան հայ ընտանիքի հետ, որ
իր ծննդյան 80-րդ տարեդարձի առթիւ ընդունելություն
է կազմակերպում ոչ թե իր, այլ Լուսինյանների տանը,
որի դահլիճն ավելի ընդարձակ էր: Հյուգոյի ծննդյան
80-ամյակը ամենամեծ շուքով է տոնվում Փարիզում:
Այդ կապակցությամբ, 1881 թ. փետրվարի 26-ից մինչև
մարտի 2-ը տեղի են ունենում հոբելյանական մի շարք
հանդեսներ: «Փետրվար 27-ին Վիքթոր Հյուգոյի հանդե-
սը գրեթե ամբողջապես հայկական շքեղ հարկի մը տակ
կատարվեցաւ,— գրում է Թյուսյուզյանը, որը հավանո-

¹ Թորոս Աղատյանի ֆոնդ, Բղթապանակ № 72, փաստաթուղթ
№ 9863:

² Տե՛ս Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. IV,
էջ 395:

³ «Փարոս Հայաստանի», 1881, № 4, էջ 23—24:

րեն ներկաներից մեկն էր:—Լուսինյան ապարանին վանդակյա երկաթե դռները առավոտյան ժամը տասնմեկեն ի վեր բաց էին, և բազմաթիվ ազգայինք և մեծամեծ գաղղիացիք և օտարականք խոռոն բազմությամբ կը դիմեին անդ, և ասիական հյուրասիրությամբ բազկատարած կընդունվեին»¹: Մինչդեռ հրավիրյալները հյուրասիրվում էին դահլիճում, խանդավառված հասարակ ժողովուրդը խոնվել էր պարտեզում, որտեղ նվագում էր 110 երաժիշտներից բաղկացած նվագախումբը: Բազմությունը հետզհետե այնքան է խտանում, որ պարտեզում այլևս տեղ չի մնում: Դուրսը գտնվողները ուզում են գոնե դրսից դիտել ներսի անցուղարձը: Եվ նամակագիրը նշում է մի այսպիսի մանրուք. «Խեղճ կին մ'ալ, սանդուխ մը դրած էր ապարանին մեկ պատին վրա և ստակով միջին դասու մարդկանց վարձու կուտար»²:

Ընդունելության ժամանակ Գվիդոն Լուսինյանը Վիկտոր Հյուգոյին մատուցում է, արծաթյա ափսեի մեջ, իշխանուհու ձեռքով ասեղնազործված մի գեղեցիկ բարձ: Մերունի պոետը, սաստիկ հուզված և հիացած, գոչում է. «Ահա մի իսկական հավերժահարսի հրաշակերտը» և ձեռքով օղային համբույրներ է ուղարկում իշխանուհուն:

Երեկոյան ընդունելության ժամանակ Հյուգոն շնորհակալություն է հայտնում Գվիդոնին՝ փառավոր հյուրասիրության համար³ և հետը մտերմորեն զրուցում: Նա հարցուփորձ է անում Նար-Պեյի մասին և այդ առթիվ ասում. «Նա սիրում ու հարգում եմ ձեր եղբորը և ինձ երջանիկ կհամարեմ օգտակար լինելով նրան ու նրա հոգեկոր հովվության հանձնված ժողովրդին»:

¹ «Փարոս Հայաստանի», 1881, № 4, էջ 23—24:

² Նույն տեղում:

³ Լուսինյան ապարանքում կայացած հանդեսի մասին հաղորդումներ են տպագրվել Փարիզի «Evénement», «Globe» և այլ լրագրերում, որոնք գովարանել են Լուսինյան ընտանիքի հյուրամեծարությունը:

Վիկտոր Հյուգոն այլ առիթներով էլ գովասանքով է խոսել Նար-Պեյի մասին: Իսկ վերջինս մեծ վարպետի նկատմամբ այնքան խոր հիացմունք էր տածում, որ 1881 թ. նրան ձոնում է Ֆրանսերեն լեզվով մի բանաստեղծություն: Այդ կապակցությամբ «Echo de Paris» լրագրի նույնամբերի 26-ի համարում լույս է տեսնում «Վիկտոր Հյուգո և Հայաստան» վերնագրով մի հաղորդում, որտեղ տպագրվում է հիշյալ տաղի վերաբերյալ Գվիդոն Լուսինյանի նամակը, ուղղված Վիկտոր Հյուգոյին:

Պոլսի «Մասիսի» խմբագրությունը թարգմանում և թերթի № 3058-ում տպագրում է այդ հաղորդումը: Նկատի ունենալով վերջինիս պատմական նշանակությունը հայ-ֆրանսիական մշակութային կապերի տեսակետից, մենք այն բերում ենք լրիվ, «Մասիսի» թարգմանությամբ.

«Վիքթոր Հյուգո և Հայաստան»

«Երեք օր առաջ իշխան Գուխտոն տը Լուսինյան, որ սերյալ է ի թագավորացն Կիպրոսի, ուղղած էր հետևյալ նամակն առ Վիքթոր Հյուգո.

Փարիզ, 25 նոյեմբեր, 1881

«Հուլիս սիրելի և հույակապ քերթող,

«Իմ եղբայրս՝ Խորեն արքեպիսկոպոս Լուսինյան՝ Ձեր հավատարիմ և անձնվեր աշակերտն, որ միանգամայն Ձեր վրա հիացողներուն ամենեն եռանդունն է, ինձ հաճոյական պաշտոն կը տա Ձեզ նվիրելու այն տաղերգությունն, որուն ձոնը հաճեցայք արդեն ընդունիլ:

Քաջ զիտեմ, որ Դուք կը սիրեք զՀայաստան: Դուք հաճախ խոսած եք ինձ, հուզյալ սրտիվ, նորա վաղեմի փառացի, նորա տառապանացն և նորա ապագայի վրա:

Ես համոզված եմ, որ պիտի սիրեք նաև զայս տա-
ղերդ, որ կը հիշեցունեն մեզ զայնս այնքան ճշմարտու-
թյամբ և հայրենասիրութեամբ:

Ձերդ անձկավետ

Գուլիտոն տը Լուսինյան»:

«Հետևյալ օրը Վիկտոր Հյուկո հացկերութիւն մը տվաւ
ի պատիւ Լուսինյան իշխանին և իշխանուհւոյն: Սեղա-
նին վրա քերթողը խոսեցաւ սրտահույզ այն տաղերգու-
թյան վրա, գովեստներ քրաւ հեղինակի վրա, ըսելով թե
նորեն տը Լուսինյան արքայիսկոպոսն ազգային բա-
նաստեղծ մ'է և միանգամայն խորունկ քաղաքագետ և
երեւելի հայրենասեր մը, որ յուր բոլոր կյանքն Հայաս-
տանի վերածնութեան նվիրած է:

«Նորա տաղերգն,—աւելցուց Վիքթոր Հյուկո,—ար-
ժանի է յուր անվանն և յուր ցեղին՝ բարձրութեամբ
մտածութեանցն և յուր հայրենասիրական ավյուրով»:

«Հետո դառնալով առ իշխան Գուլիտոն, խնդրեց, որ
յուր թարգմանը լինի հարազատի քով, շնորհավորե-
ղինքն և իրեն արտահայտե, որ ինքը (Վիքթոր Հյուկոն)
նորա ընթացքին յուր հաճութիւնը կը տա, և սրտովն
իրեն հետ է միշտ:

«Նույն երեկոյին, ելումտից նախարար պ. Ալլեն
Թարժե և յուր տիկինը, Պ. Լոքրուա և տիկինը, համառոտ
ըսելով Վիքթոր Հյուկոյի բոլոր մտերիմները կողջունելին
մեր մեծ քերթողն, որո խոսակցութիւնն արտաքո կեր-
պիւ կը փայլիլեր աշխուժիւ և մտքի կորուլով»:

1 Նար-Պիլի պոետական տաղանդի մասին ժամանակին բարձր
գնահատականով են արտահայտուիլ նաև ֆրանսիացի հայագետ էդուար
Դյուլորինն, մատենագիր Ռոմեն Կոնսոն, բանաստեղծ Յուլիոս
Ռուետը, իտալացի ականավոր պոետ Ալեարդո Ալեարդին և ուրիշներ:
Նրանք Նար-Պիլի բանաստեղծութիւններին ծանոթանում էին «Մաս-
յաց Աղավնի» ամսագրի միջոցով, որը հրատարակուի էր Փարիզում
(1855—1858) հայերեն և ֆրանսերեն:

Նույն բովանդակությամբ հաղորդումներ են տպագրվել նաև «Événement» լրագրում և Փարիզում հրատարակվող «The American Register» ամերիկյան թերթում¹:

Սակայն վերոհիշյալ թերթերից ոչ մեկի մեջ չի հիշատակվում հիշյալ տաղի վերնագիրը: Նար-Պեյը գեոեա 1858 թվականին մեծանուն պոետին ձոնել էր «Առ Վիրթոր Հյուկո»² վերնագրով մի ներբող, որը հետագայում տպագրել է իր «Քնար պանդխտին» բանաստեղծությունների ժողովածուում: Բացի դրանից, նա հետագայում Հյուգոյին նվիրել է «Օրհնյալ որ սիրեն զհնգ Հայաստան»³ հայրենասիրական տաղը, որ հայագետ Վ. Լանգլուան ֆրանսերենի է թարգմանել «Bénis soient qui aiment l'Arménie» խորագրով: Հիմնվելով «The American Register» թերթի այն բացատրության վրա, թե տաղը հայրենասիրական էր, և դատելով Գվիդոն Լուսինյանի նամակից, որտեղ ասվում է, թե տաղը Հայաստանի մասին է գրված, կարելի է ենթադրել, թե խոսքը վերաբերում է հենց Լանգլուայի թարգմանած երկին:

1882 թ. հուլիսի 29-ին Փարիզի դրական հասարակայնությունը լայնորեն նշում է Վիկտոր Հյուգոյի անվանակոչության տոնը: «Événement» թերթի հուլիսի 30-ի համարում հաղորդվում է, թե այդ առթիվ մեծահռչակ գրողը ճաշի է հրավիրել իր մոտիկ բարեկամներին, որոնց թվում և Լուսինյան ընտանիքին: Հաղորդման մեջ այնուհետև նկարագրվում է, թե Լուսինյան ապարանքի պարտեզն այդ երեկո լուսավորված էր գույնըգույն լապտերներով: Ժամը 9-ին Հյուգոյի թոռը՝

¹ Փարիզյան թերթերի այդ հաղորդումները նույն օրերին արտատպվել են Կ. Պոլսում հրատարակվող «Levant Herald» և «Istanbul» թերթերում, ինչպես և հայկական «Մասիս», «Լույս» և այլ պարբերականներում:

² Խ. Նար-Պեյ, Քնար պանդխտին, Կ. Պոլիս, 1868, էջ 389—397:

³ Նույն տեղում, էջ 1—13:

պատանի ժորժը, արձակում է հրախաղության առաջին փուլնը, որը երկինք բարձրանալով՝ օդի մեջ ձևացնում է մեծ պոետի անունը: Այդ հրախաղությունը կազմակերպվել էր պոետի բարեկամների կողմից, որպես սյուրպրիզ-նվեր¹:

«Դարերի լեգենդի» հեղինակը շատ հաճախ էր իր մոտ հրավիրում ինտելիգենտ և դիտնական հայ հարևանին: Քիչ հետո պիտի տեսնենք, թե ինչպես հանճարեղ պոետը զանգատվում է, երբ Լուսինյանները ուշացնում են իրենց այցելությունները:

Վիկտոր Հյուգոյի ծննդյան 83-րդ տարեդարձի առթիվ Ֆրանսիական հայտնի գրող Արսեն Զուսյը «Figaro» թերթում հրապարակում է պոետի հետ ունեցած իր տեսակցությունը և ի մեջ այլոց պատմում է հետևյալ հետաքրքիր դեպքը: Մի անգամ Հյուգոն, ցանկանալով Լուսինյանների ապարանքը գնել, իշխանուհի Մարիին հարցնում է, թե կուզենա՞ր այն ծախել և ի՞նչ գնով: Շենքի իսկական արժեքն էր հարյուր հազար ֆրանկ, բայց Մարին պահանջում է յոթ հարյուր հիսուն հազար ֆրանկ:

— Յոթ հարյուր հիսուն հազար ֆրանկ,—բացականչում է Հյուգոն:

— Չնչին գումար է,—պատասխանում է հարևանուհին:

Հյուգոն, զարմացած, նայում է իշխանուհուն:

— Չնչի՞ն գումար...

— Այո, չնչին, որովհետև այս փոքր ապարանքն ունի այն անգնահատելի առավելությունը, որ նրա մեջ ապրում է Վիկտոր Հյուգոն:

Պոետը ժպտում է:

— Բայց ես, տիկին, այնքան հարուստ չեմ, որ կա-

¹ Այս հաղորդման թարգմանությունը ևս տպագրված է «Մասինում»: Տե՛ս «Մասին», Կ. Պոլիս, № 3252, էջ 3:

րողանամ գնել այն տունը, որտեղ ապրում է Վիկտոր
Հյուզոն¹...

Ըստ երևույթին, Հյուզոն լրջորեն է արել այդ առա-
ջարկությունը, որովհետև իշխանուհու սրամիտ և փա-
ղաքշական մերժումից կարճ ժամանակ անց Պոլսի
«Արևելք» լրագրում տպագրվում է մի այսպիսի հաղոր-
դում. «Վիքթոր Հյուզոն արեգերաճուշակ բանաստեղծն,
այժմ 83 տարեկան, 337,365 ֆրանք վճարելով գնած է
Լուսինյան ապարանքի յուր վարձյալ բնակարանին կից
հող մը՝ անոր վրա շենք մը կառուցելու համար, որո
հատակագիծն ինք պիտի շինե»²:

Սակայն Հյուզոնին չի վիճակվում այդ ծրագիրն իրա-
գործել, որովհետև հողամասը գնելուց քիչ ժամանակ
անց վախճանվում է:

Մեծ արվեստագետը մինչև վերջ պահպանում է իր
սերտ բարեկամությունը հարևան ընտանիքի հետ: Մա-
հաբեր հիվանդությունից դեռ մի քանի օր առաջ ծերու-
նագարդ պոետը Լուսինյան ապարանքի դռան առջև
հանդիպում է Գվիդոնին, կանգնում, մտերմաբար զրու-
ցում է նրա հետ: Այդ առթիվ նա դարձյալ հավաստիաց-
նում է հայ ժողովրդի նկատմամբ իր տածած անմար
սիրո մասին: Այնուհետև նա գանգատվում է, որ վերջին
ժամանակներում Գվիդոնն ու Մարին այնքան հաճախ
իրեն չեն այցելում, որքան ինքը կցանկանար: Եվ հարե-
վանի ձեռքն ամուր սեղմելով, ասում է. «Թեև մեր բնա-
կարանները այս դալարագեղ ու քաղցրաբույր պարտե-
զով բաժանված են, բայց մեր սրտերը պետք է միշտ
անբաժան լինեն: Այս մասին հիշեցրեք նաև հրեշտակա-
նման իշխանուհուն, և նրան հաղորդեցեք իմ սիրալիր
ողջույնները... և եկե՛ք, հաճա՛խ եկեք ինձ տեսնելու»³:

¹ Տե՛ս «Մասիս», 4. Պոլիս, № 3753, էջ 730 (Թարգմանու-
թյունը):

² «Արևելք», 1885, № 306, էջ 1:

³ Տե՛ս «Գրական և իմաստասիրական շարժում», 1885, № 7,
էջ 126:

Հյուգոյի մահից հետո Եղիա Տեմիրճիպաշյանին ուղղած իր նամակում Գլխիդոն Լուսինյանը գրում է. «Տիեզերահոշակ Հյուկոն հայ զավակաց օթեանն ութ տարի իբրև հյուր սիրամեծար կը հանգչեր, հոն հրաշակերտներ կարտադրեր, և հոն իր անմահ վեհազն հոգին իր աստվածացումն (apothéose) քնդուներ էր... Բոլոր գաղղիացիք և օտարազգիք երանի կուտային մեղ, և կուտան մինչև ցարդ, որ վեհանուն Վիքթոր Հյուկոն այնչափ տարի վարձաբնակ տնակից ունեցանք և նորա սերտ բեկկամությունն վայելեցինք»¹:

Հյուգոյի վերջին, մահաբեր հիվանդությունը տևել է ութ օր: Գրող և հասարակական գործիչ Գրիգոր Օտյանը, որն այդ ժամանակաշրջանում ապրում էր Փարիզում, ամեն օր գնացել է պոետի տունը՝ նրա առողջության մասին հարցնելու: Օտյանը, 1885 թ. մայիսի 24-ին իր ընտանիքին գրած նամակում մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում մեծանուն գրողի մահվան մասին, իսկ հունիսի 4-ի նամակում նկարագրում է նրա փառաշուք հուղարկավորությունը, որին մասնակիցել էր և ինքը՝ Օտյանը: Նույն նամակում նա գրում է. «Կը հարցնես, թե գացի՞ ես ալ: Անտարակո՛ւյս: Հիվանդությանը՝ գրեթե ամեն օր, և մահվան օրն ալ»²:

Քանի որ Օտյանը ամեն օր գնում էր Հյուգոյի տունը, նշանակում է նա անձնապես ծանոթ էր պոետին ու նրա ընտանիքին: Հայ անվանի հրապարակախոսը, որ ճանաչված էր որպես լուրջ, ծանրաբարո և արժանավոր անձնավորություն, իրեն թույլ չէր տա անկոչ կերպով ուրիշների տունը գնալ: Ի դեպ, Օտյանը մտերմական հարաբերություններ ուներ նաև այլ ականավոր անձանց հետ և մի ժամանակ մոտիկ բարեկամն էր եղել Ֆրան-

¹ Տե՛ս «Գրական և իմաստասիրական շարժում», 1885, № 7, էջ 126:

² Հ. Գուրգեն, Պատկեր աշխարհիկ գրականության, II հատոր, Կ. Պոլիս, 1893, էջ 50:

սիայի միւս իստորներ խորհրդի նախկին նախագահ Թիե-
րին: Վիկտոր Հյուգոյի հետ Գրիգոր Օտյանի ունեցած
անձնական կապերի մասին վկայում են միայն վերո-
հիշյալ երկու նամակը: Դժբախտաբար ձեռքի տակ այլ
փաստաթղթեր դեռևս չկան:

Վիկտոր Հյուգոյին անձնապես ծանոթ է եղել նաև
նշանավոր հրապարակախոս Ստեփան Ոսկանը, որին
մեծ գրողը նվիրել է իր գրքերից մեկը՝ ձեռագիր մակա-
գրութեամբ:

Վիկտոր Հյուգոն վախճանվեց 1885 թ. մայիսի 22-ին:
Նրա հուղարկավորութեանը, որը տեղի ունեցավ աննախ-
ընթաց հանդիսավորութեամբ, մասնակցել են հարյուր
հազարավոր մարդիկ և ավելի քան հարյուր նվագա-
խումբ: Իսկ զանազան երկրներից, վայրերից և հիմնար-
կություններից ուղարկվել է ավելի քան տասը հազար
ծաղկեպսակ: Հայերից թաղմանը մասնակցել են Լու-
սինյան ընտանիքը, Գր. Օտյանը, փարիզահայ գաղութի
այլ անդամներ և մի խումբ հայ ուսանողներ¹:

1 Ի դեպ, Հյուգոյի թաղման հետ կապված է հետևյալ հետաքրքիր
դեպքը: Փարիզի հայ ուսանողները ցանկացել են Հյուգոյի հուղարկա-
վորութեանը մասնակցել ոչ թե անհատական կարգով, այլ որպես
առանձին հայկական կաղմակերպություն: Սակայն դրա համար հար-
կավոր էր ներկայանալ ազգային դրոշակով: Իսկ ուսանողները չէին
իմանում, թե ինչպիսին է հայկական դրոշակի գույների դասավորու-
թյունը: Նրանք մտածում են, մտածում, և ի վերջո որոշում են հե-
ռագրել Վենետիկ, Ղեռնդ Ալիշանին: Ալիշանը պատասխանում է, թե
հայկական դրոշակը եղել է կարմիր, կանաչ և սպիտակ, այսինքն՝
ձողի մոտ նախ կարմիր գույնը, հետո կանաչը, ապա սպիտակը:
Երիտասարդները իսկույն պատրաստում են այդպիսի մի դրոշակ և
մասնակցում թաղմանը: Դրանից երկու տարի անց Ժնևի հայ ուսա-
նողները հիմնադրում են հնչակյան կուսակցությունը, և Փարիզի հայ
ուսանողներից իմանալով հայկական դրոշակի նկարագրությունը, այն
սարքում են և ընդունում որպես ազգային դրոշ: Հնչակյան կուսակ-
ցության հիմնադիրներից խան Ազատը իր հուշերի մեջ գրում է.
«... Պատահեց, որ 1892 թվին ոտքս Վենետիկ ընկավ մի քանի օրով:
Մխիթարյանների սուրբ Ղազարի վանքն այցելելով, հայր Ալիշանի հետ

Լուսինյանների հետ իր հարեանություն տարիներին Վիկտոր Հյուգոն ստեղծել է իր գրական գործունեության վերջին շրջանի գործերը: 1879 թ. նա լույս է ընծայել «La Pitié Suprême» («Գերագույն ողորմածությունը») պոեմը, 1880 թ.՝ «L'Ane» («Ավանակը») փիլիսոփայական պոեմը և «Religion et Religions» («Կրոն և կրոններ») բանաստեղծությունների ժողովածուն, 1881 թ. «Les Quatre Vents de l'Esprit» («Մտքի չորս հովերը») բանաստեղծությունների ժողովածուն, որի մի զգալի մասը նա գրել է հիշյալ ժամանակաշրջանում, 1882 թ.՝ «Torquemada» չափածո դրաման, 1883 թ.՝ «La Légende des Siècles»-ի («Դարերի լեգենդը») երրորդ հատորը, 1884 թվականին, այսինքն մահից մեկ տարի առաջ, նա հրատարակում է «L'Archipel de la Manche» («Մանշի կղզեխումբը») աշխատությունը: Բազմաբեղուն արվեստագետը թողնում է նաև մի շարք անտիպ գործեր, մի քանիսը անավարտ, որոնք հրատարակվում են նրա մահից հետո: Դրանք են՝ «Années Funestes» («Աղետալի տարիներ»), «Dernière Gerbe» («Վերջին խուրձը»), «Choses Vues» («Տեսածս բաները»), «La Fin du Satan» («Սատանի վերջը») և այլն:

ունեցածս տեսակցության ժամանակ, հանկարծ հիշեցի մեր դրոշակի պատմությունը և ուղեցի ստուգել, թե արդյոք նա ի՞նչ աղբյուրից է դուրս քաղել հայկական դրոշակի գույներն ու դասավորումը:

— Դիտե՛ք, — պատասխանեց ինձ հայր Ալիշանը, — պատմական ոչ մի աղբյուրն քաղած չեմ հայկական դրոշակի մասին հեռագրածս: Ի նկատի ունենալով, որ հայերս զատվածն առաջին կիրակին Կարմիր կիրակի կանվանենք, իսկ երկրորդը՝ Կանաչ կիրակի, մտածեք եմ, որ հայկական դրոշակն ալ այդ գույներով և դասավորությամբ ըլլալու էր»:

«Դիտնականին ոչ վայել այս վերին աստիճանի տարօրինակ բացատրությունը միանգամայն հիասթափեցրեց ինձ, բայց արդեն ուշ էր. կարմիր, կանաչ ու սպիտակ գույներով «հայկական» դրոշակը արդեն մեծ ժողովրդականություն էր ստացել և մինչև այսօր էլ գործ է ածվում որպես ազգային դրոշակ»։ Տե՛ս «Զիթենի» (Գրական ժողովածու), Թիֆլիս, 1915, էջ 141:

Վիկտոր Հյուգոյի հետ հայ մտավորականութեան ունեցած նամակագրութիւնը նշանակալից է այն իմաստով, որ վկայում է փոխադարձ հարգանքի և սիրո մասին: Այդ նամակագրութիւնը թեև քանակապէս շատ չէ, բայց այնուամենայնիւ ավելի է, քան այն, որ հանճարեղ գրողն ունեցել է ուրիշ առանձին ժողովուրդների, նրանց թվում և եվրոպական ժողովուրդների գրական գործիչների հետ:

Մեր տրամադրութեան տակ եղած տվյալների համաձայն ամենաառաջին թղթակցութեան պատիւը ժամանակագրական կարգով պատկանում է Գաբրիել Սունդուկյանին: Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականութեան և արվեստի թանգարանում պահպանվում է Հյուգոյի ձեռագիր մեկ նամակը, որ նա ուղարկել է իր աքսորավայրից՝ Գերնսեյ կղզուց ականավոր հայ թատերագրին: Այդ նամակում Հյուգոն գրում է.

«Պարոն,

Ես բացակայում էի. վերադարձիս գտա Ձեր հիանալի նամակը: Մեծ հոժարութեամբ ընդունում եմ այն առաջարկութիւնը, որ բարեհաճում եք ինձ անել, և Ձեզ հղում եմ հաջողութեան բոլոր ցանկութիւններս:

Հաճեցեք ընդունել իմ լավագույն զգայմունքների հավաստիքը:

Վիկտոր Հյուգո»¹:

Թե ի՞նչ առաջարկութիւն է արել «Պեպոյի» հեղինակը «էռնանիի» հեղինակին, այդ մեզ անհայտ է, որովհետև մինչև օրս Սունդուկյանի գրած նամակի հետքը դեռ չի գտնվել: Բայց նկատի ունենալով, որ

¹ Տե՛ս Գ. Սունդուկյանի ֆոնդ, № 141—55—8:

Սունդուկյանը ֆրանսերեն գիտեր և կարդացել էր Հյուգոյի ստեղծագործությունները, կարելի է ենթադրել, թե նա հավանորեն ուղեցել է Հյուգոյի պիեսներից մեկնումեկը թարգմանել կամ բեմադրել: Այդ կապակցությամբ մենք պրպտեցինք Սունդուկյանի արխիվը, կարդացինք նրա գրած և ստացած նամակներն ու զանազան սևագրությունները, բայց վերոհիշյալ առաջարկության վերաբերյալ որևէ ակնարկության չհանդիպեցինք: Ի վերջո, դիմեցինք Վիկտոր Հյուգոյի Տուն-Թանգարանի վարիչ պ. Սերժանին, խնդրելով հայտնել՝ արդյո՞ք Թանգարանի արխիվում կա Գաբրիել Սունդուկյանից որևէ նամակ, ուղղված Վիկտոր Հյուգոյին: Պ. Սերժանը պատասխանեց, թե իր մոտ գտնվող արխիվում այդպիսի նամակ չկա: Այնուհետև նույն հարցով դիմեցինք նաև հրատարակչուհի տիկին Դոբրեյին, որը 1952 թ. հրատարակել էր Հյուգոյի նամակագրությունները: Բայց պատասխան չստացանք: Հետո պարզվեց, որ մեր նամակն ուղարկելուց կարճ ժամանակ առաջ տիկին Դոբրեյը մեռել էր: Ի վերջո, տողերիս գրողը նամակագրություն սկսեց Վիկտոր Հյուգոյի ծոռան՝ պ. Ժան Հյուգոյի հետ: Վերջինս՝ մեծ բանաստեղծի թոռան՝ Ժորժի անդրանիկ որդին է, ծնված 1894 թ. և զբաղմունքով զեղանկարիչ է: Սովետական կառավարության հրավերով 1952 թվականին նա այցելել է Մոսկվա՝ ներկա գտնվելու Վիկտոր Հյուգոյի ծննդյան 150-ամյակին նվիրված հոբելյանական տոնակատարություններին: Մոսկվայում նրան ցույց տրված ջերմ ընդունելության կապակցությամբ պ. Ժան Հյուգոն իր 1960 թ. հուլիսի 14-ի նամակում մեղ գրում է. «Ես սրտառուչ հիշատակ եմ պահպանել այն ընդունելությունից, որին արժանացա այնտեղ, և այն հետաքրքրությունից, որ Սովետական ժողովուրդը ցուցաբերում է դեպի իմ պապը»: Իսկ մեր հարցին պատասխանելով, նա ցավոք հայտնում է, որ իր թղթերի մեջ չի

գտնվում Սունդուկյանի նամակը: Սակայն այդ առթիվ
նա մատնանշում է, որ Հյուգոյի նամակի թվականը ոչ
թե 1869 է, ինչպես մենք էինք գրել, այլ՝ 1867, ինչպես
այն տպագրված է Վիկտոր Հյուգոյի «Correspondance»-ի
(«Նամակագրություններ») գրքում, որը լույս է
տեսել 1952 թ. Փարիզում¹:

Այս ցուցմունքը մեր մտքում որոշ տարակուսանք
առաջացրեց, որովհետև հիշյալ նամակի թվականի վեր-
ջին թվանշանը ավելի նման է 9-ի, քան թե 7-ի: Հետևա-
պես, ստիպվեցինք Հյուգոյի նամակի լուսապատճենն
ուղարկել պ. Ժան Հյուգոյին, և վերջինս, որն զբաղվում
է իր պապի գրական ժառանգությամբ և քաջածանոթ է
նրա ձեռագրին, 1960 թ. նոյեմբերի 8-ի իր պատասխան
նամակում մեզ գրեց հետևյալը. «Մեծապես շնորհակալ
եմ, որ ինձ ուղարկեցիք Վիկտոր Հյուգոյի՝ Սունդուկյա-
նին ուղղած նամակի լուսապատճենը: Աչքի առաջ ունե-
նալով այս փաստաթուղթը, ես այլևս ոչ մի տարակույս
չունեմ² նամակի թվականի մասին. այն պետք է կարգալ
վաթսունյոթ»: Այսպիսով, պարզվեց, որ Սունդուկյանին
ուղղած Հյուգոյի նամակի ճիշտ թվականը 1867 է և ոչ
թե 1869:

Հիշյալ նամակի թվականը ճշտելու հարցը մեզ հե-
տաքրքրում էր առաջին հերթին նրա համար, որ մինչև
օրս այն սխալ էր ներկայացվել: Օրինակ, «Գրական
թերթի» 1935 թ. 12-րդ համարում այդ նամակի թարգ-
մանությունը տպագրվել է սխալ թվականով: Նույն թեր-
թի 1952 թ. փետրվարի 29-ի համարում Վիկտոր Հյու-
գոյին նվիրված հոդվածի մեջ էլ հիշյալ նամակի
կապակցությամբ հիշատակվում է սխալ թվականը:

1 Հետագայում պարզվեց, որ Հյուգոյի նամակի պատճենը
„Correspondance“-ի հրատարակիչ տիկին Դորբեյին է տրամադրել
Արտասահմանի հետ կուլտուրական կապերի ընկերությունը:

2 Ընդգծումը պ. Ժան Հյուգոյինն է:

Մոսկվայում հրատարակվող „Литературное наследство“ հանդեսի 1937 թ. № 31—32-ում „Виктор Гюго и его русские знакомства“ վերնագրով քննարձակ ուսումնասիրության մեջ զետեղված Հյուգոյի նամակի ուսերեն թարգմանությունը բերված է նույնպես 1869 թվականով: Ավելին, այդ սխալ թվականը հիմք ունենալով, տողատակի ծանոթագրության մեջ տրված է հետևյալ բացատրությունը. „В 1869 г. Гюго совершил путешествие по Швейцарии“, այնինչ, Հյուգոյի կատարած ճանապարհորդությունը ոչ մի առնչություն չունի նամակում հիշված բացակայության հետ, որը փաստորեն վերաբերում է 1867 թվականին: Այսպիսի շփոթություններ իհարկե տեղի չէին ունենա, եթե ականավոր գրողի նամակի թվականը ճշտված լիներ: Կա ևս մի այլ հանգամանք, որն ավելի կարևոր է: Քանի որ Սունդուկյանը Հյուգոյին ինչ-որ կոնկրետ առաջարկություն է արել և ստացել է վերջինիս համաձայնությունը, ապա, ամենայն հավանականությամբ, նա ձեռնարկել է տվյալ գործին: Ընդհատ է, այդ մասին վկայող որևէ փաստաթուղթ առաջ չկա ԳԱ Գրականության թանգարանի արխիվում, բայց այդ չի նշանակում, որ այդպիսի փաստաթուղթ առհասարակ գոյություն չունի: Հնարավոր է, որ հետագայում հայտնաբերվի մի որևէ նամակ կամ սևագրություն, որտեղ ինչ-որ ականարկություն լինի տվյալ գործի մասին: Նման դեպքում Սունդուկյանի գրական-հասարակական գործունեությունն ուսումնասիրող բանասերը Հյուգոյի նամակի ստույգ թվականի հիման վրա կկարողանա ճիշտ ուղղությամբ կատարել իր պրպտումները՝ Սունդուկյանի անհայտ նամակի բովանդակությունը պարզելու գործում: Ահա թե ինչո՞ւ հարկավոր էր վերացնել այդ նամակի թվականի շուրջն ստեղծված թյուրիմացությունը:

Հյուղոյի սոցիալական առաջավոր հայացքները հայ
իրականութեան մեջ տարածելու մտադրութեամբ Գրիգոր
Զիլինկիրյանը, ինչպես գիտենք, 1868—1870 թթ. հրա-
տարակում է «Թշվառների» լրիվ թարգմանութունը,
տաքը հատորով։ Այդ առթիւ նա Վիկտոր Հյուղոյին
գրում է մի նամակ, որտեղ ցանկութուն է հայտնում իր
թարգմանութունը հեղինակին ձեռնել։

Ահա նամակի թարգմանութունը.

Ջնյունիա, 8 մարտի 1868 թ.

«Անվանի Վարպետ,

Մարդ որքան կարգում է Ձեր երկերը, այնքան ավելի
է հիանում Ձեզնով, որովհետեւ Դուք տառապող մարդ-
կութեան բարեբարն եք, իսկ Ձեր անունը՝ տասնիններորդ
դարի առաջագիմութեան խորհրդանշանն է։

Դուք արժանի եք ամբողջ աշխարհի երախտագիտու-
թեան։

Դժբախտ ժողովուրդների թվում, որոնք հանձին Ձեզ
տեսնում են իրենց բարոյական և ֆիզիկական աղատա-
գրութեան պաշտպանին, հայերը ևս չէին կարող ավելի
ուշացնել Ձեր նկատմամբ զգացած երախտագիտութեան
և սիրո արտահայտութունը։

Ես՝ իմ հայրենակիցների խոնարհ ներկայացուցիչս,
համարձակվում եմ նրանց ամենաջերմ զգացմունքներն
արտահայտել հայացնելով «Թշվառները»՝ հանճարի և
սիրո այդ անմահ հուշարձանը, որի թարգմանութունը
ձեռնում եմ Ձեզ, ի նշան ամենաբարձր ակնածանքի և
հիացման։

Հաճեցեք ընդունել, Անվանի Վարպետ, իմ ամենա-
խոր հարգանքի հավաստիքը։

Գրիգոր Զիլինկիրյան¹։

1 Նամակի բնագիրը տպւած է «Թշվառների» 1868 թվականի
հայերեն թարգմանութեան սկզբում։

Ըստ երևույթին Չիլինկիրյանի նամակը ինչ-ինչ պատճառներով չի հասնում Հյուզոյի ձեռքը: Չիլինկիրյանը գրում է նույն բովանդակությամբ մի երկրորդ նամակ և ստանում հետևյալ պատասխանը.

Հոբվիլ Հաուս, 12 գեկտեմբերի 1868 թ.

«Պարոն,

Ձեր առաջին նամակն ինձ չի հասել, իսկ երկրորդը ստացա, երբ վերադարձա երկար բացակայությունից հետո: Դա է պատասխանիս ուշացման պատճառը:

Ես Ձեր հնամենի լեզուն չգիտեմ, բայց սիրում եմ այն: Նրա մեջ ես զգում եմ արևելքը և նշմարում դարհերը: Նրա մեջ ես տեսնում եմ անցյալի խորհրդավոր նշույլի ճառագայթումը:

Ինձ համար պարծանք է հայերեն թարգմանվելս: Եբախտագիտությամբ ընդունում եմ Ձեր ազնիվ ձոնը և շնորհակալություն եմ հայտնում:

Վիկտոր Հյուզո»¹:

Հյուզոյի ջերմ երկրպագուներից մեկն է եղել նաև ականավոր հասարակական գործիչ, հրապարակախոս և գրող Նահապետ Ռուսինյանը, որը 1873 թվականին թարգմանում է «Ռյուի Բլաս» դրաման, նպատակ ունենալով հայ ընթերցողներին ծանոթացնել հեղինակի հայտնի գործերից-մեկը: Այդ առթիվ Ռուսինյանը նամակով Հյուզոյի թույլտվությունն է խնդրում՝ իր թարգմանությունը հրատարակելու համար: Նա գրում է.

Կ. Պոլիս, Բերա, 29 վենդոդ, 1873

«Վարպետ,

Թույլ տվեք մի արևելցու, որ Ձեր անմահ գործերից «Ռյուի Բլասը» հայերեն թարգմանելով՝ Ձեր շքեղափայլ

¹ Նամակի բնագիրը տպված է «Թշվառների» 1868 թվականի հայերեն թարգմանության սկզբում:

հանճարից մի քանի նշույլ սփռի իր հայրենակիցների վրա: Թարգմանիչը իրեն փառավորված պիտի զգար, եթե Ձեր թույլտվությամբ Ձեր համակրանքն արտահայտեիք դեպի իր հայ եղբայրները, որոնք ժամանակին փայլել են Արևելքի մի անկյունում՝ մարդկության օրրանը հանդիսացող Արարատի ստորոտում: Այդ ժամանակից ի վեր, ավա՜ղ, նրանք ընկել էին խոր թմրության մեջ, բայց այժմ վերջապես բացում են աչքերը և զմայլանքով նայում են ֆրանսիական քաղաքակրթության արևին, որի ամենաշողշողուն ճառագայթումը տեսնում են Ձեր մեջ, Վարպետ:

Ձեր անկեղծ և անձնվեր երկրպագուն՝
Ռուսինյան»¹:

Վիկտոր Հյուգոն պատասխանում է.

Գերնսեյ, Հոթվիլ Հաուս, 4 Մեսսիդոր, 1873

«Պարոն,

Ձեր գեղեցիկ և պերճախոս նամակը շատ ուշ հասավ ինձ: Այն ստացա այսօր և իսկույն պատասխանում եմ:

Ես սիրում եմ Արևելքը, Դուք այդ գիտեք, և իմ աչքերը հաճախ են դառնում դեպի արշալույսի այդ երկիրը: Ես շատ ուրախ կլինեմ, եթե «Ռյուի Բլասը» հայերեն թարգմանեք, և Ձեզ արտոնում եմ այն հրատարակել:

Եթե դրա վաճառքը որևէ արդյունք բերե, ապա ինձ համար նշանակեցեք, որպես հեղինակի բաժին, Ձեզ արդար թվացող մի գումար, և այն տվեք աղքատներին:

Հավատացեք ջերմ համակրանքիս,

Վիկտոր Հյուգո»:

¹ Ռուսինյանի նամակների բնագիրը, ինչպես և Հյուգոյի պատասխանը ղետեղված են «Ռյուի Բլասի» թարգմանության սկզբում: Տե՛ս Վ. Հյուգո, Ռևի Պլաս, Կ. Պոլիս, 1873:

Հյուպոյի թուլտւոթյունը ստանալուց հետո Ռուսինյանը հրատարակում է «Ռյուի Բլասի» թարգմանութիւնը և գրքից մի օրինակ ուղարկում հեղինակին, որպէս նվեր: Ռուսինյանը հանձարեղ գրողին ուղարկում է նաև շնորհակալական մի նամակ, որտեղ շատ նուրբ ձևով հասկացնում է, թե հիշյալ գիրքը թարգմանելիս ինքը շահադիտական ոչ մի նպատակ չի հետապնդել: Այդ ապացուցելու համար նա իր բաժինն էլ տրամագրում է աղքատներին: Ահա Ռուսինյանի նամակի թարգմանութիւնը.

Կ. Պոլիս, Բերա, 16 Թերմիդոր, 1873

«Վարպետ,

Ես ուշացա երախտագիտութիւնս հայտնելու այն սիրալիրութեան համար, որով Դուք ինձ արտոնութիւն շնորհեցիք՝ «Ռյուի Բլասի» հայերեն թարգմանութիւնը հրատարակելու: Ես ուրախ եմ, որ այսօր ի վիճակի եմ իմ շնորհակալութեանը միացնելու թարգմանութեանս առաջին օրինակը, որը պատիվ ունեմ Ձեզ նվիրելու:

Միակ շարժառիթը, որն ինձ գրեց ձեռնարկելու այնքան դժվար, բայց նույնքան հրապուրիչ այս աշխատանքը, եղել է Ձեր փայլուն հանձարի ցոլքերով իմ հայրենակիցներին լուսավորելու ցանկութիւնը: Ես հուսով եմ, որ միևնույն ժամանակ մեր նորահաս սերնդին կծանոթացնեմ արվեստի գաղտնիքները, նրանց հաղորդելով Ձեր ստեղծած արդի դարոցի հոյակապ գործերից մեկում ավանդված ուսանելի դասը:

Թարգմանիչը, հետեւելով հեղինակի աղնիվ օրինակին, ամբողջ նյութական շահը թողնում է այն նպատակին, որը վեհանձնորեն ցույց տվիք իրեն:

Դրքի ճակատում, իմ խնդրագրի դեմ հանդիման, պարծանքով հրատարակում եմ Ձեր սիրալիր թուլտւոթ-

թյան գրությունը, որը, հեղինակի մեծ հմայքով, կբարձրացնի թարգմանչի համեստ արժանիքը:

Ռուսինյան»:

Ուշագրավ է այն, որ Ռուսինյանը իր նամակներում օգտագործում է ֆրանսիական մեծ հեղափոխության ժամանակ հորինված, բայց հետո խալառ գործածությունից ընկած ամսանուններ՝ Վենտոզ¹ և Թերմիդոր²: Այդ ցույց է տալիս, թե նա որքան տոգորված է եղել 1789 թվականի հեղափոխության ոգով: Դրա մասին վկայում են նաև հայտնի արձակագիր Արփիար Արփիարյանի հուշերում գրված հետևյալ տողերը. «Ռուսինյան կրոնք մը ունի՝ Ֆրանսայի հեղափոխությունը, և կուզե հայ ժողովուրդը այդ կրոնքին դարձնել, անոր սկզբունքները կուզե ընդհանրացնել հայոց մեջ, անոր տոնացույցը հայացնել, անոր սկզբունքներովը կազմակերպել Հայոց Վարչությունը, Հեղափոխական տարեցույցը կը շինե, հայացնելով մեծ հեղափոխության ամիսները»³:

Բայց ավելի հետաքրքիրն այն է, որ Հյուզոն ևս, արձագանքելով Ռուսինյանին, իր պատասխան նամակում օգտագործում է հեղափոխության ստեղծած մեսսիդոր⁴ ամսանունը, մի բան, որ նա երբեք չի արել ուրիշներին գրած իր նամակներում:

Հրապարակագիր, բառարանագետ և թարգմանիչ Մեսրոպ Նուպարյանը, որը 1871—1872 թթ. թարգմանել ու հրատարակել էր Հյուզոնի «Փարիզի Աստվածամոր տաճարը», 1885 թվականին վերանայում ու վերամշակում է իր թարգմանությունը՝ այն վերահրատարակելու

1 Վենտոզ (ventôse — քամիներ) փետրվարի 19-ից մարտի 20-ը:

2 Թերմիդոր (thermidor — տաքություն) հուլիսի 20-ից օգոստոսի 18-ը:

3 «Նոր կյանք», 1900, № 4, էջ 60:

4 Մեսսիդոր (messidor — հունձք) հունիսի 20-ից հուլիսի 19-ը:

մտադրութեամբ: Այդ առթիւ, ցանկանալով իր թարգմանութիւնը հեղինակին ձեռնել, նա վերջինիս գրում է մինամակ, որի սկզբի մասը բերում ենք հենց նրա՝ Նուպարյանի թարգմանութեամբ.

«Հոյակապ Վարպետ,

«Ահաւոր տարին»¹ թույլ շտվալ ինձ՝ Ձեզմե արտոնութիւն խնդրել Ձեր անունին նվիրելու հայերեն թարգմանութիւնը «Նոգր-Տամ-Բարիզի» անունը կրող հրաշակերտին, որ պատիւ կը բերե մարդկային հանճարին: Այդ թարգմանութեանս երկրորդ տպագրութիւնը հրատարակելու առթիւ կը համարձակիմ, մեծ Վարպետ, աղաչել Ձեզ, որ թույլ տաք ինձ իրագործել իմ մեծագոյն երազս, այն է՝ իբր աստեղաշող լուսատու մը՝ ամենեն բարձր զետեղել ընդհանուր սքանչացումի առարկա Ձեր վեհ անունը»²:

Այնուհետեւ Նուպարյանը խոստում է իր պատրաստած ֆրանսերեն-հայերեն բառարանի մասին, որը պետք է ծառայի ֆրանսիական ճոխ լեզվի հետ ծանոթացնելու գործին:

Այդ շրջանում Հյուզոն հիւանդ էր: Նրա թելադրութեամբ և նրա անունից Նուպարյանին պատասխանում է հրապարակագիր Ռիշար Լեսկլիդը³, որը սիրահոգար կերպով քարտուղարութիւն էր անում մեծ պոետին: Ահա

¹ Ակսարկում է 1870 թվականը, երբ Ֆրանսիան ջախջախիչ պարտութիւն կրեց պրուսական բանակից: Այդ պատերազմի կապակցութեամբ Հյուզոն գրել է «Ահաւոր տարին» բանաստեղծութիւնների ժողովածուն, որը լույս է տեսել 1872 թ.:

² «Շանթ», 1919, № 22, էջ 256: Նուպարյանը տալիս է իր գրած նամակի թարգմանութիւնը միայն, առանց ֆրանսերեն բնագրի:

³ Մեղ հաջողվեց պարզել, որ Ռիշար Լեսկլիդը Հյուզոնի մոտ որպէս քարտուղար է ծառայել նրա կյանքի վերջին տարիներին: Լեսկլիդը պիեսի է վերածել Հյուզոնի «Բյուզ ժարգալ» վիպակը, գրել է հանճարեղ պոետի կյանքից հուշեր, ինչպէս և այլ աշխատութիւններ:

նամակի բովանդակությունը՝ Նուպարյանի թարգմանությունամբ:

«Պարոն Վիրթոր Հյուկոն ազդվեցավ Ձեր նամակին պատվական խոսքերեն, և հաճույքով կը շնորհե Ձեզ արտոնությունը զոր կը խնդրեք: Կրնաք իր անունին նվիրել «Նոդր-Տամ-Բարիզի» իր վեպին ձեր հայերեն թարգմանությունը, և իր կողմն հաջողություն կը մաղթե ձեր գիրքին ու ձեր խորհուրդներուն:

Հավատացեք իմ սրտագին զգացումներուն»¹:

Այս նամակի առաքումից կարճ ժամանակ անց Վիկտոր Հյուկոն վախճանվում է:

Մեծանուն գրողի հետ թղթակցություն է ունեցել նաև տաղանդավոր պոետ Եղիա Տեմիրճիպաշյանը: Նա, 1875 թ. Վիկտոր Հյուկոյին ձեռնում է մի ներբող, և վերջինս պատասխանում է սիրալիր նամակով: Տեմիրճիպաշյանը, որն այդ շրջանում Մարսելում հրատարակում էր «Moniteur Littéraire et Financier» անունով ֆրանսերեն մի հանդես, դրա մեջ տպագրում է Հյուկոյից ստացած նամակը: Այդ պարբերականից ընդամենը մի քանի համար է լույս տեսել, որոնցից օրինակներ չկան Երևանում, իսկ Հյուկոյի նամակը արտատպված չէ մեր տրամադրության տակ գտնվող արևմտահայ մամուլի մեջ: Այդ մասին հիշատակություն չկա նաև 1955 թ. Կ. Պոլսում հրատարակված «Եղիա Տեմիրճիպաշյանի քերթվածները և նամակները» գրքում: Սակայն, 1921 թվականին Պոլսում հրատարակված «Եղիա Տեմիրճիպաշյան» խորագրով գրքից տեղեկանում ենք, որ այդ նամակը սկսում է հետևյալ բառերով. «Je te salue, ô noble esprit de l'orient»² («Ողջունում եմ քեզ, ո՛վ

¹ «Շանթ», 1919, № 22, էջ 257: Նուպարյանը տալիս է նամակի թարգմանությունը միայն, առանց ֆրանսերեն բնագրի:

² Տե՛ս Գ. Ֆենեհյան, Եղիա Տեմիրճիպաշյան, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 196:

Արևելքի ազնիվ միտք»): Մեր խնդրանքին սիրալիրութ-
յամբ ընդառաջելով, պ. Ժան Հյուգոն պրպտումներ
կատարել տվեց Փարիզի, Մարսելի և էքսի գրադարան-
ներում, բայց չկարողացավ գտնել վերոհիշյալ պարբե-
րականի հետքը:

Հիմքեր կան ենթադրելու, թե «Թշվառների» հեղի-
նակը նամակագրություն է ունեցել նաև Մկրտիչ Խրիմ-
յանի հետ: «Մասիս» խմբագիր Կ. Ութուճյանը 1874 թ.
գրում է, թե Խրիմյանի «Հրավիրակ Արարատյան» և
«Հրավիրակ երկրին Ավետյաց» աշխատություններից
ընտիր հատվածներ ժամանակին թարգմանվել և ու-
ղարկվել են Հյուգոյին և Լամարթինին: Նա ավելացնում
է, թե «այդ քերթվածները... երկուքին ալ հավանու-
թյանն արժանացած են. մանավանդ Լամարթինը շատ
հավնած է անոնց պարզ և բնական վսեմությունը»¹: Ու-
թուճյանի այս հիշատակությունը վկայաբերելով՝ մենք
պարզապես ուզում ենք ընդգծել Հյուգոյի և Խրիմյանի
միջև նամակագրության հավանականությունը: Արդարև,
բանի որ Ութուճյանը իմանում էր, թե Խրիմյանի քերթ-
վածները Հյուգոյի և Լամարթինի հավանությունն են ար-
ժանացել, նշանակում է, որ վերջիններս գրել են իրենց
կարծիքը, իսկ եթե գրել են, ապա ո՞ւմ կարող են գրած
լինել, եթե ոչ նույնինքը հեղինակին՝ Մկրտիչ Խրիմ-
յանին:

Ռոմանտիզմի պաթոսով համակված և Հյուգոյի պոե-
զիայով գերված պոլսահայ երիտասարդության մեջ
գտնվել են խանդավառ բանաստեղծներ, որոնք համար-
ձակություն են ունեցել իրենց անդրանիկ ստեղծագոր-
ծություններն ուղարկել «Արևելականք»-ի անմահ հեղի-
նակին՝ նրա կարծիքն իմանալու համար: Նրանցից մեկն
է Պետրոս Անմեղյան անունով բանաստեղծը, որ 1878 թ.
Հյուգոյին ուղարկում է իր գրած 94-տողանոց չափածո

¹ «Մասիս», 1874, № 1585, էջ 3:

երկը: Հյուզոն հավանում է այն և գրում հետևյալ երկ-
տողը.

Փարիզ, 12 ապրիլի 1878 թ.

«Ձեր ոտանավորը, պարոն, թափանցող է և հաճելի.
այն ինձ հուզում և հմայում է: Ձեզ ուղարկում եմ գորո-
վագին շնորհակալութունս:

Վիկտոր Հյուզոն¹:

Անմեղյանը՝ ֆրանսիական կրթություն ստացած մի
երիտասարդ, հետազայում նվիրվում է գրականությանը
և ֆրանսերեն լեզվով գրում արժեքավոր բանաստեղծու-
թյուններ ու պիեսներ: Նա աշխատակցում է նաև
«Sémaphore» և «Istamboul» ֆրանսիական թերթերին
և դառնում հայտնի հրապարակագիր: Հյուզոնի հետ Ան-
մեղյանի ունեցած նամակագրության կապակցությամբ,
հետազայում, արձակագիր Տիգրան Արփիարյանը ասում
է. «Տասնհինգ տարի առաջ, եթե չեմ սխալիր, հայ երի-
տասարդ մը, որ իր նախափորձերուն մեջ էր, ֆրանսերեն
լեզվով ոտանավոր մը գրեց, զոր Վիքթոր Հյուզոնին ու-
ղարկելու հանդուգն ներշնչումը ունեցավ: Մեծ քերթողը
խրախուսիչ նամակով մը պատասխանեց անծանոթ երի-
տասարդին, որ այդ խրախուսյալին շնորհիվ սիրտ առավ,
գրեց, հրատարակեց, և այսօր Պոլսո առաջնակարգ հրա-
պարակագիրներեն մին է Անմեղյան, ֆրանսերեն լրագրի
մը մեջ»²:

Արտակ Մոսիկյան անունով մի այլ շնորհալի երի-
տասարդ 1877 թ. մարտի 21-ին Վիկտոր Հյուզոնին գրում
է հայրենասիրությամբ տոգորուն մի նամակ, որտեղ իր
անսահման հիացմունքն է հայտնում մեծանուն հեղինա-
կի աշխատությունների նկատմամբ: Նա Հյուզոնին ան-
վանում է Ֆրանսիայի պաշտպան հրեշտակը, որովհետև

1 Նամակի բնագիրը տպագրված է «Թերենմանը էֆրեար» հայա-
տառ թուրքերեն լրագրում, Կ. Պոլիս, 1878, № 244:

2 «Արեւելք», 1892, № 2606:

պոետը իր ստեղծագործություններով ժողովրդին սփոփում է, երբ վերջինս վշտի մեջ է, և պայքարի մղում, երբ նա ճնշվում է բռնակալության լծի տակ: Հայ ազգը, ասում է նամակագիրը, հանձին Հյուզոյի տեսնում է նաև իր պաշտպանին, քանի որ մեծ պոետը սիրում է հայերին: Անդրադառնալով հայ ժողովրդի ծանր դրությանը, Մոսիկյանն ավելացնում է. «Ես հուսահատ հոգիով կը գրեմ այս տողերը: Ներկայեն ոչինչ կարող եմ սպասել իմ ազգին համար: Եթե կա մի բառ որո հավատամ, այն՝ ապագան է միայն: Ապագա... Թերևս ապագային մեջ լույսի փոխվի ինչ որ այսօր խավար կը նկատեն, գեղեցիկի փոխվի ինչ որ այսօր տգեղ կը համարեն»: Իր դժբախտ ժողովրդի ճակատագրով մտահոգված հայ երիտասարդը նամակն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Դուք կը սիրեք խրախուսել երիտասարդներն. հայրենիքի համար տրոփող սիրտս մեծապես պիտի հրճվի, եթե գրեք ինձ և մի կաթիլ հույս սփռեք հոգիիս մեջ, որ խիստ պետք ունի Ձեզ»¹:

Այս նամակը, որը գրված է ռուս-թուրքական պատերազմի նախօրյակին, հարազատորեն պատկերում է հոգեվիճակը արևմտահայ մի շարք մտավորականների, որոնք ներկայից դառնացած և ներկան բարեփոխելու անկարող՝ ակնկալությամբ նայում էին դեպի մոտավոր ապագան և գոտեպնդվելու համար կարիք էին զգում խրախուսանքի:

Վիկտոր Հյուգոն պատասխանում է հուսադրիչ մի նամակով:

Փարիզ, 1 մայիսի 1877 թ.

«Պարոն Արտակ Մոսիկյան,

Ձեր նամակը ժամանակին ստացա: Ես հպարտանում

¹ «Բերճեմանը էֆրեսար», 1877, № 173: Զետեղված է Մոսիկյանի նամակի հայերեն թարգմանությունը միայն:

եմ կարդալով իմ աշխատությունները խորապէս հասկացող մի երիտասարդի նամակը:

Մի հուսահատութեւ:

Այն, ինչ Դուք ջերմորեն ցանկանում եք, միայն ապագան կարող է իրականացնել: Ապագան՝ մարդկության հույսերի այդ կենտրոնը՝ գաղանիք է բոլորի համար: Այդ ապագան ձեզ է սպասում: Համբերող եղեք, և Դուք ազատ կլինեք: Ազատությունը հաճախ համբերության շնորհիվ է ձեռք բերվում:

Հաճեցեք ընդունել, Պարոն, իմ ողջունները

Վիկտոր Հյուգո»¹:

Նույն տարվա դեկտեմբերի 14-ին Մոսկւյանը մեծանուն բանաստեղծին ուղարկում է մի երկրորդ նամակ, որի հետ ներփակում է սիրո մասին իր գրած լիբրիկական խորհրդածությունները: Նամակի սկզբի մասում Մոսկւյանը Հյուգոյին գրում է. «Դուք, նաբոլեոններ, գահեր տեսած եք, և նոցա դեմ փոխանակ սարսուելու, դիմադրած եք, մաքառած եք: Աքսորն Ձեր կյանքի վարունն զրաւած էր, այլ Դուք կընկճվեի՞ք միթե, քանի որ Յրանսան ունեիք և Յրանսան զՁեզ ունեք: Թե հայ ազգի արդի վիճակն զիս շփոթած չլինեք և իմ եռանդն տխրության միջին քողով չծածկեք, թե սիրտ ունենայի վերջապէս ազատ Ձեզ պէս, ո՞հ, պիտի հայտնեի Ձեզ թե ի՞նչ եք Դուք, և ի՞նչ է Ձեր տաղանդը մեծափայլ»²: Նամակի երկրորդ մասում Մոսկւյանը անդրադառնում է իր գրած պոետական խոհերին և հայտնում, թե «Սեր» վերնագրով այդ փոքր երկը ձոնել է իր լավագոյն ընկերոջը՝ Հրանտ Ասատուրին: Նա միաժամանակ նկատում

¹ «Թերէնմանը էֆքեար», 1877, № 173: Ձեռնդրած է նաև ֆրանսերեն բնագիրը:

² Տե՛ս նույն տեղում, 1878, № 193: Այս տողերը բերել ենք հիշակալի թարգմանությամբ:

է, որ իր կողմից հանդգնություն է այդպիսի մի երկ ներկայացնել հանճարեղ վարպետին:

Վիկտոր Հյուգոն շատ է հավանում այդ երկը: Նա գրում է.

Փարիզ, 17 փետրվարի 1878 թ.

«Պարոն Արտակ Մոսիկյան,

Ժամանակին ստացա Ձեր պերճախոս գրությունը, ուղղված Ձեր եղբայրներից մեկին:

Դուք հայ եք. ես սիրում և հարգում եմ Ձեր ազգը, դուք այդ լավ գիտեք: Հայ ազգը պետք է երջանիկ և միաժամանակ հպարտ լինի, որ Ձեզ պես ազնիվ գաղափարներով տոգորված մարդ ունի իր մեջ:

Դուք իմ կարծիքն եք հարցնում Ձեր գրած վսեմ էջերի մասին:

Ընդառաջում և տալիս եմ այն: Դուք ունեք մեծ խելք և գեղեցիկ հոգի: Ես հիանում եմ ձեր տաղանդով և ճարտարությամբ, որոնք փայլուն ապագա են խոստանում:

Ձեր հասակում՝ ամեն ինչ արեւ և աստղ է ձեզ համար: Շարունակեցեք և հուսացեք:

Հաճեցեք ընդունել, Պարոն, իմ շնորհակալության և հիացմունքի հավաստիքը:

Վիկտոր Հյուգո»¹

Ո՞վ է Արտակ Մոսիկյանը՝ հայ գրական շրջանակներին միանգամայն անծանոթ այդ դեմքը, որն այնքան հետաքրքիր նամակագրություն է ունեցել Ֆրանսիայի խոշորագույն պոետի հետ և արժանացել նույնիսկ նրա հիացմունքին: Հենց այն հանգամանքը, որ Մոսիկյանը անծանոթ դեմք էր, ավելի դժվարացրեց նրա մասին տեղեկություն հավաքելը: Ի վերջո նրա հետքը գտնվեց Ատրպետի անտիպ հուշերում: Ատրպետը պատմում է,

¹ «Թերահմանը էֆեհար», 1878, № 193:

Թե Պոլիս կատարած այցելութեան ժամանակաշրջա-
 նում, 1878 թ. մարտի 12-ին գնում է թատրոն՝ տեսնելու
 «Սեր առանց համարման» պիեսի ներկայացումը, որին
 մասնակցելու էր մեծատաղանդ դերասան Պետրոս
 Աղամյանը։ Միջնարարի ժամանակ նրան ծանոթացնում
 են հաճելի արտաքինով մի երիտասարդի։ «Սա այն Ար-
 տակ Մոսիկյանն է, — ասում է Ատրպետը, — որ Վիկտոր
 Հյուգոյից նամակ է ստացել իր գրած «Սիրող սիրտ»
 բանաստեղծության մասին»։ Ատրպետն ավելացնում է,
 թե Մոսիկյանը հիանալի տիրապետում է ֆրանսերեն
 լեզվին, դասավանդում է կաթոլիկ ֆրեյների կոլեջում և
 միաժամանակ ֆրանսիական թերթերից թարգմանու-
 թյուններ անում «Թերձեմանը էֆրեար» հայատառ թուր-
 քերեն լրագրի համար¹։

Այսքան տեղեկությունը արդեն բավականաչափ լույս
 է սփռում Մոսիկյանի անձնավորության վրա։ Բայց մեզ
 համար մութ էր մնում, թե ինչու այդ շնորհալի և խոս-
 տումնալից երիտասարդը չշարունակեց գրել, ի՞նչը
 խանգարեց նրա գրական հետագա գործունեությանը,
 արդյո՞ք վաղաժամ մահը։ Հետագայում պատահաբար
 իմացանք, որ Եզրիպտոսում ապրող ուխտունամյա հմուտ
 բանասեր Արշակ Ալպոյաճյանը իր պատանության տա-
 րիներին Պոլսում աշակերտել է Հրանտ Ասատուրին,
 որին, ինչպես քիչ առաջ տեսանք, Մոսիկյանը ձոնել էր
 «Սիրող սիրտ» կամ «Սեր» վերնագրով բանաստեղծա-
 կան խոհերը։ Մտածելով, որ Ալպոյաճյանը կարող է
 որևէ բան իմանալ Մոսիկյանի հետագա գործունեության
 մասին, նամակով վերջինիս դիմեցինք։ Իր պատասխա-
 նում ծերունազարդ գիտնականը հայտնեց, թե ոչ միայն

¹ Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարան,
 Ատրպետի ֆոնդ, № 9։ Ատրպետի հուշերի մասին մեզ ցուցմունք է
 տվել գրականագետ Գառնիկ Ստեփանյանը, որին շնորհակալություն
 ենք հայտնում։

իմանում է Մոսիկյանի մասին, այլև անձնապես ծանոթ է եղել նրա հետ: Ալպոյաճյանի նամակից պարզվեց, որ օժտված երիտասարդի դրական դործունեությունը դադարել է ոչ թե վաղաժամ մահվան պատճառով, այլ որովհետև կյանքի պայմանները նրան վաղաժամ նետել էին առևտրական ասպարեզը: «Արտակ Մոսիկյանը մոտեն կը ճանչնամ,— գրում է Ալպոյաճյանը:— Հաճին Շահին կոչումով վաճառատուն մը ուներ: Ռոմանտիկ երիտասարդ մը, որ կյանքի պայքարին մեջ այլևս մոռցած էր գրականությունն ալ, Վիքթոր Հյուգոն ալ, որուն նամակը միայն որպես նշխար կը սրահեր»:

Հյուգոյի ջերմ հիացողներից մեկն է եղել նշանավոր կին գրող Սրբուհի Տյուսաբը: Ռոմանտիկ վիպասանուհին, որը հմայված էր Հյուգոյի ստեղծագործություններով, ժամանակին նրան ուղարկել է մի արտառուչ նամակ, խնդրելով նրա լուսանկարը: «Թշվառների» հեղինակը սիրով ընդառաջել է, լուսանկարի վրա գրելով հետևյալ երեք բառը. «*Aimer, c'est agir*» («Սիրելը՝ գործել է»): Հյուգոյի քարտուղարը, լուսանկարն ուղարկելիս առանձին գրությամբ Տյուսաբին հայտնել է, որ ստացված հարյուրավոր նամակների մեջ ամենից շատ նրա նամակն է դուր եկել վարպետին: Հայ վիպասանուհին Հյուգոյի լուսանկարը շրջանակի մեջ զետեղելով՝ մինչև մահը սրբություն պես պահել է այն¹:

Տարօրինակ զուգադիպությամբ Վիկտոր Հյուգոն մեռնելուց առաջ արտասանել է հենց ա՛յն բառերը, որ նա գրել էր Սրբուհի Տյուսաբին: Ֆրանսիական գրող Ռայմոն էսքոլիեն իր «Վիկտոր Հյուգոյի փառավոր կյանքը» գրքում պատմում է, թե մահվան անկողնում հանձարեղ պոետի արտասանած ամենավերջին խոսքը եղել է. «*Aimer, c'est agir*»²:

¹ Հրանտ Ասատուր, Դիմաստվերներ, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 166:

² Raymond Escholier, *La Vie Glorieuse de Victor Hugo*, Paris, 1928, p. 403.

Վիկտոր Հյուգոն, ինչպես տեսանք, անձնապես ծանոթ է եղել բանաստեղծ Խորեն Նար-Պեյին: Վերջինս 1879 թվականին մեծանուն հեղինակին գրել է մի նամակ և ստացել հետևյալ պատասխանը.

Փարիզ, 20 նոյեմբերի 1879 թ.

«Իմ ազնիվ գրչեղբայր,

Մենք երկու բանաստեղծ ենք, և ես կավելացնեմ՝ երկու քահանա. բայց Ձեր բանաստեղծ լինելն ինձ բավական է, և մեր երկուսի ձեռքերը կարող են սեղմել միմյանց: Ձեր նամակն ինձ հուզում է, Ձեր եղբայրասիրտությունն իմ մեջ նույն զգացմունքն է արթնացնում, և ես շնորհակալ եմ ձեզ:

Այն, ինչ Դուք հարցնում եք Հայաստանի մասին, Դուք ինձնից լավ գիտեք, բայց ես ուրախ եմ այդ մասին հավաստիացնելու: Այն ազգերը, որոնք նայում են դեպի անցյալը, պիտի անհետանան, այն ազգերը, որոնց հայացքն ուղղված է դեպի ապագան, պետք է անընդմեջ Հայաստանը թող ձեզ հետևի, և նա կմտնի առաջդիմության ճանապարհը:

Ես ճանաչում եմ Ձեր մտքի վեհությունը: Ձեր ճակատագրի մեծությունը ես չափում եմ ձեր հոգու մեծությամբ: Դուք ունեք հին ցեղերի արյունը և նոր ցեղերի հոգին:

Վիկտոր Հյուգո»¹:

Թե ինչ է գրել Նար-Պեյը Հյուգոյին, այդ մեզ անհայտ է: Նրա նամակը գտնելու համար մեր կատարած բոլոր փորձերը մինչև այժմ մնացել են ապարդյուն: Սա-

¹ Այս նամակը առաջին անգամ տպվել է ֆրանսիական «Le Temps» լրագրում, որից թարգմանել ու տպագրել է «Մշակը» (1879, № 211): Հետագայում Հյուգոյի նամակը արտատպվել է նաև «Արձագանքում» (1893, № 6, էջ 3) և «Բազմավեպում» (1913, № 2, էջ 58):

կայն Հյուգոյի պատասխանից կարելի է հետեցնել, որ Նար-Պեյը ուղեցել է նրա կարծիքն իմանալ Հայաստանի և հայ ժողովրդի ապագայի մասին: Երվանդ Շահազիզը նույնպիսի հետևություն է անում և նույնիսկ նամակի բովանդակությունը կապում է պատմական կոնկրետ դեպքերի հետ: «Հանգուցյալ արքեպիսկոպոսը, ինչպես երևում է, 1878 թվին յուր քաղաքական պատվիրակության՝ դժվար պաշտոնը կատարելուց հետո հարցրել է յուր ականավոր բարեկամի կարծիքը «Հայկական խընդրի» կամ հայոց ազգի մասին և նա էլ պատասխանել է նորան»²:

Հայ գրական գործիչների և վիկտոր Հյուգոյի միջև փոխանակված նամակագրությունը բացահայտում է մեկ կողմից հայ մտավորականության հարգանքն ու հիացմունքը դեպի հանճարեղ գրողը, իսկ մյուս կողմից՝ վերջինիս համակրանքն ու հետաքրքրությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Այս երկկողմանի կապվածությունը պատահական ձևով չի ստեղծվել:

Եթե հայ մտավորականությունը հանձին Հյուգոյի սիրել է գեղարվեստական խոսքի մեծ վարպետին, բռնակալության թշնամուն և, ինչպես Ջիլինկիրյանն է ասում, դժբախտ ժողովուրդների բարոյական և ֆիզիկական ազատագրության պաշտպանին, ապա Հյուգոն հայ ժողովրդին սրտանց համակրել է նրա տաղանդի ու կենսունակության համար, հազարամյակների հնություն ունե-

1 Ակնարկում է Հայկական պատվիրակությունը, որը 1878 թ. գնացել էր Գերմանիա՝ Բեռլինի կոնգրեսում մեծ պետություններին ներկայացնելու «Հայկական խնդիրը»։ Ինչպես հայտնի է, այդ կոնգրեսում Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածը վերածվեց 61-րդ հոդվածի: Հիշյալ պատվիրակության անդամներն էին՝ Մկրտիչ Խրիմյանը, Խորեն Նար-Պեյը, Մինաս Չերազը և Ստեփան Փափազյանը:

2 Ե. Շահազիզ, Խորեն արք. Դալֆայան և Նալբանդյանի Ազգամի-
քը, Թիֆլիս, 1904, էջ 73:

ցող նրա մշակույթի և փառապանծ անցյալի համար, նրա տառապալից ներկայի և ազատութեան ձգտող հերոսական ոգու համար: Խոսելով Հայաստանի մասին, Հյուգոն, ինչպես տեսանք, Ռուսինյանին գրում է. «Իմ աչքերը հաճախ են դառնում դեպի արշալույսի այդ երկիրը», իսկ Չիլինկիրյանին նա հավաստիացնում է իր սերը դեպի մեր հնամենի լեզուն. «Նրա մեջ ես... նշմարում եմ դարերը, նրա մեջ ես տեսնում եմ անցյալի խորհրդավոր նշույլի ճառագայթումը»:

Հայերի նկատմամբ Հյուգոյի տածած ջերմ զգացմունքների մասին մի՞թե անհերքելիորեն չեն վկայում Գ. Լուսինյանի այս խոսքերը. «Դուք կը սիրեք զՀայաստան: Դուք հաճախ խոսած եք ինձ, հուզյալ սրտիվ, նորա վաղեմի փառացը, նորա տառապանացն և նորա ապագայի վրան»: Նշանակում է, հանճարեղ գրողը հաճախ էր հետաքրքրվում հայ ժողովրդի ճակատագրով: Իսկ ի՞նչ կարող էր նա ասած լինել Հայաստանի ապագայի մասին, եթե ոչ՝ նրա հետագա ազատագրութեան և անկախութեան վերաբերյալ հուսալից, բարի ցանկություններով տոգորուն խոսքեր: «Ապագան ձեզ է սպասում: Համբերող եղեք, դուք ազատ կլինեք», գրում է Հյուգոն երիտասարդ Մոսիկյանին և իր հաջորդ նամակում նորից կրկնում է. «Ես սիրում և հարգում եմ Ձեր ազգը, Դուք այդ լավ գիտեք»: Իսկ Նար-Պեյին գրած նամակում, հայ ժողովրդի ապագան ակնարկելով, նա ասում է. «Այն ազգերը, որոնց հայացքն ուղղված է դեպի ապագան, պետք է ապրեն»: Նվ հայ ժողովուրդը, որի հայացքն ուղղված էր դեպի ապագան, իրոք ապրեց:

Հյուգոյի ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ Փարիզի քաղաքապետարանում տրված հանդիսավոր ընդունելության ժամանակ, Արշակ Չոպանյանը փարիզահայ գրողների անունից արտասանած իր ճառում շատ ճիշտ նշել է, թե հայ մտավորականության համար վիկտոր Հյուգոն

խորհրդանշում է Ֆրանսիան, որովհետև հանձին մեծ գրողի հայերը տեսնում են ֆրանսիական ժողովրդի բոլոր վեհ և ազնիվ իդեալների մարմնավորումը: Հենց նույն առումով էլ կարելի է ասել, որ Վիկտոր Հյուգոյի հետ հայ գրական գործիչների բարեկամական կապերը, իրենց լայն իմաստով վերցրած, խորհրդանշում են հայ և ֆրանսիական ժողովուրդների սերտ բարեկամությունը:

Հյուգոյի հետ հայ մտավորականների նամակագրությունը, թարգմանությունների միջոցով նրա լավագույն երկերի հայացումը, հայ հեղինակների կողմից նրա ստեղծագործական տրագիցիաների ընկալումը պերճախոս կերպով վկայում են, որ հանճարեղ գրողը հանդիսանում է այն կարևոր օղակներից մեկը, որոնցով հայ գրականությունը կապված է համաշխարհային գրականության հետ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Էջ

Առաջարան	5
Վիկտոր Հյուգոն հայ գրական մտքի գնահատմամբ . .	7
Վիկտոր Հյուգոյի երկերի հայերեն թարգմանությունները :	58
Վիկտոր Հյուգոյի ազդեցությունը հայ գրականության վրա .	213
Հայ մտավորականության կապերը Վիկտոր Հյուգոյի հետ .	258

ՀԱՅԿ ՏԻԳՐԱՆԻ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ
ГАЙК ТИГРАНОВИЧ ГАСПАРЯН

Վիճակագրական հաշվարկների մեջ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականության ինստիտուտի

ՎՃ 07150, հձհ 804, Հրատ. 2238, Պատվեր 28, Տիրած 1500

Հանձնված է արտադրության 26/III 1963 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 9/VII 1963 թ.:

Տպագրական 18,5 մամուլ + 4 ներդիր, Հրատ. 11,2 մամուլ,

Խուղթ՝ $84 \times 108 \frac{1}{32}$:

Գինը կազմում է 65 կոպ.

Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի Հրատարակչության
էջմիածնի տպարան:

Nous révéler le rôle de Victor Hugo et la signification de son œuvre dans la vie littéraire et sociale arménienne: tel est le but du présent ouvrage.

Jugements et appréciations que la critique arménienne a pu donner de son génie durant plus d'un siècle (1850—1960) illustrent abondamment le livre. L'auteur s'attache à un examen minutieux des traductions arméniennes des œuvres du grand maître en même temps qu'il traite des questions de son influence sur certains écrivains arméniens éminents. Le dernier chapitre renferme des détails intéressants et nouveaux sur les relations amicales et la correspondance de Hugo avec les hommes de lettres arméniens.

„Victor Hugo et la littérature arménienne“ est le premier grand ouvrage du genre consacré aux liens littéraires franco-arméniens.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220031621

ԳԻՆԸ 65 ԿՈՊ.

A $\frac{II}{31621}$

